

YUSİF YUSİFOV

BULUDXAN XƏLİLOV:
Elmin və şəxsiyyətin
harmoniyası

Bakı – 2018

“Türkologiyaya giriş” dərslisi

Buludxan Xəlilov. “Türkologiyaya giriş” dərslisi. Bakı, “Nurlan”, 2006 – 384 səh.

Yusif Yusifov. **“Buludxan Xəlilov: Elmin və şəxsiyyətin harmoniyası”**. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 232 səh.

Kitabda filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Buludxan Xəlilovun çap olunmuş elmi əsərlərinin bir qismi barədə filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Yusifovun mətbuatda çap etdirdiyi məqalələr toplanmışdır. Kitabdan dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, magistrələr faydalana bilərlər.

İSBN 978-9952-25-112-8

© Adiloğlu, 2018

İstedadlı dilçi alim, filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun bu yaxınlarda işıq üzü görmüş “Türkologiyaya giriş” dərslisi türkoloji dilçiliyi yeni nəzəri və metodik müddəalarla zənginləşdirən, elmi-pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanan qiymətli əsərlərdəndir. Əhatə etdiyi mövzuların genişliyi ilə türkologiyaya dair yazılmış əsərlərdən fərqlənən həmin dərslük 17 fəsildən ibarətdir. Və indiyədək türkoloji dilçiliyə həsr olunmuş digər dərslük və monoqrafiyalardan özünəməxsus üslubu, fərqləndirici əlamətləri ilə seçilir.

Dərslükdə “Türkologiyaya giriş” fənninin əhəmiyyəti, obyekt və predmeti, vəzifələri, məqsədi aydın, dolğun və inandırıcı şəkildə şərh edilir. Kitabda ilk dəfə türkdilli xalqların yaşayış yerləri, dillərinin tarixi, onların qohumluq səviyyəsi, mənşəyi, hər bir türk dilinin fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri barədə əhəmiyyətli məlumat verilir. Türkdilli xalqların sayının yer üzündə 250 mil-

yondan artıq olduğu, türkdilli xalqların Müstəqil Dövlətlər Birliyində, eləcə də dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində sayı, dillərin morfoloji təsnifi, türk dillərinin aqlütinativliyi, başqa dil ailələri arasında yeri, türk dillərinin dil ailələri ilə qohumluğunu bildirən cərəyanlar, oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq, uyğur, uyğur-oğuz, çuvaş və yakut dilləri qrupuna daxil olan türk dillərinin hər biri haqqında verilən məlumatlar yenilikləri ilə xüsusi maraq doğurur. Əsərdə bir sıra sözlərin asemantikləşməsi – kök və şəkilçiyə ayrılma bilməməsi, sözdüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçilərin xarakteri, türk dillərinə məxsus qrammatik kateqoriyalar elmi təhlil süzgecindən keçirilmiş və onlara yaradıcı münasibət bəslənmişdir.

Kitabda türk dillərinin dünya dilləri içərisində özünəməxsus yeri, müasir zamanda bu yerin rolu və çəkisinin artımı, ümumi türk kökündən təşəkkül taparaq formalaşan türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində həmin dillərin fonetik, leksik-semantik sistemlərində və qrammatik quruluşunda müəyyən fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxması, bu səbəbdən də türk dillərinin hər birinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlərin meydana çıxması, bunun sayəsində türk dillərinin hər birinin fonetik, leksik və qrammatik baxımdan özünəməxsus ümumiləş-

dirici əlamətlər əsasında qruplaşdırılması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Tarixi inkişaf prosesi ilə bağlı türk dillərinin oxşar və fərqli əlamətlər əsasında müəyyən qruplara ayrılmasına dair söylənilən fikir də elmiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Kitabın hər sətrində müəllifin türkoloji məsələlərə olduqca ciddi yanaşmasının, onların elmi həllinə vətəndaşlıq ləyaqəti ilə girişməsinin şahidi oluruq.

Vaxtilə bir kökdən yaranaraq formalaşmış, sonralar isə siyasi, iqtisadi səbəblər ucbatından bir-birindən ayrı düşmüş türkdilli xalqların son vaxtlar yaxınlaşmasına və qovuşmalarına doğru meyil xeyli dərəcədə güclənmişdir. Türk dillərinin öyrənilməsinə, onların qarşılıqlı münasibətlərinin tədqiqinə olan maraq məhz həmin yaxınlaşmanı əks etdirir.

Türkdilli xalqların getdikcə daha da yaxınlaşmasını həssaslıqla müşahidə edən dilçi alimlər üzərlərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü tələb olunan səviyyədə anlayır, istedad və zəhmətlərinin vəhdətindən yoğrulmuş dəyərli monoqrafiyaları, dərslikləri ilə dilçiliyimizi zənginləşdirirlər.

Çoxcəhətli, geniş elmi fəaliyyəti ilə fərqlənən, məhsuldar elmi yaradıcılığı ilə seçilən filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov türk dillərinin və türkoloji dilçiliyin

keşiyində ayıq-sayıq dayanan, yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ilə onların inkişafına çalışan alimlərdəndir.

Əsər türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğu barəsində məlumat, Ural-Altay cərəyanı, Turan dillər cərəyanı məsələlərini də əhatə edir. Burada verilmiş məlumatlar, söylənilmiş mülahizələr də elmiliyi, dolğunluğu və aydınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Haqqında danışdığımız dərsliyi alimin gərgin zəhmətinin, dilçilik məsələlərinə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ilə yanaşmasının, geniş biliyinin, yaradıcı təfəkkürünün və pedaqoji ustalığının məntiqi nəticəsi adlandırıla bilər.

Dillərin morfoloji təsnifi adlanan I fəsildə amorf, aqlütinativ (iltisəqi), flektiv və inkorporlaşan dillərdən bəhs olunur. Hər qrupun özünəməxsus fərqləndirici əlamətləri çox aydın, inandırıcı şəkildə şərh olunur. Fəslin I qrup dillərə aid hissəsində amorf sözünün yunan mənşəliliyi, a-nın inkarlıq əlaməti, morfun “forma” demək olduğu, amorf sözünün “formasız” mənasını ifadə etdiyi, bu qrup dillərin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, aqlütinativ (iltisəqi) dillər adlı hissədə latın mənşəli aqlütinativ sözünün “bitişdirmək, yapışdırmaq” mənasını bildirdiyi, belə dillərdə şəkilçinin sözün kökünə qoşulması, həmin dillərə məxsus xüsusiyyətlər, sözün kök və şəkilçilərə ayrıl-

ması, türk mənşəli sözlərin aqlütinativliyi, kök və şəkilçilərin diffuziyaya uğramaması, kökün heç vaxt mövqeyini dəyişməməsi, şəkilçilərə təsir göstərə bilməsi, heç zaman şəkilçilərin təsirinə düşməməsi, Hind-Avropa köklü sözlərin türk sözlərinə nisbətən daha çox diffuziya hadisəsinə məruz qalması, türk dillərində aqlütinativliyin səciyyəviliyi, diffuziyanın isə istisna sayılması barədə verilən məlumatlar konkretliyi və elmiyi ilə diqqəti cəlb edir. Müəllifin aqlütinativliyin əsl təbiətini, mahiyyətini açmaq məqsədilə irəli sürdüyü bu fikir də bizdə maraq doğurur: “Mahir və naşı pianinoçunun çalğısını təsəvvür edək. Mahir pianinoçu çalğı tempindən asılı olmayaraq hər klavişi ayrılıqda sərrast dilləndirir: do-re. Bu aqlütinativliyin düsturudur. Naşı pianinoçu isə bəzən barmağı ilə iki dilə birdən toxunur və nəticədə səslər bir-birinə qarışır: dre. Bu da diffuziyanın obrazlı düsturu sayıla bilər”.

Dərsləkdə türk dillərinə məxsus bir sıra sözlərin assemantikləşməsindən də söhbət açılır. Azərbaycan dilində *oraq*, *ordu*, *uzaq*, *uzun* və *s.* sözlərin kök və şəkilçiyə ayrılma bilməməsi səbəbinin asemantikləşmə olduğu göstərilir. Müəllif bu sözlərin tarixən mövcud olmuş *or* və *uz* köklərinin asemantikləşməsi ilə əmələ gəlməsini deməkdə tamamilə haqlıdır. Yaxud *ağla*, *saxla* və *s.* sözlərdə köklə şəkilçinin qo-

vuşmasına dair söylənilən fikir də doğrudur. Həmçinin *axsamaq* (ayaq və saxlamaq), *aparmaq* (almaq və varmaq) tipli sözlərin birləşərək sadələşməsi haqqında deyilənlər də həqiqətdir.

Dil faktlarını dərindən araşdıran və həssaslıqla təhlil edən Buludxan Xəlilovun asemantikləşməni qədim leksik-semantik hadisə adlandırması, ona görə də ikiqat, üçqat asemantikləşməyə uğramış sözlərin varlığı ilə bağlı fikirləri kitabın müsbət məziyyətləridir. O, dil faktlarına söykənərək qədimdə türk dillərində təkhecalı sözlərin daha çox asemantikləşdiyini göstərir. Həm də asemantikləşmənin qədim leksik-semantik hadisə olduğunu, ikiqat, üçqat asemantikləşməyə uğramış sözlərə nümunələr verir. Əsərdə aqlütinativ dillərin mahiyyətini əks etdirən fərqləndirici əlamətlər çox aydın, konkret şəkildə göstərilir. Həmçinin flektiv və inkorporlaşan dillərə də belə yanaşılır.

Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğu barəsində məlumat da elmiliyi, dolğunluğu və inandırıcılığı ilə maraqlı doğurur.

Burada Ural-Altay, Altay, Skif dillər, Turan dillər cərəyanları haqqında verilən məlumatlar da rəğbətlə qarşılınır. Müasir mərhələdə Ural-Altay nəzəriyyəsinə dair söyənələn mülahizələr, Hind-Avropa dillərinin çox qədim yazılı abidələri, Ural-Altay dillərinə aid

yeni işlər, Ural və Hind-Avropa dillərinin qohumluğu haqqında ehtimal, Ural-Altay dillərinin təsnifatının ümumiləşməsinə təşəbbüs, Ural-Altay dillərinin formalaşması, Ural-Altay nəzəriyyəsinin məzmunu, onun əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi, türk dillərinin tarixi, ən qədim türk dövrü, orta türk dövrü, yeni türk dövrü, ən yeni türk dövrü məsələləri geniş işıqlandırılır.

Türk adının mənşəyi, semantikasi, onun əski mənbələrdə işlənmə şəkilləri, türklərin soyu, türk dillərinin inkişaf tarixi barəsində daha çox yayılmış bölgünün hər birinin keçirdiyi tarixi proseslərlə bağlı elmi-pedaqoji məlumatlar dərslərin müsbət keyfiyyətlərindəndir. Dərsləklə tanış olduqda belə bir elmi qənaətə gəlinir ki, dərsləklə zəhmətkeş, təcrübəli, istedadlı alimin zəngin biliyinin, gərgin axtarışın və pedaqoji ustalığının məhsuludur. Burada istifadə edilən elmi və metodiki prinsiplərin ahəngdarlığını, bir-birini tamamladığını görürük. Buludxan Xəlilovun “Türkologiyaya giriş” əsəri dərsliyə verilən tələbləri tamamilə ödəyir. Bu dərsliyə cəsarətlə müəllifin yaradıcılıq uğuru adlandırmaq olar. Yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti ilə yazılmış “Türkologiyaya giriş” əsərini həm elmi, həm də pedaqoji cəhətdən mükəmməl yaradıcılıq nümunəsi adlandırmaq bilərik. Ona görə də həmin kitabdan ali məktəb

tələbələrinin, elmi işçilərin, ali və orta məktəb müəllimlərinin istifadə etmələri tövsiyə olunmuşdur.

Dərsləkdə türkoloji dilçiliyə dair anlayışlara sistemli və ardıcıl yanaşılmış, burada əksini tapmış hər məsələ haqqında dilçilik elminin tələblərinə uyğun çox aydın, konkret məlumat verilmişdir. Elmi pedaqoji tələblərə layiqincə cavab verən bu dərsləyin filoloqlar üçün dəyərlili mənbə rolu oynayacağı şübhəsizdir.

Burada indiyə qədər türkologiyaya dair yazılmış dərsləklərin heç birində sistemli əksini tapmamış linqvistik anlayışların konkret cavabı vardır. Dərsləlik haqqında aşağıdakı müsbət keyfiyyətləri, üstünlükləri göstərmək olar:

Dərsləyin birinci müsbət keyfiyyəti aydın, səlis, oxunaqlı bir dildə yazılmasıdır. Deyilən əlamətlər dərsləlik üçün ən mühüm şərtlərdən biridir. Dərsləkdə verilmiş məlumatlar müasir dilçiliyin tələblərinə tam cavab verir. Dərsləkdə hər bir məsələ həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əsaslandırılmışdır. Yəni bütün nəzəri və praktik məsələləri inandırıcı tutarlı faktlar tamamlayır. Dərsləkdə müəyyən linqvistik anlayışlarla müstəsna qaydaların qeyd şəklində verilməsi məsələlərə həssaslıqla, xüsusi diqqətlə yanaşılmanın göstəriciləridir. Bunlar həm də düşündürücü xarakter daşıyır. Məsələn, tarixən asemantikləşdiyinə görə kök və şəkilçiyə

ayrıla bilməyən sözlər, aqlütinativ dillərdə ön-lüklərin alınma sözlərdə işlənməsi (bivəfa, bihal, bihuş, namərd və s.), türk dillərində cins anlayışının ifadə üsulları, fin-uqor, monqol, tunqus, mancur dilləri və s. haqqında qeydlər istənilən qədərdir. Belə qeydlər türkoloji dilçilik məsələlərinin yaxşı dərk edilməsini asanlaşdırır və əsərin dəyərini artırır.

“Türkologiyaya giriş” kitabını elmi və pedaqoji tələblərə yüksək səviyyədə cavab verən, dilçiliyimizi zənginləşdirən dərsləlik, monoqrafiya kimi qiymətləndiririk.

Professor Buludxan Xəlilovun bu kitabı ən yaxşı dərsləiyə məxsus keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

Müəllifinə elmi-pedaqoji fəaliyyətində böyük uğurlar arzulayırıq. Əsərin elmi-pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndiriləcəyinə tam əminik*.

*“Respublika” qəzeti, 1 avqust 2006, s.6

Orijinal və bənzərsiz dərslük haqqında linqvistik düşüncələr

13 kitabın (dərslük, dərslük vəsaiti, monoqrafiya), 7 tədris proqramının, 200-dən çox elmi, elmi-publisistik məqalənin müəllifi olan filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun bu yaxınlarda ali məktəb tələbələrinin, aspirantların, elmi işçilərin və müəllimlərin faydalanacağı “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008) dərslüyü çap olunmuşdur. Kitabda leksik, semantik, etimoloji onomastik, leksikoqrafik, frazeoloji, derivatoloji məsələlərin sistemli tədqiqi və təhlili ilə rastlaşırıq.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası geniş anlayış ifadə edir. Yəni semasiologiya, etimologiya, onomalogiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, sözyaradıcılığı dilçiliyin ayrı-ayrı müstəqil şöbələri-bölmələri kimi yox, leksikologiyanın tərkib hissələri kimi qəbul edilməlidir. Daha doğrusu, leksikologiya dilçiliyin müstəqil bölməsi, sadalananlar isə onun konkret növləri, hissələridir. Onların hamısının müştərək-ortaq tədqiqat obyektidir. Tədqiqat obyektinin zənginliyi, çoxcəhətliliyi leksi-

kologiya – söz haqqında təlim daxilində həmin növlərin yaranıb formalaşmasını təmin etmişdir. Leksikologiyanın adları göstərilən növlərində dilin mürəkkəb təbiətli mərkəzi vahidi – söz bu və ya digər cəhətdən tədqiq edilir. Belə ki, dilçiliyin leksikologiya bölməsində söz hərtərəfli öyrənilir. Burada sözün semantik, etimoloji, apelyativ, onomastik, frazeoloji, leksikoqrafik, derivatoloji və s. əlamətlərindən geniş bəhs edilir. Semasiologiyayı, etimologiyayı, onomalogiyayı, frazeologiyayı, lüğətçiliyi, sözyaradıcılığı ilk növbədə leksikologiyanın ayrılmaz hissələri – növləri hesab etmək daha məqsədəuyğundur. Göründüyü kimi, kitabda leksikologiyaya əhatə etdiyi məsələlərin genişliyi ilə seçilən dilçilik bölməsi kimi yanaşılmışdır. Dərslükdə leksikologiyanın ən aktual məsələlərinin elmi həllinə nail olunmuşdur. Burada müasir Azərbaycan dilinin leksik vahidlərinin nəzəri leksikoloji aspektdə tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Sözün dil sisteminə mərkəzi mövqe tutduğunu nəzərə alan Buludxan Xəlilov bu funksional-struktur vahidini hərtərəfli təhlil etmiş və dilin lüğət tərkibinin mərkəzi, əsas vahidi haqqında deyilmiş elmi fikirlərə müstəqil yaradıcı münasibətini bildirməyə nail olmuşdur. Əsərdə müxtəlif təhlil səviyyələri ilə rastlaşırıq.

Haqqında söhbət açdığımız “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabı müstəqil, orijinal fikirlərlə dolğun olan bir əsərdir. Onu gərgin yaradıcı zəhmətin uğurlu bəhrəsi adlandırmaq olar. Filologiyaya dair yazılmış dərsləklərdə, dərslə vəsaitlərində və monoqrafiyalarda tədqiqat obyektlərinin elm, təlim yerində işlədilməsi müşahidə edilir. Dərsləklərin üzərində ədəbiyyat, leksika terminlərinin yazılmasına tez-tez rast gəlinir. Halbuki buna yol verilməməlidir. Məsələn, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan dilinin leksikası və s. yox. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, Azərbaycan dilinin leksikologiyası adları elmi xarakter daşıyır. Terminlərin işlədilməsində dəqiqlik tələb olunur. Bu söz qrupunun başlıca xarakterik əlaməti təkmənalılıqdır. Həmin sözlər dəqiq, konkret mənə ifadə etməlidir. Çoxmənalılıq terminlərin təbiətinə yaddır. Müəllifin öz əsərini “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” deyil, “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, 2008) adlandırmasına tamamilə haqq qazandırmaq lazımdır.

Dərsləyin leksikologiyaya giriş hissəsində (s.4) leksika ilə bağlı verilən məlumat dəqiqliyi və elmiliyi ilə yadda qalır: “Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin məcmusu leksika adlanır. Leksika sözü yunan mənşəli “lexikos” sözündən olub sözlər mənasını bildirir. Dilimizin

leksikasını öyrənən dilçilik bölməsi isə leksikologiya adlanır. Leksika “söz”, loqos isə “elm” deməkdir. Burada müəllif linqvistik məsələlərə dəqiq, konkret və elmi şəkildə yanaşmış, elmlə, dilçilik bölməsi ilə tədqiqat obyektini fərqləndirmişdir. Verilən məlumatdan dilin lüğət tərkibinin leksika termininə nisbətən geniş anlayış ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Çünki lüğət tərkibi termini geniş əhatəlidir. Dilin həmin təbəqəsi – layı təkcə sözlərin cəmini, toplusunu özündə əks etdirməklə qapanıb qalmır. Dilin lüğət tərkibi leksikanın – sözlərin və frazeoloji vahidlərin məcmusu, sistemidir. Həm də müəllifin şöbə əvəzinə bölmə sözünü işlətməsini, semasiologiyanı, etimologiyanı, onomalogiyanı, frazeologiyanı, leksikoqrafiyanı (lüğətşünaslığı), derivatologiyanı (sözyaradıcılığını) leksikologiyanın tərkibinə daxil etməsini yalnız müsbət qiymətləndirmək olar. Yəni sadalananlar əslində leksikologiya bölməsinin növləridir. Göründüyü kimi, leksikologiyada sözə çoxcəhətli dil vahidi kimi baxılır. Sözlərin geniş mənada, hərtərəfli öyrənilməsi zəruriliyi leksikologiyanın müxtəlif tərkib hissələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bu baxımdan leksikologiya sözü leksika termininə nisbətən geniş mənalıdır. Belə ki, leksikologiyada dilin lüğət tərkibi öyrənilir. Daha doğrusu, leksika ilə bərabər

frazeoloji vahidlər də leksikologiyanın tədqiqat obyektidir.

Kitabda leksikologiyanın dar və geniş mənalari, onun tərkib hissələri, növləri, hər növün konkret tədqiqat obyektı, sözün estetik mahiyyəti, tərbiyəvi əhəmiyyəti, başlıca xarakterik, fərqləndirici əlamətləri, dilin mənsub olduğu xalqın həyatı, məişəti ilə sıx bağlılığı, sözün daxili və zahirı cəhətlərinin özlərinə məxsus xüsusiyyətləri, leksik və qrammatik mənalari, həmin mənalari qarşılıqlı münasibətləri, fərqləndirici əlamətləri, qrammatik vasitəsiz söz köklərinin leksik və qrammatik mənalari daşıyıcısı olması haqqında ümumi dilçiliyin tələblərinə uyğun elmi fikirlər söylənilmişdir.

Dərsləkdə dilin lüğət tərkibinin xalqın həyat və məişətindən ayrılmazlığı, dilxarici aləmin lüğət tərkibini zənginləşdirən mühüm mənbə olması, canlı və cansız varlıqların lüğət tərkibinin rəngarəngliyini təmin etməsi, dilimizin lüğət tərkibinin çox qədimliyi, bu qədimliyi təsdiqləyən faktlar – Azərbaycan dili ilə şumer, xett, akkad, urartu dilləri arasında paralellər yüksək elmi-metodik səviyyədə təhlil olunmuşdur.

Burada tarixi, müqayisəli leksikologiya, dilin fonetik, qrammatik quruluşu və s. məsələlərə dair mülahizələr bir sistem təşkil edir. Azərbaycan dili ilə şumer, xett, akkad, urartu

dillərində işlənən müxtəlif tematik, yaxud leksik-semantik söz qruplarına aid paralellərə diqqət yetirək:

Şumer dilində: Azərbaycan dilində:

ada (ata)	ata
ama (ana)	ana
tu (doğmaq mənasında)	doğ (maq)
me (mən)	mən
qaş (quş)	quş
deş (nöqtə)	deşik
uzuk (uzun)	uzun
ud (günəş, gün)	od
udun (ocaq)	odun
az (az)	az
dinqir (tanrı)	tanrı

Urartu dilində: Azərbaycan dilində:

ate	ata
ebanı (ölkə)	ev
ti (demək)	de (mək)
sue (göl)	su

Qədim dillərlə Azərbaycan dili arasındakı belə leksik paralellərin sayca çoxluğu Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin qədim tarixini sübut edən faktlar sayılır.

Müəllifin dil quruluşunun dəyişmə ardıcılığına dair linqvistik qanunauyğunluğu bir

daha xatırlatması, lüğət tərkibinin dilin fonetik sistemi, qrammatik quruluşu ilə müqayisədə xeyli çox dəyişməyə məruz qalması, həm də lüğət tərkibində baş verən dəyişikliyın konkret üç halda:

1. Yeni sözlərin yaranması hesabına;

2. Köhnəlmiş sözlər hesabına;

3. Sözlərin mənasının dəyişməsi hesabına daha çox müşahidə edilməsi barədə fikir və mülahizələri dərsliyin elmi-metodiki keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, onu məzmunca dolğunlaşdırmağa xidmət göstərir.

Dərsləkdə dilin lüğət tərkibinin geniş anlayış bildirməsi, onun çoxcəhətliliyi, çox müxtəlif, rəngarəng söz qruplarını özündə birləşdirməsi, bu səbəbdən də lüğət tərkibinin əsas və əlavə hissələrə bölünməsinin məqsədəuyğunluğu, əsas, həmçinin əlavə hissələrin oxşar və fərqli əlamətləri, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sisteminin iki yerə ayrılaraq apelyativ, həmçinin onomastik leksikanın əhatə etdikləri söz qrupları, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik sistemi, həmin sistemin tərkib hissələri, işləkliyinə görə söz qrupları, rəngarəng söz qrupları arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər müasir dilçilik elminin tələblərinə uyğun araşdırılmış və sistemli şəkildə təhlil edilmişdir.

Dərsliyin mənşə cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindən bəhs edilən hissəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin iki yerə ayrılmasından, yəni onun Azərbaycan və alınma sözlərdən ibarət olmasından, xalis Azərbaycan sözlərinin dörd yerə bölünməsinə – türk dilləri ilə ortaq olan sözlərdən, həm türk, həm də monqol dilləri ilə ortaq sözlərdən, xüsusi Azərbaycan sözlərindən, dörd yerə bölünmüş sözlərin xarakterik əlamətlərindən, ortaq sözlərin dilxarici ələmlə bağlılığından, həmin sözlərin dildə müxtəlif sahələri gerçəkləşdirməsindən, müxtəlif sahələrə aid ortaq sözlərin Orxon-Yenisey abidələrində işlənməsindən, bir qisminin hal-hazırda Azərbaycan dilində qorunmasından (Orxon-Yenisey yazılı abidələrində ab, avçı, avla, aç, adaş, adır, ağız, Azərbaycan dilində ov, ovçu, aç, adaş, ayır, ağız və s.) ətraflı danışılır və onlara münasibət bildirilir.

Dərsləlik “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlansa da, qiymətli və böyük elmi maraq doğuran məlumatlarla zəngindir. Professor Buludxan Xəlilov şumer dili ilə ortaq olan sözlərdən danışarkən dünyanın ən məşhur alimlərindən N.S.Kramer, Y.Lloyd, Q.Çayld, L.Bulli, Z.Kosidovski, Q.Vinkler, E.Reklü, M.Belitski, F.Deliç və digərlərinin müasir xalqların əcdadlarının şumerlər olduğu nəticəsinə gəlmələ-

rindən bəhs etmiş, “Tarix şumerdən başlayır” fikrinin mənbələrdə qeyd olunduğunu göstərmişdir. Əsərdə “bəşər övladı bir kökdən, bir ailədən törəyib dünyaya yayılmışdır” fikri də diqqəti cəlb edir. Burada şumerlərin yaşayış bölgəsinin bəşəriyyətin ilk başlanğıc məkanı olması, Azərbaycan adlı məmləkətin, yerin bu yaşayış bölgəsinin bir hissəsi kimi tədqiqatlarda qeyd edilməsi, tarixi mənbələrdə türkün rolunun, xidmətinin şumer-türk əlaqələrinin, yaxud genetik qohumluğunun qədimliyini deməyə imkan verməsi, bunun şumerlərin qədimliyi ilə yanaşı, türklərin də qədimliyinə dəlalət etməsi, türk barəsində Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcərəyi tərakimə” Nuh peyğəmbərin Xam (Qam), Şam, Yafəs adlı oğullarına “Adəm oğullarından sizin üçünəzdən başqa heç kim qalmadı” deməsi göstərilir.

B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” əsəri məzmununun genişliyi, dolğunluğu ilə dilçiliyə dair digər dərsləklərdən, monoqrafiyalardan fərqlənir. Bu kitabı dərsləyin və elmi monoqrafiyanın başlıca tələblərinə cavab verən mənbə adlandırmaq mümkündür.

Dərsləkdə sadələdiyimiz linqvistik məsələlərin şərh, təhlili prosesində leksikologiyaya dair yazılmış digər mənbələrdə nəzərə çarpmayan yeni, orijinal fikir və mülahizələr daha böyük maraq doğurur. Kitab çox aydın, yaddaqa-

lan elmi üslubda yazılmış, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginliyini, qədimliyini sübut etmək məqsədilə digər dillərə məxsus ortaqlı sözlər müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Müəllif türk, monqol dilləri, şumer, xett, akad, urartu dillərində müşahidə edilən, üzə çıxarılan ortaqlı sözlərin mənaca və formaca tutuşdurulmasını, qarşılaşdırılmasını məqsəduyğun saymışdır. B.Xəlilovun dilimizdə, eləcə də, adı çəkilən dillərdə eyni anlayışı bildirən ortaqlı sözləri mənaca və formaca müqayisə etməsini müsbət qiymətləndirmək lazımdır. Yalnız bu yolla müəyyən sözlərin bir çox dillər üçün ortaqlı xarakter daşdığını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Müəllif dərsləyin əhatə etdiyi bütün mövzulara məsuliyyətlə və həssaslıqla yanaşmış, onlara orijinal, yaradıcı münasibət bəsləməyə çalışmışdır. Buna görə də başlıqlar altında verilmiş leksikoloji, semantik, etimoloji, onomastik, frazeoloji, leksikoqrafik, derivatoloji məsələlərin elmi-metodik şərh, izahı leksikologiyaya dair əvvəllər nəşr edilmiş dərsləklər və dərslər vəsaitlərindəki məlumatlardan fərqlənir. Fikrimizin təsdiqlənməsi baxımından aşağıdakılar maraqlıdır:

“Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərdən bir qismi fəal şəkildə işləklidən geridə qalır. Fəal işləkliyi olmayan belə sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Məsələn: *əhfad* (nəsil), *bivə* (dil), *leyk*

(ancaq), *xud* (özü), *göftar* (söhbət), *sərməst* (kefli, sərxoş), *siyah* (qara), *huşyar* (ayıq, sayıq), *bəhr* (dəniz), *bülənd* (yüksək, uca), *dərdmənd* (dərdli, dərd sahibi), *mah* (dolğun, ay, bədr), *ab* (su), *bad* (külək, yel), *xab* (yuxu), *xak* (torpaq) və s. sözlər artıq müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənmişdir. Ona görə ki, bu sözlər müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir.

Köhnəlmiş sözlər müəyyənləşərkən əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir” (s.76).

Dərslərdə işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qrupları, həmçinin digər başlıqlara aid məsələlərin elmi izahı, təhlili ümumi dilçiliyin, müasir leksikologiyanın elmi tələblərinə tam cavab verir. Buradakı ayrı-ayrı başlıqlara aid elmi-metodik şərhlər, izahlar, leksikoloji, semasioloji, etimoloji, onomastik, frazeoloji, leksikoqrafik, derivatoloji məsələlərə elmi münasibət, dil faktlarına yanaşma üsulu orijinallığı, yaradıcı xarakteri ilə leksikologiyaya dair yazılmış digər mənbələrdəki şərhlərdən, izahlardan fərqlənir. Məsələn: “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, 2008) dərslisinin 73-76-cı səhifələrində işlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının bölgüsünü aşağıdakı kimi verir:

- I. Ümumişlək sözlər
- II. Məhdud dairədə işlədilən sözlər
- III. Xüsusi sözlər.

Müəllifin digər sözlər, məsələlər kimi, ümumişlək sözlər haqqında yazdıqları da heç bir dilçinin bu barədə söylədiyinə bənzəmir. Digər mənbələrdə ümumişlək sözlərlə bağlı deyilənlərə diqqət yetirək: “Dilin ümumi lüğət tərkibi içərisində elə sözlər vardır ki, o dildə danışan adamların hamısı bu sözləri bilir və öz danışığında onlardan istifadə edir: Məsələn, *ata*, *daş*, *ağac*, *su*, *ev*, *çörək*, *xörək*, *oturmaq*, *durmaq*, *mən*, *sən* və s.” (S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1982, s.70). H.Ə.Həsənov (Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, s.151) həmin məsələyə münasibətini belə bildirir: “Məzmunlarında köhnəlik və yenilik əlamətləri olmayan, həmin dildə danışanların gündəlik həyatında tez-tez rast gəldikləri, geniş dairədə işlətdikləri, ünsiyyət üçün ən vacib sözlər dilin aktiv ehtiyatını yaradır. Hər bir azərbaycanlı bu sözləri həmişə işlədir, başa düşür, onların vasitəsi ilə öz tələbatlarını ödəyir. Aktiv sözlər müasir Azərbaycan dilinin leksik sisteminin əsasını təşkil edir. Aktiv leksikanın iki tipi mövcuddur: 1. Ümumxalq sözləri (ümumişlək, danışmaq, loru, kitab, poetik və rəsmi); 2. Müəyyən dialekt və ya ictimai qruplar tərəfindən məhdud dairədə işlədilən sözlər (dialektizmlər, peşə-sənət, termin, jarqon)”.

Professor Afad Qurbanov haqqında söhbət açdığımız sözləri aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “Cəmiyyət və kainata aid əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirib dildə çox işlənən sözlərə ümumişlək sözlər deyilir. Bunlar hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülür”. Müəllif daha sonra yazır: “Ümumişlək sözlər dilin leksik tərkibinin, başlıca olaraq, əsas hissəsini təşkil edir və ən zəruri həyati anlayışları əks etdirir” (Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003, s.234).

Həsət Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” adlı dərslər vəsaitində (Bakı, 2007, s.62) yazılır: “Həyat üçün ən zəruri əşya, hadisə, əlamət və s. anlayışların adını bildirən, hamı tərəfindən eyni dərəcədə və eyni mənada başa düşülən sözlər ümumişlək sözlər adlanır. Ümumişlək sözlər dilimizin lüğət tərkibinin əsas hissəsində – əsas lüğət fondunda yerləşir və dilimizin ən sabit hissəsini təşkil edir”.

Professor Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, 2008, s.73-76) dərslisinin ümumişlək sözlər başlıqlı hissəsində yazır: “Bu sözlər hər bir azərbaycanlıya məlum olan sözlərdir. Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin özülüdür. Dili bunlarsız təsəvvür etmək olmaz. Əks təqdirdə dil quru görünür. Bu sözlər gündəlik tələblərə ca-

vab verir. Məişət üçün zəruri anlayışı əhatə edir. Bütün üslublarda işlənir. Hamı üçün aydın və anlaşılıqdır. Ümumişlək sözlərlə müqayisədə köhnəlmiş sözlər, dialektizmlər, neologizmlər, arqo, jarqon sözlər və digər söz qrupları müəyyənleşə bilir. Ümumişlək sözlər digər söz qrupları ilə müqayisədə daha çox işlətdiyimiz sözlərdir. Yəni ümumişlək sözləri tez-tez işlədirik və onun mənası hamımıza aydın olur”. O, ümumişlək sözlərin altı qrupunu müəyyənleşdirmiş və həmin sözlərin müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bildiyini göstərmişdir. Kitabda əsas və köməkçi nitq hissələrinə aid edilən ümumişlək sözlər verilmişdir. Belə bir təsnifat Azərbaycan dilinin leksikologiyasına dair yazılmış heç bir mənbədə yoxdur.

Müəllifin frazeologiya, frazeoloji vahidlərin məna növləri və s. məsələlər barədə yazdıqları, söylədiyi fikirləri və elmi mülahizələri də orijinallığına, bənzərsizliyinə görə rəğbətlə qarşılanırlar.

Professor B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” kitabı orijinallığı, elmiliyi, dilinin aydınlığı baxımından dilçiliyimiz üçün böyük töhfə hesab oluna bilər*.

* “Elm” qəzeti. 29 dekabr 2008-ci il

Türkoloji dilçiliyin tәмәlinә dair әsәр barәdә lingvistik düşüncәlәр

Filologiya elmlәri doktoru, professor Buludxan Xәlilovun yenicә çap üzü görmüş araşdırması Mahmud Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә etnonimlәр (Bakı 2009) adlanır. Araşdırıcıların, aspirantların, magistrләrin, ali mәktәb tәlәbәlәrinin vә orta mәktәb müәllimlәrinin faydalanacağı bu dәyәrli әsәр XI әsrin böyük zәka sahibi, türkologiyanın atası adlandırmağa tamamilә layiq olan Mahmud Kaşğarının hәр şeydән öncә dil ensiklopediyası statusunu almış “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә hәlә bitkin izahını tapmamış çox maraqlı leksik-semantik söz qrupunun tәdqiqinә hәsr edilmişdir. Buludxan Xәlilov cәsarәtli bir addım atmışdır, desәk, heç dә yanılmırıq. Çünki dünya dilçilik elminin nadir incilәrindән, türkologiyanın әn inandırıcı, möhtәşәм dayaqlarından biri sayılan “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә mürәkәb lingvistik tәbiәtli söz qrupunu araşdırmağı qarşıya mәqsәd qoymaq yüksәk nәzәri hazırlıq vә gәrgin zәhmәt tәlәb edir. Vәtәndaşlıq lәyaqәti ilә mәsuliyyәtli bir işә girişән Buludxan

Xәlilov qarşısına qoyduğı mәqsәdә çata bilmiş, elmi tәdqiqinә zәruri ehtiyac duyulan ensiklopedik mәzmunlu abidә haqqında monoqrafiya yazmışdır. Kitab dörd fәsildән ibarәtdir: I fәsil M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә türk sözü vә türk ulusunun boyları haqqında, II fәsil M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдәki Oğuz boyları digәр mәнбәlәrdә, III fәsil M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдәki Oğuz boylarına aid yer adları, IV fәsil M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдәki Oğuz boylarının etimologiyası adlanır. I vә III fәsillәrin, II, IV fәsillәrә nisbәtән әhatә etdiyi mәsәlәlәр xeyli genişdir.

I fәslin tәrkibinә daxil edilән hissәlәр bunlardır: 1.1. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә türk sözü haqqında, 1.2. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә türk ulusunun boyları haqqında, 1.3. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә Oğuz boyları vә onların damğaları. 1.3.1. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә Oğuz boyları, 1.3.2. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә Oğuz boylarının damğaları. 1.4. M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдә türk vә türk olmayan boylar, II fәsil M.Kaşğarının “Divani lüğәt-it-türk” әsәrinдәki Oğuz boyları digәр mәнбәlәrdә. III fәslin әhatә etdiyi hissәlәр bunlardır:

III.1. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boylarına aid XVI əsrdə Anadoludakı yer adları, III.2. Yer adları sırasına görə Oğuz boyları, III.3. M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində Oğuz boylarına aid Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, İran, Əfqanıstan və digər ərazilərdə yer adları, III.4.M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki 20 türk boyuna aid Azərbaycan, Gürcüstan, indiki Ermənistan, İran, Əfqanıstan və digər ərazilərdə yer adları, IV fəsil M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boylarının etimologiyası adlı hissəni əhatə edir.

I fəsildə professor Buludxan Xəlilovun M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində Türk sözünün mənasını geniş izah etməsi, onunla bağlı maraqlı bilgilər verməsi haqqında ətraflı məlumatı, məsələlərə yaradıcı linqvistik münasibətləri, M.Kaşğarının türkdilli xalqların İtil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qədər olan ərazidə məskunlaşdıqları, əsl türklərin 20 qəbilədən ibarət olması, sadalanan əsas türk boylarının adları: Peçeneqlər (Rum ölkəsinə ən yaxın olan türk boyu), 2.Qıpçaq, Oğuz Yemək, Başqırd, Qayı, Yabakı, Tatar, Qırğız boyları, Kaşğarının bunlardan Qırğız boyunun Çin sərhəddinə yaxın olduğunu göstərməsi, 3.Çiyil, Tühsi, Yağma, İğrak, Çarık, Cimil, Uyğur, Tanqut, Xitay boyları. Bunların Rum ölkəsinin

yanından Şərqə doğru uzanması. 4. Tabçaqlar (“Uçində yaşayan Türk boyu”) məsələlərin ümumiləşdirilməsi, M.Kaşğarının Türk tayfalarının miqdarı, yayıldıqları ərazilər barədə lüğətində yazdıqları boyları, onların damğaları, hər boyun adı: *kincular, kayıqlar, bayandurlar, ivarlar//yivalar, salğurlar, əşşarlar, bəğtililər, bügdüzlər, bayatlar, yazğırlar, eymurlər, karabölüklər, alkabölüklər igdirlər, ürəgirlər, tutirkalar, ulayundluğlar, tüğərlər, beçənəklər//beçənəklər, cuvaldarlar, çəpnilər, çarukluğlar* I fəsildə verilmiş 22 Oğuz boylarıdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov M.Kaşğarının sadaladığı, daha doğrusu, sıra ilə verdiyi bu Oğuz boylarını kök boylar kimi təqdim etdiyini, kök boylardan (köklərdən) bir sıra oymaqların meydana çıxması, yaranması fikrini söylədiyini, ancaq həmin oymaqlardan bəhs etmədiyini, onların adını belə çəkmədiyini yazır.

Monoqrafiyada Oğuz boyları adlarına M.Kaşğarının münasibəti məsələsinə də ciddi yanaşılmışdır. Burada Oğuz boylarının necə yaranmasını M.Kaşğarının nəzərdən qaçırmamasından, onun “Oğuz boylarının adları onların atalarının adlarından götürülmüşdür” fikrini irəli sürməsindən bəhs edilir. Bu barədə M.Kaşğari yazır: “Bu boyların adları onları qurmuş olan atalarının adlarından alınmışdır.

Ərəblərdə də belədir: bəni-Süleym, bəni Həfacə deyilir ki, Süleym oğulları, Həfasə oğulları deməkdir” (MK, I,129).

Monoqrafiyada oxuyuruq: “M.Kaşğari qeyd edir ki, Oğuz: bir türk boyudur. Oğuzlar türkməndirlər” (MK,I128).

Filologiya elmləri doktoru, professor B.Xəlilov M.Kaşğarinin lüğətində Oğuzla Türkmənin eyniləşdirilməsini, eyni boyun sinonim adları kimi verilməsini qəbul etmir. Onun fikrincə, əslində Türkmənlər Oğuz daxildir. Monoqrafiya müəllifi Oğuz sözünü ümumiləşdirici etnik termin adlandırır və bu etnik terminin digər Oğuz boyları kimi, Türkməni də özündə ehtiva etdiyini deyir. O, doğrudan da, Türkmən adının sonradan yaranmış olduğunu söyləyir. Bu haqda M.Kaşğarinin fikri belədir: “Türkmən: bunlar oğuzlardır. Bunlara Türkmən deyilməsinin bir hekayəsi var”. Buludxan Xəlilov yazır: “Həmin hekayənin məzmununu olduğu kimi türkmənlərdən bəhs edərkən irəlidə verəcəyik. İndi isə onu demək lazımdır ki, Türkmənin Oğuz sözünün sinonimi kimi işlənməsi dolaşlıq yaradır və bir sıra sualları meydana çıxarır” (səh.22).

O, M.Kaşğarinin Türkmən deyimi ilə bağlı öz lüğətində verdiyi hekayədə bəzi məqamları açıqlamağa ehtiyac olduğunu deyir. Alimin fikrincə, birincisi, hekayədə qeyd olunur ki,

Zülqərneyn Türklərin ölkəsinə doğru yönəlir. Xaqan Şunun müşahidəçiləri Zülqərneyn gecə ikən çayı keçib onlara yaxınlaşdığını, çatdığını bildirir. Bu zaman Xaqan Şunun gecə ikən şərqə doğru yola düşdüyü, minik tapa bilənlərin (xalqın) Xaqanın arxasınca yollandıqları bildirilir. Ancaq 22 nəfərin gecə vaxtı heyvanlarını (miniklərini) tapa bilmədiklərindən öz çoluq-çocuqları ilə qalmalı olduqları barədə məlumat verilir. Həmin 22 nəfərin M.Kaşğarinin adını çəkdiyi və damğalarını göstərdiyi Oğuz boyları olduğu aydınlaşır.

Bu haqda M.Kaşğarinin yazdığı bu sözlər nümunə göstərilir: “Xaqan (Xaqan Şu) ordusu ilə sovuşub gedəndən sonra orada çoluq-çocuğu ilə iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanları tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Bunlar kitabın əvvəlində adlarını çəkdiyim, damğalarını bəyan etdiyim adamlardır: “kınık”, “salğın” və başqaları kimi”.

Kitabda M.Kaşğarinin adlarını çəkdiyi və damğalarını verdiyi 22 nəfərin Oğuz boyları, ümumiləşdirici adlarının da Oğuz olduğu deyilir.

Professor Buludxan Xəlilov ümumiləşdirici etnik adın heç zaman Türkmən ola bilməməsini söyləyir. Onun fikrini olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun sayırıq: “Onların ümumiləşdirici etnik adı Oğuzdur. Bu, heç zaman Türkmən ola bilməzdi, ona görə ki, Türkmən

adını həmin 22 adama Zülqərneyn vermişdi. Deməli, 22 adama Zülqərneyn Türkmən adını verənə qədər Oğuz boyları mövcud olmuş və onların hamısı Türkmən boyları yox, Oğuz boyları kimi tanınmışdır.”

Professor Buludxan Xəlilovun fikrincə, Türkmən sonra yaranmış etnik addır, həm də Oğuzun bir qoludur, eyni zamanda onun əhatə dairəsi Oğuzdan məhduddur. O bu hadisəyə qədər Türkmən adının olamamasını və ona görə də Türkmən sözünü Oğuzun sinonimi qəbul etməyin qeyri-mümkünlüyünü yazır. Monoqrafiyanın müəllifi türkmən adının Zülqərneyn tərəfindən verilənə qədər türk boylarının, türklərin, Oğuz boylarının tarixin səhifələrinə öz möhürünü çoxdan vurduğunu deyir. O, lüğətdə Oğuz sözü ilə Türkmənin eyniləşdirilməsinin diqqətsizliklə bağlı olduğunu güman edir.

Kitabda M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində digər türk və türk olmayan boylar adlı hissədən də həmin boylar haqqında maraqlı bilgiler əldə edə bilirik. Burada Uyğur, Tübüt, Çigil, Çomul, Toxsı, Tavğaç, Tat-Tavğaç, Karluk, Kıfçak, Kulbak, Bəçənək, Carukluğ, Tat, Yava, Yəmək, Yağma, Yabaku, Kay, Kayığ, Bayat, Çıvı, Kanqlı, Türkmən adları izah edilmişdir.

“Divani lüğət-it-türk”də işləndiyi müəyyənləşdirilən və hər hansı bir türk dili ilə bağlı-

lığı təsdiqlənən sözlər həmin dil üçün doğma sayılır. “Divan”da qeydə alınan və Azərbaycan ədəbi dilində, həmçinin bu dilin dialektlərində, yazılı abidələrində rast gəlinən təxminən 5000 çox leksik vahidin Azərbaycan dili ilə bağlılığından danışmaq mümkündür. Ancaq bu heç də nəzərdə tutulan sözlərin yalnız Azərbaycan dilinə məxsusluğunu təsdiqləmir. Başqa türk dillərində işlənilmiş işlənməməsi göstərilən sözlərin yalnız Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil edilməsi barədə fikir söyləməyə əsas vermir. Belə linqvistik nəticə digər türk dilləri üçün də doğrudur. Yəni “Divan”da işlənən və hər hansı bir türk dili ilə bağlılığı olan sözlər həmin dilin payına düşür. Yəni onlar ümumtürk mənşəlidir, bir dil çərçivəsində qapanıb qalmır.

Professor Buludxan Xəlilov “Divani lüğət-it-türk”də M.Kaşğarının türk el-obasını, türk dilini, türkçülüüyü yüksək məhəbbətlə qələmə aldığını faktlarla sübut olunduğunu yazmaqda tamamilə haqlıdır.

Monoqrafiyada M.Kaşğarının türklərə məxsus bir sıra fərqləndirici fərdi xüsusiyyətləri – gözəlliyi, zərifliyi, incəliyi, ədəb-ərkanı, hörməti, böyüklərə ehtiramı, sözdə bütövlüyü, təvazökarlığı, igidliyi, mərdliyi iftixar hissi ilə ürək-dən qiymətləndirməsinə çox təbii baxılır. Professor Buludxan Xəlilov türkləri sadalanan müs-

bət mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcıları kimi qiymətləndirir. Böyük türkoloq dilçinin (M.Kaşğarının) türklərin müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə aid münasibətlərinin açıqlanması, onun türk sözü – adı. Türk ulusunun boyları, tərtib etdiyi xəritə, Oğuz boyları, damğaları haqqında fikirlərinin təhlil süzgəcindən keçirilməsi nəsihət, məsləhət deyimli hədisə dair məlumat və s. bilgilər əsərin yüksək elmi-metodik səviyyəsi barədə aydın təsəvvür yaradır. Dərin məzmunlu hədisdə Peyğəmbərimizin öz dövründən sonra da türk dilini öyrənməyə zəruri ehtiyac duyulduğunu, bunun əhəmiyyətini gələcək nəsillərə çatdırmağın faydalı rol oynayacağına inam bəslədiyini söyləməsi türk dilinə olan marağı, məhəbbəti və inamı daha da artırır. Bu həm də filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun “M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimlər” (2009) monoqrafiyası türkoloji dilçiliyi əhəmiyyətli, dəyərli məlumatlarla zənginləşdirmək baxımından çox faydalı bir elmi mənbədir deməyə imkan yaradır.

Peyğəmbərimizin türklərə aid söylədiyi ikinci hədis barədə verilən bilgi maraqla qəbul edilir və bəyənilir.

Professor Buludxan Xəlilov böyük dilçi M.Kaşğarının bu hədisi ibn Əbid Dünya adı ilə tanınan Əş-Şeyx Əbu Bəkr Əl-Müfid Əl-Cərcərainin “Əl Müəlləf fi axir əz-zaman” (“Axır

zamana dair”) adlı kitabında peyğəmbərə istinad etməklə məlumat verdiyi göstərilir. Monoqrafiyada M.Kaşğarının müəlliminə isə bu ikinci hədisi ibn əl-Fərqi adlı bir şəxsin rəvayət etdiyi bildirilir.

Haqqında yazdığımız monoqrafiyada ikinci hədislə bağlı Tanrının “Türk” adlı ordusunun olmasından və onun şərqdə yerləşməsindən bəhs edilməklə yanaşı, Türklərin yer kürəsinin ən təmiz hissələrində məskunlaşdırmasına diqqət yönəldilir.

Əsərdə ikinci hədislə bağlı oxuyuruq: “Ulu Tanrı: Mənim bir ordum vardır, ona “Türk” adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müəllət edərdəm”.

Müəllifin M.Kaşğarının bu türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara “öz ordum” demişdir fikirlərini oxuculara çatdırmaqla ümumiləşdirməsi monoqrafiyanın həm məzmun və forma-cə dolğunluğunu təmin edir, həm də onun maraqla oxunmasına səbəb olur. Eyni zamanda bu cür məlumatlar məşhur dilçi M.Kaşğarının türkə, türk dilinə, ümumiyyətlə, türkçülüyə hədsiz məhəbbətindən xəbər verir.

Kitabın “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boyları digər mənbələrdə adlanan II fəsilə “Oğuzlar” kitabının müəllifi Faruq Sümərin öz kitabının “Boy təşkilatı və boyları” hissəsində 24 boyun M.Kaşğari, Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əliyə görə bölgüsünü vermiş, bu müəlliflərin siyahısındakı fərqlər, boyların hansı sıra ilə düzüldüyü, bunun səbəbləri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Buludxan Xəlilovun monoqrafiyasında Oğuzlar haqqında Faruk Sümərin fikir və düşüncələrinin yığcam xülasəsi ilə tanış oluruq. Haqqında linqvistik fikir və mülahizələrimizi söylədiyimiz kitabın bu hissəsində Oğuzların Sır-Dəryanın orta yatağındakı şəhərlərdə yerləşmələri, onların XI əsrdə 24 boydan ibarət olmaları, M.Kaşğarinin bu boylardan 22-sini siyahısına salması, Oğuz boylarına aid bütöv siyahının Rəşidəddin tərəfindən verilməsi və həmin bütöv siyahının Oğuz boyları siyahısının düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratması barədə Faruq Sümərin dedikləri şərh edilir.

Monoqrafiyada Faruq Sümərin qaynaqlara əsaslanaraq M.Kaşğarinin siyahısından məmluk dövrü salnaməçilərindən ancaq Eyninin istifadə etməsi, digərlərinin (Həmdullah Müstövfinin, Nəsrinin, Əbülqazinin, Yazıçıoğlu Əlinin və başqalarının) birbaşa və ya dolayısı

ilə Rəşidəddindən faydalanmaları haqqında söylədikləri diqqəti cəlb edir.

Professor Buludxan Xəlilov öz araşdırmasında F.Sümərin M.Kaşğarinin “Xalaç” adlanan və bəzi xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqləndiyi üçün 2 boyu Oğuz adlandırması, siyahıya daxil etməməsi və həm də adını verməməsi barədə məlumatına diqqət yetirməyi lazım bilir.

Monoqrafiyada M.Kaşğarinin və Rəşidəddinin siyahılarında ilk görünən fərqin saya görə təyin edildiyi göstərilir. M.Kaşğaridə Oğuz boylarının sayının 22, Rəşidəddində isə 24 olduğu bildirilir. M.Kaşğarinin siyahısında Kızık və Karkın boylarının qeydə alınmadığı, Kızık və Karkından birini Kaşğarinin öz siyahısına salmadığı 2 boydan biri kimi qəbul etməyin lazımlılığı barədə Faruq Sümərin fikri, digərinin də bunlardan biri olduğunun məntiqi baxımdan düzgünlüyü hər iki boyun, yəni Kızık və Karkının eyni budaqda – Ulduz xanın oğulları arasında göstərilməsinin əsas götürülməsi kimi məsələlərin əks etdirildiyini görürük.

Kitabda M.Kaşğari ilə Rəşidəddinin verdikləri Oğuz boylarının siyahısındakı say fərqləri, Oğuz boylarının sıralanması şəkilləri, M.Kaşğarinin öz siyahısındakı boyları o zamankı siyasi şöhrətlərinə, Rəşidəddinin isə

qədim siyasi və ictimai mövqelərinə görə qruplaşdırdığı müəyyənləşdirilir.

Kitabın II fəslə Oğuz boylarına – qəbilə, tayfa birliklərinin müxtəlif mənbələrdə mənalandırılmasına, yəni ümumi adı göstərilən boylarla bağlı həmin qaynaqlarda verilən bilgilərə həsr edilmişdir.

Burada M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindəki Oğuz boyları digər mənbələrdə göstərilənlərlə tutuşdurulur. Araşdırmada qarşıya qoyulan məqsədəuyğun olaraq əsas tədqiqat obyektinə M.Kaşğarının Rəşidəddinin, Faruq Sümərin, Həmidulla Müstövfinin, Nəsrinin, Əbülqazinin, Yazıçıoğlu Əlinin münasibətlərindəki ümumi, oxşar və fərqli cəhətlər, ortaq tədqiqat obyektinə onların hər birinin özünəməxsus fərqi yanaşma yolu söylədikləri fikirlər diqqət mərkəzində dayanır. Lakin kitabda müəllifin əsas tədqiqat predmeti XI əsrin ensiklopedik zəka sahibi, hər şeydən öncə, istedadlı, zəhmətsevər dilçi M.Kaşğari və onun dünya şöhrətli linqvistik əsəri “Divani lüğət-it-türk” əsəridir. Daha doğrusu, adını çəkdiyimiz mötəbər yazılı qaynaq, dəyərli universal əsər – filoloji, tarixi-etnoqrafik lüğət araşdırmanın nüvəsi sayılır. Bütün linqvistik fikir və mülahizələr onun ətrafında cəmlənmişdir. Oğuz boylarının əks olunduğu və izahı verildiyi digər mənbələr barədə bilgilər birbaşa əsas təd-

qiqat predmetinin düzgün və dərinlən anlaşılmasına xidmət göstərir.

Müəllif diqqəti M.Kaşğarının və Rəşidəddinin siyahılarında say baxımından ilk görünən fərqi yönəldərək ümumtürk mədəniyyətinə, tarixinə, folkloruna, mifologiyasına, coğrafiyasına və s. sahələrə dair əvəzsiz qaynaq statusunu almış “Divani lüğət-it-türk”də Oğuz boylarının sayca 22; Rəşidəddində isə 24 olduğunu bildirir. M.Kaşğarının Kızık və Karkan boylarını siyahıya salmamasına münasibət də maraqlıdır. Burada “Oğuzlar” əsərinin müəllifi Faruq Sümərin Kızık və Karkan boyları ilə bağlı söylədiyi say fərqi məsələnin düzgün anlaşılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. O, hər iki boyun, yəni Kızık və Karkanın eyni budaqda Ulduz xanın oğulları arasında göstərilməsinin təsadüfi olmadığını xatırladır.

Kitabda türkoloq-ensiklopedist M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsəri misilsiz abidə kimi oxuculara təqdim edilir. Dünya dilçilik elminin nadir incisi və türkologiyanın başlıca dayaqlarından sayılan bu möhtəşəm əsər haqqında yazmaq, müəyyən fikir söyləmək çətin, məsuliyyətli bir işə girişmək deməkdir. “Divani lüğət-it-türk” əsəri elm aləminə bəlli olduğu ilk gündən dünya türkoloqlarının diqqət mərkəzində durmuş, həmin dəyərli əsərə aid bir sıra araşdırmalar meydana çıxmışdır. Professor

Buludxan Xəlilovun “Divan”la bağlı araşdırmaları bitmiş hesab etməsinə, hələ bir çox mübahisəli məsələlərin, yaxud toxunulmamış problemlərin öz elmi həllini gözləməsinə dair fikir və mülahizələrinə haqq qazandıra bilərik.

Həqiqətən də, belədir. Məsələn, araşdırıcıların çoxu “Divani lüğət-it-türk” əsərinin 1072-ci il yanvarın 25-dən yazılmağa başladığını qəbul etsələr də, yazılıb qurtarma tarixini 1073-cü ildən 1083-cü ilədək müxtəlif dövrlərə aid edirlər. Eləcə də “Divan”dakı leksik vahidlərin sayı 7500-dən 9000-dək göstərilir. Yaxud da Mahmud Kaşğarının milli mənsubiyyəti, yəni müasir türkdilli xalqlardan hansına mənsubluğu ciddi mübahisə obyektinə çevrilir, böyük filoloqun uyğur, türkmən, özbək, türk, qazax olması fikri irəli sürülür.

Ancaq M.Kaşğarının hansı türk xalqını təmsil etməsinə dair əldə konkret bir fakt yoxdur.

M.Kaşğarının etnik mənşəyinin və “Divani lüğət-it-türk”ün dil mənsubiyyətinin ayrı-ayrı anlayışlar olduğu yaddan çıxarılmamalıdır. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, o dövrdə mövcud türk xalqları daxilində tayfa münasibətləri tam itməmişdi. Lakin istər M.Kaşğari dövründə, istərsə də ondan əvvəl və bir az sonra eyni türk tayfasının bölünərək bir neçə türk xalqının etnogenezisində iştirak etməsi şübhəsizdir. Bu prosesdə M.Kaşğarının doğma tayfası istisna

sayılmır. Belə halda, böyük filoloqun hər hansı müasir türk xalqına mənsubluğunu demək çətindir.

Başqa bir tərəfdən “Divani lüğət-it-türk”də ədəbi dil faktları ilə yanaşı müxtəlif tayfa dillərinə, həmçinin ayrı-ayrı türk xalqlarının dillərinə aid çoxlu leksik vahidlər vardır. Həmin vahidlərə əsaslanıb haqqında söhbət açdığımız əsərin dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək çətindir.

Deyənlərdən M.Kaşğari “Divan”ının türk xalqlarının müştərək abidəsi olduğu nəticəsinə gəlinir. Bu isə müasir türk dillərinin, o cümlədən, Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiya məsələlərini öyrənməkdə həmin əsərin inandırıcı mənbə rolu oynadığını söyləməyə əsas verir. M.Kaşğari dövründə, ondan əvvəl və bir az sonra türk dillərinin çarpazlaşması, parçalanması, yenidən çarpazlaşması və s. nəticəsində həm ümumtürk leksikası qorunmuş, həm də qarşılıqlı alınmalar baş vermişdir. Buna görə də “Divani lüğət-it-türk”də konkret bir və ya bir neçə türk dilinə mənsubluğu bildirilmiş sözlərin digər türk dilləri üçün tam yad olması hökmünü irəli sürmək fikri yanlışdır. Məsələn, “Lüğət”də Oğuzlara məxsusluğu qeyd edilməyən hər hansı bir faktın müasir Oğuz qrupu türk dillərindəkilərlə tutuşdurulması o qədər də doğru deyildir.

Professor Buludxan Xəlilov türk tayfalarının etnik tarixini, etnogenezini öyrənmək işində qədim qaynaqların əsaslı və böyük rol oynadığını nəzərə alıb XI yüzilliyin böyük türkoloq dilçisi Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində etnonimləri özünün tədqiqat obyektini seçmişdir.

Tayfa-boy adları “Divan”ın ümumi leksikasının müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Ən qədim fonetik, leksik-semantik və qrammatik əlamətlərin daşıyıcısı sayılan tayfa-boy adları türk və qeyri-türk etnoslarının ictimai-siyasi həyatı, miqrasiyası ilə bağlı yaranıb formalaşmışdır. Tayfa-boy adlarının tarixi-linqvistik tədqiqinin əhəmiyyəti böyükdür. Belə araşdırmalarla Qaraxanlılar dövrünün tarixi etnoqezi haqqında çox tutarlı, dəqiq və obyektiv informasiyalara yiyələnmək mümkündür. “Divan”da 72 etnonim, 175 toponim işləndiyi məlumdur. (1,s.148)

Ramiz Əsgər A.Valitova əsaslanıb eyni dövrdə meydana çıxmış Yusif Balasaqunlunun “Kutadğu Bilig” poeması ilə “Divan” ı müqayisə etmiş birinci əsərdə etnonimlərin, eləcə də coğrafi adların sayca az olduğundan danışmışdır.

Türk etnonimlərinin etimologiyasının müəyyənləşdirilməsi barədə N.Baskakovun dediklərində böyük həqiqət vardır. O, türk etnonimlərinin etimologiyasının müəyyənləşdiril-

məsin “türkologiyanın ən çətin və aktual məsələlərindən biri olaraq qalır” demişdir (2, c.199)

Türk etnonimlərinin etimologiyası, semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı məlumata ilk dəfə Mahmud Kaşğarının “Divan”ında rast gəlirik. Sonralar isə türk tayfa-boy adlarına dair Rəşidəddinin, A.Vamberinin, A.Kononovun, Q.Dörferin, K.Petrovun, N.Baskakovun, T.Januzakovun, Ə.Hüseynzadənin, Q.Qeybullayevin, V.Maxpirovun mühüm xidmət göstərmələri barədə söhbət açə bilərik.

Mahmud Kaşğari türklərin Rumdan Maçinədək olan geniş bir ərazidə yaşadığını və əsl türklərin 22 tayfadan ibarət olduğunu göstərir.

Haqqında söhbət açdığımız monoqrafiyanın çox maraqla qarşılacağına və elmi ictimaiyyət tərəfindən müsbət qiymətləndiriləcəyinə şübhəmiz yoxdur.

Bu dəyərli elmi əsərin müəllifi, istedadlı, zəhmətkeş və məhsuldar alim Buludxan Əziz oğlu Xəlilova cansağlığı, yaradıcılıq uğurları arzulayırıq*.

* “Elm” qəzeti, 17 noyabr 2009-cu il, s.12

Elm fədaisi

Filologiya elmləri doktoru professor Buludxan Əziz oğlu Xəlilov sanki elm üçün həyata gəlmişdir. O, həmişə öyrənməkdə, ardıcıl və aramsız yaradıcılıq axtarırları aparmaqdadır.

Buludxan müəllim artıq xalqımızın, elmi ictimaiyyətin yetərinə hörmətini, məhəbbətini qazanmış alimdir. O, tələbələrinin, mühazirələrini dinlədiyi müəllimlərinin, ümumiyyətlə, filoloqların, geniş elmi ictimaiyyətin çoxunun sevimsidir. Buludxan müəllim xalqımızın ən dəyərli sərvətinin – doğma Azərbaycan dilinin sirlərini, incəliklərini gənclik ehtirası, enerjisi ilə tələbələrə öyrədir.

Professor Buludxan Xəlilov Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin əyani şöbəsində təhsil almış, o dövrün qanununa görə ali məktəbi bitirməmiş hərbi xidmətə çağırılmış, iki il Uzaq Şərqdə Spaski Dalni şəhərində əsgərlik etmişdir. Hərbi xidmətdən qayıtdıqdan sonra təhsil aldığı ali məktəbin filologiya fakültəsini Cəfər Cabbarlı adına adlı təqaüdlə, fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Gələcəyinə böyük ümid bəslədiyi gənclərə həmişə qayğı ilə yanaşan,

onlardan heç vaxt öz köməyini əsirgəməyən xeyirxah və humanist insan, böyük dilçi – alim, eyni zamanda Azərbaycan folklorunun, onun ayrılmaz parçası sayılan aşiq yaradıcılığının mahir bilicisi professor Həsən Mirzəyevin məsləhəti, təşəbbüsü ilə təhsilini başa vurduğu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Müasir Azərbaycan dili” kafedrasında saxlanılmışdır.

Filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Həsən Mirzəyevin elmi rəhbərliyi ilə 1990-cı ilin dekabr ayında filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün “Azərbaycan dilində birhecalı feillərin fonosemantik inkişafı” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Namizədlik dissertasiyasında Azərbaycan dilinə məxsus sait + samit və samit + sait + samit heca tipli feillərin təşəkkülü problemi tədqiq edilmişdir. Buludxan Xəlilov bu heca tipində formalaşan feillərin təşəkkül tapdığı ilkin köklərin bərpa olunması məsələsini dərinədən araşdırmış və həmin ilkin köklərin hərtərəfli elmi şərhini vermişdir. O, müqayisəli-tarixi metoddan məharətlə və məqsədüyükün istifadə edərək göstərilən heca tipindən əmələ gələn feillərin təşəkkül tapdığı ilkin köklərin bir çoxunu müxtəlif dillərdəki qarşılıqları (ekvivalentləri) ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmuşdur. Buludxan Xəlilov müx-

təlif dil faktları üzərində sistemli nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaqla çox maraqlı və dəyərli elmi nəticələr əldə edə bilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov xeyirxah, humanist və sağlam ruhlu şəxsiyyət, geniş bilikli, dərin zəkali alimdir. O, 22 kitabın (dərslük, dərslər vəsaiti, monoqrafiya), 350-dən çox elmi, elmi-publisistik məqalənin müəllifidir.

Buludxan Xəlilov 10.02.02-Azərbaycan dili indeksi ilə 1999-cu ildə “Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı” mövzusunda filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Onun doktorluq dissertasiyasında samit + sait tipli təkhecalı feillərin fonosemantik inkişafı, samit + sait + samit + samit tipli təkhecalı feillərin fonosemantik inkişafı, ikihecalı feillərin fonosemantik inkişafı məsələləri araşdırılmışdır. Buludxan Xəlilov dilçilikdə çox az tədqiq olunmuş fonosemantik inkişaf məsələsini araşdırmağa girişmiş və maraqlı elmi nəticələr əldə etmişdir. O, Azərbaycan dilindəki feillərin təşəkkül etdiyi ilkin köklərin tarixən təkhecalı olması, təkhecalı söz köklərinin sonralar çoxhecalılığa doğru bir inkişaf prosesi keçirməsi barədə məlumat verdikdən sonra bu proseslə bağlı konkret nəticələri göstərmişdir.

Buludxan Xəlilov təkhecalı söz köklərinin ilkin dil elementi kimi lüğət tərkibinin zəngin-

ləşməsində baza rolunu oynadığını, hər bir təkhecalı söz kökünün inkişaf edərək, yüzlərlə yeni lüğəvi vahidlər əmələ gətirdiyini, ona görə də təkhecalı ilkin köklərin çoxunun, əsasən öz qədim formalarını tam qoruyub saxlaya bilmədiyini, təkhecalı söz köklərinin amorf quruluşlu olduğu üçün sinkretik səciyyələri ilə fərqləndiklərini, sinkretikliyin ilkin köklərdə bir-birindən çox çətinliklə ayrılan qovuşuq mənaları əks etdirdiyini, daha sonralar sinkretik söz köklərinin semantik və fonolo – semantik inkişafının qovuşuq mənaları bir-birindən ayırdığını, yeni-yeni konkret lüğəvi vahidləri yaratdığını, yeni yaranan hər bir lüğəvi vahidin həm quruluşu, həm də mənə tutumu ilə ilkin sinkretik kökdən fərqləndiyini diqqətə yönəltmişdir.

O, təkhecalılığın, o cümlədən söz köklərinin sinkretikliyinə dilin erkən dövrlərində mövcud olması, dilin erkən çağlarında başlayan təkamülün ilkin köklərin sinkretikliyinə pozması, ona görə də sinkretik köklərin təkamül nəticəsində diferensiallaşması, nəticədə çoxhecalılığa doğru bir inkişaf xətti başladığı, bu yönümdə ikihecalı, üçhecalı feillərin təşəkkül etməsi haqqında öz nəzəri düşüncələrini və mülahizələrini söyləmişdir.

Buludxan Xəlilov təkhecalı ilkin sinkretik köklərin diferensiallaşmasının fonosemantik

söz yaradıcılığı ilə bağlılığından danışmış, fonosemantik söz yaradıcılığının isə dilin erkən dövrləri ilə səsleşdiyini demişdir.

O, təkhecalı sinkretik köklərin həm ad, həm də feil kimi işləndiyini söyləmişdir. Tədqiqatçı bu mənada sinkretik söz köklərinin ad-feil korrelatlığının türk dillərinin amorf quruluşdan iltisacı quruluşa doğru inkişaf etdiyini təsdiqləməsi fikrini nəzərə çarpdırmışdır. Yəni alim türk dillərində ilkin köklərin tarixən amorf quruluşlu olmasını əsaslandırmışdır.

Tədqiqatçı sonralar fonosemantik söz yaradıcılığının iltisacı quruluşu əmələ gətirdiyini, türk dillərini iltisacı quruluşunu yaradan fonosemantik söz yaradıcılığının dilin müasir səviyyəsindəki söz yaradıcılığından fərqləndiyini söyləmiş, dilin müasir səviyyəsindəki morfoloji yolla olan söz yaradıcılığının tam təşəkkül etmiş, lüğəvi vahidlərdən yeni-yeni sözlər əmələ gətirməsi, bundan fərqli olaraq iqtisacı quruluşa qədərki fonosemantik söz yaradıcılığının isə sinkretik köklərdən konkret mənalı sözləri yaratması haqqında məlumat vermiş, feillərin təşəkkül etdiyi ilkin köklərin əksəriyyətinin yazılı abidələrdə qorunmasının bir neçə səbəbini nəzərə çarpdırmışdır.

Buludxan Xəlilov apardığı elmi araşdırmalardan belə qənaətə gəlmişdir ki, ilkin köklərin çoxunun yazılı abidələrdə qorunmamasının

birinci səbəbi onunla bağlıdır ki, sinkretik söz köklərinin yazılı dövrə qədər öz təşəkkülünü sona yetirmişdir. Bu səbəbdən də sinkretik köklər yazılı abidələrdə leksik-semantik, qrammatik, eləcə də zahiri və daxili cəhətdən formalaşmış bir şəkildə əks olunmuşdur.

İkincisi, dil yarandığı gündən yazının əmələ gəlməsinə qədər uzun tarixi bir yol keçdiyini deyən dilçi alim bu yolun başlanğıcının yazıya qədərki, sonunun isə yazılı bir dövr kimi səciyyəlonə biləcəyini mümkün saymış, hər iki dövrün lüğət tərkibinin bir-birindən seçildiyini və fərqləndiyini diqqətə yönəltmiş, yazıyaqədərki dövrün lüğət tərkibinin sadə, bəsit, yazılı dövrün lüğət tərkibinin isə kamil, dolğun xarakter daşması fikrini irəli sürmüş, ona görə də “Orxon-Yenisey” abidələrinin, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının, o cümlədən klassiklərimizin dilinin (nitqinin) ilkin sinkretik köklər barəsində tam dürüst informasiyanı üzə çıxara bilmədiyini göstərmişdir.

Buludxan Xəlilov yazılı abidələrin yazıya köçürülməsinin nisbətən sonrakı dövrlə bağlı olmasının, ona görə də hər bir yazılı abidənin yazıya köçürüldüyü dövrün dil xüsusiyyətlərini daha çox əks etdirməsini üçüncü səbəb kimi səciyyələndirmişdir.

O, feillərin təşəkkül etdiyi ilkin sinkretik köklərin yeni-yeni törəmə sözləri formalaşdır-

dığını söyləmişdir. Törəmə sözlərin isə aşağıdakı cəhətlərinə görə daha çox diqqəti cəlb etdiyini demişdir:

a) İlk sinkretik kökdən yaranmış hər bir törəmə sözün kök üzərində formalaşan gövdə olduğunu, bu gövdələrin çoxunun öz müstəqilliyini qoruya bilmədiyini, müstəqilliyini qoruya bilməyən gövdələrin yeni-yeni sözləri yaratmağa doğru inkişaf etdiyini, belə gövdələrin əmələ gətirdikləri hər bir yeni sözdə daşlaşdığını, məna və qrammatik cəhətdən bir leksik vahid kimi sabitləşdiyini göstərmişdir.

b) İlk kökdən formalaşan gövdələrin bir çoxunun dilin müasir səviyyəsində quruluşca sadə leksik vahidə çevrildiyini, bu cür dil faktlarına tarixilik baxımından yanaşdıqda onların quruluşca ya düzəltmə, ya da mürəkkəb olmasının müəyyən edildiyi aşkara çıxır.

Deməli, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin dilin inkişafının müəyyən mərhələsindən sonra sadələşməsinə, buna düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi deməyin mümkünlüyünü diqqətə yönəlmişdir.

Feillərin təşəkkül etdiyi ilkin sinkretik köklərin müxtəlif dil areallarında da mövcudluğunu üzə çıxaran Buludxan Xəlilov belə nəticəyə gəlmişdir ki, ilkin köklərin müxtəlif dil areallarında varlığı aşağıdakıları söyləməyə əsas verir:

a) İlk köklər müxtəlif dil ailələrindəki bir çox sözlərin eyni qaynaqdan təşəkkül tapdığını və formalaşdığını təsdiqləyir.

b) İlk köklərin eyni qaynaqdan olmasını onların həm zahiri, həm də daxili cəhəti təsdiqləyir. Başqa sözlə, ilkin köklərin forma və məna vəhdəti müxtəlif dil ailələrinin faktları əsasında özünü doğruldur.

İlkin köklərin Hind-Avropa dillərində daha çox diffuziya hadisəsinə uğradığını göstərən Buludxan Xəlilov bunun da Hind-Avropa dillərinin morfoloji quruluşundan irəli gəldiyini göstərmiş, türk, monqol və tunqusmancar dillərində isə vəziyyətin başqa cür olduğunu göstərmiş, bu dillərin aqlütinativ olduqlarına görə ilkin kökləri qoruduqlarını demiş, Hind-Avropa dillərində isə diffuziya hadisəsinin təsiri ilə ilkin köklərin və praformaların daha çox dəyişikliyə uğradığını demişdir:

a) Araşdırıcı ilkin köklərin məna və forma vəhdətindən təşəkkül edən leksemlərin tək cə feillər deyil, həm də başqa nitq hissələri olduğunu demişdir.

b) Əgər nəzərə alınsa ki, ilkin köklərin yayılma arealının geniş olması səbəbi dillərin kontakt münasibəti ilə bağlıdır, onda yenə də türk dillərinin morfoloji quruluşunun sabitliyindən yan keçmək mümkün deyildir. Yəni türk dilləri morfoloji quruluşuna görə aqlütinativ

olduğu üçün praformları daha çox qoruyub saxlamışdır.

Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun timsalında güclü şəxsiyyətə güclü istedadın vəhdətini görürük. Yaxşı deyiblər ki, şəxsiyyət istedadı tərbiyə edir. Buludxan Xəlilov həmişə hətta ən çətin anlarda, böhranlı hallarda öz pedaqoji təmkinini gözləməyi bacaran alimdir. O, əsl insana məxsus mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, elmi həqiqəti hər şeydən uca tutur, dilçiliyin çətin, öyrənilməmiş sahələri üzrə araşdırmalar aparmağa daha çox meyil edir.

Buludxan müəllimi əsl elm fədaisi adlandırsaq, heç də yanılmırıq. O, öz təvazökarlığı, sadəliyi, səmimiliyi, obyektivliyi çoxlarına örnək olacaq səviyyədə dayanır. Professor Buludxan Xəlilov çoxşaxəli elmi yaradıcılığı olan dilçi alimdir. Çoxcəhətli elmi yaradıcılığı, zənginliyi, məhsuldarlığı ilə orijinal, bənzərsiz olduğu kimi, pedaqoji fəaliyyəti də diqqətəlayiqdir. Buna görə onun məzmunlu, maraqlı və nikbin ruhlu çıxışlarını televiziya tamaşaçıları, radio dinləyiciləri, yüksək elmi-metodiki səviyyədə dediyi dərsləri tələbələr səbirsizliklə və böyük həvəslə gözləyirlər.

Buludxan Xəlilovun elmin və müəllimlik sənətinin sirlərinə dərinlən yiyələnməsində müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı

səviyyəsinə yüksəlməsində sevimli müəllimi və elmi rəhbəri, görkəmli filoloq alim, humanist insan, əsl el ağsaqqalı, professor Həsən İbrahim oğlu Mirzəyevin böyük rolu olmuşdur.

Buludxan müəllim elmi və pedaqoji fəaliyyətində ahəngdarlığı, tarazlığı qoruya bilir, onlardan birini digərindən üstün tutmur, alimliyi və müəllimliyi bir-birindən ayırmır. Məsələyə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yanaşaraq həmin fəaliyyət sahələrinin qoşa qanad olduğunu söyləyir.

Hədsiz dərəcədə çalışqanlığı, dərin biliyi, geniş dünyagörüşü, güclü yaddaşı, yüksək istedadı və tükənməz enerjisi ona həmişə uğurlar qazandırır.

Professor Buludxan Xəlilovun zəngin elmi, elmi-pedaqoji yaradıcılıq nümunələrində – monoqrafiyalarında, dərslərlərində, müxtəlif məzmunlu çoxsaylı yazılarında dilçiliyin bütün sahələrinə, şöbələrinə dair ən aktual, ən sanballı və olduqca tutarlı məsələlərin elmin müasir tələbləri səviyyəsində araşdırıldığını görürük. Onun kitablarında əksini tapmış məsələlərin hərtərəfli və dərinlən təhlil edildiyini aydın görmək mümkündür. Müəllifin “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (Bakı, “Adiloğlu”, 2004, 232 səh.) adlı monoqrafiyasında türko-loji düşüncəmizdə türkçülük, azərbaycançılıq vəhdətdə götürülmüş, onların ayrılmazlığı, bir-

liyi ideyası irəli sürülmüş, vətənimizin, dilimizin dünəni, bu günü yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən təhlil edilmişdir. Kitabda türk sözünün millət və dil adı kimi yazılı mənbələrdə Tarkita (Herodotda), Turuxa (Hind mənbəsində), Tukuyə (Çin mənbəsində) şəklində gen-bol işləndiyi bildirilir. Türk sözünün çinlilərdə tukiyu, tibetlilərdə turukku, hindlilərdə turukha (turuşka), macarlarda török, ruslarda tork (torki) şəklində işləndikləri göstərilib. Türkologiyada türk sözünə “törəmək”, “güc”, “güvvət”, “intizamlı” və s. müxtəlif mənalar verildiyi nəzərə çatdırılır.

Müəllif VII əsrin “Orxon-Yenisey” yazılı abidələrində türk sözünün millət və dövlət mənasında olduğunu deyir. O bu sözün göytürk və uyğur yazılı mətnlərində daha çox işləndiyini göstərmişdir.

Kitabda türk sözünün “qüvvətli, qüdrətli, yetişmiş, kamala çatmış” mənalarında da işlənməsi barədə məlumat verilmişdir.

Türkoloq M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində türk sözünün “olmuş, yetişmiş, güclü, qüvvətli, qüdrətli” mənaları qeyd edilmiş, həmin etnonimin özündən sonra gələn sözlərlə birlikdə ifadə etdiyi mənanın da izahı verilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov M.Kaşğarının “türk üzüm üdi, türk kuyaş üdi, türk yigit”

ifadələrinin şərhini verdiyini diqqətə yönəltmiş, həmin ifadələrin hər birinin hansı mənada işləndiyini göstərmişdir.

Kitabda türk sözünün etnik söz olmaqla bugünkü türk xalqlarını, həmin xalqların dillərini, tarixi-etnik-genetik köklərini ümumiləşdirən ad olduğu göstərilir. Bu ümumiləşdirici etnik adın göytürk uyğur və digər yazılı abidələrdə işlənərək çağdaş dövrümüzdəki türk-köklü və türk dilli ocaqların hamısına aid edildiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov ona görə də ümumiləşdirici türk etnik adından təşəkkül tapmış türk millətlərinin hamısının bu ümumi adda payı olduğunu söyləmişdir.

O, türk sözünün hazırda Türkiyə Cümhuriyyətinin, eləcə də həmin Cümhuriyyətdəki türklərin milli adı olduğunu demişdir. Həm də buna baxmayaraq, türk etnik termininin yalnız Türkiyə Cümhuriyyətindəki türklərə aid yox, tarixilik baxımından yanaşdıqda bu sözün ümumiləşdirici etnik termin kimi coğrafi arealını tarixən daha geniş arealı əhatə etdiyini, onun qədim və orta dövrlərdə türk ellərinin yayıldığı çox geniş sahələrdə işləndiyi (Yaxın və Orta Şərqdə, Mərkəzi və Orta Asiyada, Qafqazda və digər ərazilərdə) diqqətə yönəltmişdir.

Müəllif XX əsrdə – 1923-cü ildə Mustafa Kamal Türkiyə Cümhuriyyətini qurduqdan sonra ümumiləşdirici türk etnik adına daha çox Türkiyə türklərinin yiyə durduqlarını göstərmişdir. Mustafa Kamalın qurduğu dövlətin adını Türkiyə Cümhuriyyəti, özünün soyadını isə Atatürk seçdiyini söyləmişdir. Buludxan Xəlilov Türkiyə Cümhuriyyətinin türk adına yiyələnməsinin bir sıra vacib şərtlərlə bağlı olduğunu nəzərə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edilməsinin izahını vermişdir. O, hər şeydən əvvəl, türk xalqları içərisində ilk müstəqil Cümhuriyyət quranların türk sözünü millət adı seçmələrinin təbii olduğunu, ikincisi, dövlət quruculuğunda türklük şüurunun inkişaf etdirməyin, dünyada tanıtdırmağın, ölkənin vətəndaşlarının milli düşüncəsinə çevirməyin olduqca vacib strateji maraq dairəsi sayıldığını, ona görə də Mustafa Kamalın müqəddəs bir dövlət qurduğunu anlatmaq üçün türk sözünün millət və dövlət adı kimi işlənməsinə üstünlük verməsinə həm də özünə soyad kimi Atatürk sözünü seçməsinə, türk kəlməsinin müqəddəsliyi, əzəməti, böyüklüyü fonunda dövlət quruculuğunu apardığını, türk və türklüyü Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birgə dünyaya tanıtdırmağını diqqətə yönəltdir. Professor Buludxan Xəlilov tədqiq və təhlil etdiyi məsələlərin mahiyyətini aydınlaşdırma bilməsi, incəliklərini üzə

çıxarması onun təfəkkürünün zənginliyindən, dünyagörüşünün genişliyindən, elmi həqiqətləri uca tutmasından və dərin məntiqindən xəbər verir. Kitabında yazdıqları bu istedadlı alim haqqında düşüncələrimizin doğru olduğunu bir daha təsdiqləyir:

“Mustafa Kamal Atatürk Türkiyə Cümhuriyyətini qurarkən türkün böyüklüyünü anlatmasaydı, bəlkə də bu müqəddəs işi həyata keçirə bilməzdi. Odur ki, Mustafa Kamal Atatürk türkün böyüklüyünü həmişə anlatmağa çalışmışdır. Nəticədə isə o, türk şüurunun və düşüncəsinə əsas hesab etdiyinə görə böyük uğurlar qazanmışdır. Türkü anlatdığına görə istəyinə nail olmuşdur”. (səh.6)

Professor Buludxan Xəlilov hun və göytürk ənənələrini ümumiləşdirən türkçülüyə sadıqlıq, türk sözünə yiyə durmağın məhz Mustafa Kamal Atatürkün qurduğu dövləti daha da böyük etməklə yanaşı, həm də sağlam təməl üzərində açıq-aşkar formada inkişaf etdirdiyini, bu açıq-aşkar formada inkişafın təməlində əsasən Səlcuq və Osmanlı dövlətlərindən çox-çox qabaqlara gedən Hun və Göytürk dövlətlərinin ənənələrinə söykənən türkçülüyn, qədim türk tarixinin böyük bir hissəsinin dayandığını, türkçülüyn dövlət quruculuğu ideologiyasının ana xətti olmaqla, həm də konkret ərazisi, bayrağı, gerbi, himni, bir sözlə,

dövlətçilik atributları olan Türkiyənin ideologiyasına çevrildiyini göstərmiş, türkçülük ideologiyasının söykəndiyi mənbə və məxəzlərin daha qədim çağlara getdiyini, mənbə və məxəzlərin türklərin mənşəyi, mübarizəsi, mədəniyyətini, dünyaya yayılması, inkişafı barədə geniş məlumatlar verdiyini, bunun da tarixi faktlar və hadisələr qarşısında dünyanın etirafına gətirib çıxartdığını, nəticədə Türkiyə Cümhuriyyətinə hörmət və diqqəti artırdığını, ona görə də dövlət quruculuğu işinin uğurla sona çatdığını söyləmişdir.

Müəllifin türkçülüğün Türkiyə Cümhuriyyətinin ideologiyası ilə birləşərək türk dili, türk milləti anlamına tamamilə milli fonda olan yeni izah gətirməsi barədə irəli sürdüyü fikrində böyük həqiqət vardır. O, fikrini də konkret ifadə edərək, Mustafa Kamal Atatürkün ümumiləşdirici türk etnik terminini Türkiyə Cümhuriyyətinin nümunəsində yeni anlam səviyyəsinə yüksəltdiyini, yəni milliləşdirdiyini göstərir.

Professor Buludxan Xəlilovun türk sözüne millət və dil adı kimi yanaşdıqda bəzi incəliklərə diqqət yetirməyi lazım bilməsi onun həssas dilçi-alim olduğu barədə düşünməyə əsas verir. Professor Buludxan Xəlilovun deyimlərində (söyləmlərində) güclü məntiq vardır. Alimin linqvistik düşüncələrinin ifadə görüm-

ləri adlandırdığımız cümlələri arasında qanunauyğun ardıcılıq, nisbi fikrin bitkinliyi vardır. Buradakı cümlələr elmi üslubun və nitq mədəniyyətinin müasir tələblərinə tamamilə cavab verir. O, millət və dil anlayışlarını bildirən türk sözüylə bağlı yazır ki, birincisi türk ümumiləşdirici etnik terminində müasir türk dünyasının hamısının payı olduğunu nəzərə çarpdırır. Buludxan Xəlilovun fikrincə, türk sözü ümumiləşdirici termin kimi işlənildiyi zamanlarda yaranmış bütün maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, eləcə də yazılı abidələr müasir türk dünyasının hər bir üzvünə mənsubdur. Üçüncüsü o, türk xalqlarına məxsus ortaq-müştərək maddi, həmçinin mənəvi mədəniyyət nümunələrinin, yazılı abidələrin konkret ərazilərdə, tarixi dövrlərdə yaranmaqla, həm də konkret türk xalqlarından birinə, bəzən də türk dil qruplarından birinə daha çox mənsub olduğunu deyir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını, M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”ünü, Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” əsərini bu qəbildən olan tarixi abidələr, mədəniyyət nümunələri adlandırır. Professor Buludxan Xəlilov göstərilən abidələrin hər birinin türk xalqlarına məxsus ortaq-müştərək yazılı abidə hesab edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un oğuz qrupu türklərinə – daha çox Azərbaycan türklərinə, “Divani

lüğət-it-türk” və “Kutadqu bilik” əsərlərinin Xaqaniyyə türkcəsinə aid olduğunu diqqətə yönəltmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov Türkiyə Cümhuriyyətinin türk sözünə millət və dil adı kimi yiyələnməsində bəzən tarixilik prinsipinin unudulduğunu, ortaq-müştərək abidələrin bir qisminin daha çox Türkiyəyə aid edildiyini, əslində isə belə bir vəziyyətin yaranmasının tarixilik və müasirlik prinsiplərinin əlaqəsini, vəhdətini nəzərə almamaq kimi qiymətləndirilir. Ona görə də məsələyə yalnız müasirlik baxımından yanaşanların “Kitabi-Dədə Qorqud”u, “Divani lüğət-it-türk”ü, “Kutadqu bilik”i, Türkiyə türklərinə məxsus yazılı abidələr kimi təhlil etmək cəhdində olduqlarını, eyni zamanda bunların Türkiyəyə məxsus yazılı abidə kimi təqdim etdiklərini və Türkiyə türklərinin bədii-pedaqoji düşüncəsinin məhsulu adlandırdıqlarını, bununla da türk sözünün ümumiləşdirici etnik termin olmaqla tarixi və bugünkü rolunu qarışdırdıqlarını söyləyir.

O, türk etnik terminin türk dilli xalqlar arasında daha çox Azərbaycan türklərinin milli və dil adı kimi işlənməsini vurğulayır. Hələ Nizami Gəncəvinin dövründə türk sözünün “ağlıq”, “gözəllik”, “cəngavərlik”, “müdrilik”, “səxavətlilik”, “əzəmət”, “ürək genişliyi” mənalarını ifadə etdiyini, Nizami Gəncəvinin

türk sözünün işlənmə arealı, milli-tarixi-etnik kökləri, ümumiləşdirici etnik termin olması və s. məsələlər barəsində çox dəyərli fikirləri vardır. Onun zəngin, çoxşaxəli yaradıcılığında türklərin yalnız ərəb torpaqlarında deyil, Qafqazda, Dağıstanda, Rumda, Orta Asiyada, Kiçik Asiyada, Şərqdə, Volqa çayı boyunda yaşadıkları haqqında məlumatlar diqqəti çəkdiyini deyən professor Buludxan Xəlilov “Leyli və Məcnun” əsərində diqqəti Məcnunun dediklərinə yönəldir:

*“Olmuşam o türkə çolaq bir şikar
Oxuna hədəfəm açıq aşikar”*

Burada Məcnunun “o türkə” deməsində Leylinin nəzərdə tutulduğu bildirilir. Leylinin isə ümumiləşdirici türk etnik terminin məzmunu və forma vəhdətinə tam şəkildə uyğun gəldiyi bildirilir. Bu obrazın ərəb torpağında olan türk adlandırılmasına elmi həqiqət kimi baxılır:

“Ərəb torpağında türk idi onlar,

Xoşdur ərəbboylu türk olan nigar!” (Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, Bakı, 1959, s.70)

Professor Buludxan Xəlilov Nizami Gəncəvinin Leylinin atasının türk etnik kökündən olmasına da işarə etdiyini göstərir:

“Qorxaraq ərəbin tənələrindən,
Əcəm ləqəbini gəzdirirəm mən” (yenə orada)

“Əcəm ləqəbini gəzdirirəm mən” Leylini atası öz türk-etnik kökünə işarə edir deyən Buludxan Xəlilovun sözlərində bir məntiqi həqiqət vardır. Öz əsərlərində filologiyanın sərhədlərindən kənara nüfuz etmək, əsərlərinin məzmununu tarixi, ictimai-siyasi, coğrafi və s. dəyərli bilgilərlə zənginləşdirmək professor Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılığına xas olan fərqləndirici orijinal xüsusiyyətdir.

Elə buna görə də digər əsərlərində olduğu kimi, onun “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (“Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 232 səh.) kitabı da başqa elmlərə aid məlumatlarla zəngindir. Bu, filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun elmi maraq dairəsinin genişliyini göstərir. Həm də filologiyanın ən aparıcı qolu sayılan dilçilik elminin başqa elmlərə sıx bağlılığından irəli gəlir. Buna da təbii baxılmalıdır, çünki dilçiliyin tədqiqat obyektı və predmeti olan dilsiz heç bir elm yarana bilməzdi. Dilin çoxcəhətliliyi, son dərəcə zənginliyi dilçiliyin bütün elmlərlə ünsiyyətini, qırılmaz bağlılığını təmin edir. Ayrı-ayrı elmlərə məxsus anlayışları gerçəkləşdirən terminlər, terminologiyalar dilçiliyin tədqiqat obyektıdır. Həyatın, insan fəaliyyətinin müxtəlif, rənga-

rəng sahələrinə dair bədii əsərlərin yazılması danılmaz həqiqətdir. Bədii ədəbiyyatın isə ilkin ünsürü, materialı dilçiliyin tədqiqat obyektı, predmeti olan dildir. Bütün bu deyilənlər dilçiliyin bütün elmlərlə əlaqəsi, bağlılığı, onlar üçün əhəmiyyəti barədə fikir söyləməyə, düşünməyə imkan verir.

Buludxan Xəlilov “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (“Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 232 səh.) əsərində Nizami Gəncəvinin türk sözünün işlənmə arealı, milli-tarixi-etnik kökləri, ümumiləşdirici etnik termin olması və s. məsələlərlə bağlı çox dəyərli məlumat verməklə öz bədii sənət nümunəsini ensiklopedik məzmunlu elmi mənbə səviyyəsinə yüksəltdiyini bildirir. Bədii əsərlərin elmi-nəzəri məlumatlarla dolğunluğuna, zənginliyinə təbii baxılmalıdır. Çünki hər sahəyə aid yazılmış bədii əsərlərin ən mühüm və xarakterik əlamətlərindən biri elmilikdir. Yəni insanın bütün fəaliyyət sahələrində elmilik prinsipi gözlənilməlidir. Elə buna görə də professor Buludxan Xəlilov dilçiliyin bütün sahələrinə dair məlumat verməklə yanaşı, əsərlərində başqa elmlərə aid anlayışlara da biganə qalmır.

Professor Buludxan Xəlilov Nizami Gəncəvi dövründə türklərin yaşadıkları yerlərdə onların güclü mövqedə olduqlarını və böyük nüfuz, hörmət qazandıqlarını, eyni zamanda o

dövrədə türk qəbilə və tayfa birliklərində qaynayıb qarışma prosesinin başa çatmadığını, bu səbəbdən şairin həm ümumiləşdirici türk etnik termininə, həm də türk qəbilə və tayfa birliklərinə tez-tez müraciət etməsini, göstərmiş, Nizami Gəncəvinin türk sözünün əzəmətinə, böyüklüyünə olan inamını diqqətə yönəltməyi məqsədüeyğun saymışdır.

Professor Buludxan Xəlilov Nizami Gəncəvinin türk sözünə, türk qəbilə və tayfa birliklərinə dərin hörmət bəsləməsinin heç də səbəbsiz olmadığını açıqlayır. O bunu həm Nizami Gəncəvinin özünü Azərbaycan türkü hesab etməsi, həm də türkün o dövrün fəvqündə dayanması ilə əlaqələndirmiş, şairin belə bir imkandan istifadə edərək bəzi həqiqətləri yazdığını göstərmişdir:

*Cəmşid Firiduna bir qələm çəkən,
Böyük peyğəmbərlərə yüzlərlə əhsən
O yeddi tayfada bu türk uludur.
Aydan balığadək onun quludur.*

(Nizami Gəncəvi. “Xosrov və Şirin”. Bakı, 1947, s.366)

Professor Buludxan Xəlilov digər nəşrlərdə də “Peyğəmbərlərin Xosrova məktub yazması” hissəsində bu fikirlə qarşılaşmalı olduğunu nəzərə çatdırır: **Transkripsiya:**

*Zehi torki ke mir – e həft xeyl əst
Zemahi ta bemah u ra tofeyl əst*

Tərcüməsi:

*Əhsən o türkə ki, yeddi tayfanın başçısıdır,
Aydan balığadək onun hesabına yaşayandır.*

O, burada Nizami Gəncəvinin Məhəmməd peyğəmbərin ulu bir türk tayfasından olmasına işarə etdiyini, “Kəbə Sultani” şeirində həqiqəti bir az da dərinləşdirdiyini söyləyir:

Ərəb əndamlı türkdür, hər gün min könül ovlar, Ənbərdən qara xal var nurlu, ağ çöhrəsində. (Nizami Gəncəvi. Lirikası, “Sirlər xəzinəsi”, “Şərəfnamə”. Bakı, 1988, s.71)

Professor Buludxan Xəlilovun bu misralara verdiyi şərh olduqca inandırıcı görünür: “Nizami Gəncəvi Məhəmməd peyğəmbəri “ərəb bədənli türk” adlandırmaqla onun mənşəcə türklüyünə işarə vurur. Kəbədəki qara daşı (“Həcərül əsvədi”) onun ağ üzündəki qara xala bənzədir”. (Yenə orada. s.534).

Professor Buludxan Xəlilov M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində diqqəti türklərə aid iki hədisin olmasına yönəldir: 1) Türk dilini öyrənin, çünki onların hökmranlıqları uzun çəkəcəkdir; 2) Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır, onları doğuda oturdum, qızdığım ulusun üzərinə onları saldıracığam. Buludxan Xəlilov belə hesab edir ki, bu hədislər ağızdan –

ağıza keçərək Mahmud Kaşğari dövrünə gəlib çıxmışdır və bu hədislərdən ikincisinin peyğəmbərimizdən rəvayət olunduğu fikri vardır. O, Məhəmməd peyğəmbərin “Uca Tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır” deməsini onun türklüyə doğma olması ilə bağlayır.

Professor Buludxan Xəlilov fikrini davam etdirərək, bu doğmalığın genetik dəyərlərlə daha çox bağlılığını düşünür və bununla da “Ərəb bədənli türk”, eləcə də “Ulu tanrı, mənim Türk adlı ordum vardır” deyimlərinin Məhəmməd Peyğəmbərin türklüyünə işarə etdiyini göstərir. Professor Buludxan Xəlilovun güclü məntiqə söykənən düşüncələri və əsaslandığı inandırıcı faktlar bizim Məhəmməd peyğəmbərin türk olmasına şübhə ilə yanaşmamıza imkan vermir. Doğrudan da, Buludxan müəllimin N.Gəncəvinin Həzrəti peyğəmbəri mədh edərkən türk sözündən təşbeh kimi istifadə etməsini göstərən tədqiqatçılarla razılaşmamasında böyük bir həqiqət vardır. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1991, s.144) adlı əsərində N.Gəncəvinin Həzrəti peyğəmbəri mədh edərkən “türk” sözündən təşbeh kimi istifadə etməsi barədə irəli sürülən fikirlə razılaşmaq mümkün deyildir. Professor Buludxan Xəlilov doğru yazır ki, N.Gəncəvinin dini, dünyəvi elmləri, tarixi ye-

tərinə yaxşı bilməsi, onun yaşadığı dövrdə də tanınmış şəxs olması, N.Gəncəvinin Həzrəti - Peyğəmbərin türklüyü barədə yazdıqlarına Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında heç bir münasibət göstərilməməsi N.Gəncəvinin həmin fikrinin doğru olduğunu təsdiqləyir.

Professor Buludxan Xəlilovun N.Gəncəvinin Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı türk sözündən təşbeh kimi istifadə etməməsi, türk sözünü işlətməklə, onun türk olmasını diqqətə yönəltməsi ağılabatandır.

Həqiqətən, müsəlmançılığın ərəb-islam qüvvələri ilə daha çox bağlılığı Məhəmməd peyğəmbərin türk olmasını çox vaxt kölgədə qoymaqda mühüm rol oynamışdır.

Buludxan müəllimin fikrincə, N.Gəncəvinin tarixi faktlara, real həqiqətlərə olduqca dəqiq yanaşan şəxsiyyət olması, Böyük Yaradanı sonsuz məhəbbətlə sevməsi, düzgünlüyü, həqiqəti dərinləndirən sevməsi, yalanı, böhtanı kəskin pisləməsi, elmə, alimə yüksək qiymət verməsi onun türk sözünü yersiz təşbehə çevirməsinə, səhv işlətməsinə, həmin sözü bayağlaşdırmasına imkan verməzdi.

“Azərbaycan dili: dünən, bu gün” kitabında türkoloji düşüncəmizin türkçülüyün, azərbaycançılığın dünəni, bu günü yüksək elmi səviyyədə təhlil edilmiş, əski türkcədən diferensiallaşmanın səbəblərinin izahı verilmiş, eyni

zamanda *Az, Xəzər, Oğuz, Azəri, Tatar, Azərbaycan* sözlərinin izahı ilə yanaşı, onların tarixi, zəruri tələbata uyğun işlənmələri aydınlaşdırılmış, azərbaycançılığın bir sıra dəyərli problemlərinə münasibət bildirilmişdir.

Əsərdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ideoloji yönümdə apardığı kursun tələblərinə və milli marağımıza, milli təfəkkürümüzə uyğun şəkildə ədəbi-bədii irsimizin, yaddaş tariximizin bəzi qaranlıq məqamları təhlil olunmuş, bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”un Sovetlər İttifaqı dövründə ideologiyanın tələblərinə uyğun repressiya olunmasının kökləri, həmçinin həmin dövrdə Azərbaycan dilinə qarşı yönəlmiş təqib və təzyiqlərin səbəbləri geniş elmi izahını tapmış, ədəbi-bədii irsimizə sovet rejiminin qərəzli mövqeyi dilimizə qarşı tuşlanmış qərəzli münasibətin bir-biri ilə əlaqəli olduğu göstərilmiş, o dövrdə Azərbaycan dilinin repressiyaya məruz qaldığı pislənmişdir.

Buludxan Xəlilov doğma Azərbaycan dilinə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən münasibətini bildirir.

O, canlı ünsiyyəti dilin yaşamasını və sevilməsini təmin edən amil adlandırır. Belə hesab edir ki, Azərbaycan Respublikasının həddlərində Azərbaycan dilini öyrənməyə zəruri tələbat olmalıdır.

Müəllif çox doğru yazır ki, Azərbaycanda işləyən xarici şirkətlərin nümayəndələri çalışdıqları dövlətin dilinə hörmətlə yanaşmalı, bu dili yəni Azərbaycan dilini öyrənmək, bilmək ölkəmizdə yaşayan, işləyən xaricilərin mənəvi borcudur. Əslində onların dövlətin dilini öyrənmələri üçün çox yerlərdə Azərbaycan dili kursları açılmalıdır.

Müxtəlif adlı kitabları professor Buludxan Xəlilovun böyük zəhmətinin, gərgin yaradıcılıq axtarışlarının məhsullarıdır.

Onun “Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya” (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 310 səh.) dərsliyində müasir Azərbaycan ədəbi dili fənni və onun başqa elmlərlə əlaqəsi, müasir Azərbaycan ədəbi dili fənnin şöbələrində öyrənilən məsələlər, “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 səh.) dərsliyində müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, semasiologiyası, etimologiyası, onomalogiyası, frazeologiyası, leksikoqrafiyası, sözyaradıcılığı və onların hər birinin əhatə etdiyi məsələlər şərh edilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” (I hissə, Bakı, 2000, təkrar nəşr, Bakı, 2007, 280 səh.) kitabında qrammatika, onun növləri, qrammatik quruluş, qrammatikanın dilçiliyin digər

şöbələri ilə əlaqəsi, morfolojiya bölməsi, morfologiyanın növləri, söz kökü və şəkilçi münasibətləri, morfonoloji hallar, nitq hissələrinin bölgüsü ilə bağlı fikirlər, ümumi qrammatik kateqoriyalar, “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” II hissə, Bakı, 2003; (təkrar nəşr, Bakı, 2007, “Nurlan” nəşriyyatı, 354 səh.) dərslərində əsas, köməkçi, xüsusi və qeyri-müəyyən nitq hissələri geniş şərh edilmişdir.

Öz təvazökarlığı, sadəliyi, səmimiyyəti və obyektivliyi ilə çoxlarına örnək ola biləcək səviyyədə dayanan bu istedadlı dilçi alimin elmi yaradıcılığı çoxsahəlidir. Onun elmi əsərlərində həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçiliyin ən aktual, ən dəyərli məsələləri araşdırılmışdır.

Buludxan Xəlilovun çoxcəhətli elmi yaradıcılığı zənginliyi, məhsuldarlığı ilə orijinal, bənzərsiz olduğu kimi, pedaqoji fəaliyyəti də diqqətəlayiqdir. Ona görə də onun məzmunlu, maraqlı və nikbin ruhlu çıxışlarını televiziya tamaşaçıları, yüksək elmi-metodik səviyyədə dediyi dərsləri tələbələr səbirsizliklə gözləyirlər. Professor Buludxan Xəlilovun qələmindən çıxmış hər bir elmi əsəri də öz şəxsiyyəti, xarakteri, təbiəti kimi orijinaldır, bənzərsizdir.

O, Azərbaycandan uzaqlarda da, xüsusən Türkiyədə və türkdilli xalqların yaşadığı yerlərdə, ölkələrdə də talantlı, zəhmətsevər, öz üzərində çox çalışan alim kimi yaxşı tanınır.

Buludxan müəllimi yaxından tanıyanlar onun mütaliəsinə, dərin biliyinə, əməksevərliyinə, çalışqanlığına heyran qalırlar.

Professor Buludxan Xəlilovda sistemli şəkildə həmişə öyrənmək, elmi əsərlər üzərində işləmək vərdiş halına keçmişdir.

Professor B.Xəlilov elmi və pedaqoji fəaliyyəti qoşa qanad adlandırır.

B.Xəlilov heç kəsə qibtə etməyən alimdir, o təbiətə nikbin, şux, xaraktercə tələbkar, həyat eşqi güclü olan insandır.

Dərin biliyi, güclü yaddaşı, tükənməz enerjisi ona həmişə uğurlar qazandırır. Professor B.Xəlilovun zəngin elmi yaradıcılığında – monoqrafiyalarında, dərsliklərində, dərs vəsaitlərində, çoxsaylı məqalələrində dilçiliyin bütün sahələrinə, şöbələrinə dair ən aktual, ən tutarlı məsələlərin yüksək elmi səviyyədə araşdırıldığını görürük.

Buludxan Xəlilov! Bu ad çoxunun tanıdığı, şəxsiyyətinə, elminə hörmət etdiyi alimdir. Elmi fəaliyyəti, sanballı yaradıcılıq işləri Buludxan müəllim üçün bir zövq mənbəyidir. O, yaradıcılıq axtarışlarından həzz alır. Gərgin əməyinin parlaq görüntüləri olan əsərləri professor Buludxan Xəlilovda iftixar hissi doğurur və bu zəhmətsevər alimin şərəfli, mənalı ömür sürdüyünü təsdiq edir.

O, tələbələrin qəlbində həmişə yaşayan müəllimlərdəndir.

Professor Buludxan Xəlilov olduqca talantlı və çox cəsarətli dilçi adlandırmağa yetərinə mənəvi haqqımız vardır. O, dilin leksik-semantik və qrammatik qatlarına aid linqvistik faktları üzə çıxarıb təfəkkür süzgəcindən keçirməyi, həmin fonetik, leksik-semantik və qrammatik vahidlərin tarixin ən qədim çağları ilə səsleşdiyini yüksək elmi-metodiki səviyyədə sübut etməyi bacaran alimdir. Professor Buludxan Xəlilov bütövlükdə dil sisteminə xalqın tarixini – dünənini, bu gününü və sabahını yaşadan ən dəyərli faktor kimi yanaşır.

O, Respublikamızda dilçiliyin müxtəlif qollar üzrə inkişaf etməsində misilsiz xidmətlər göstərən, sanballı monoqrafiyalar, dərsliklər yazan dilçi-filoloqlar sırasına daxil edilməyə tamamilə layiqdir. 40 kitabın, 500-dən çox elmi, elmi-publisistik məqalənin müəllifi kimi tanınmaq hər dilçiyə nəsis olmur. Buludxan Xəlilovun “Dil – söz çələngi”, “Azərbaycan dili antologiyası”, “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” kitabları 2013-cü ildə çap olunmuşdur. Onun çoxsaylı kitab və məqalələri illərboyu yorulmadan apardığı gərgin axtarışlarının, böyük zəhmətinin bəhrəsidir. Buludxan Xəlilov hansı elmi məsələnin tədqiqinə girişirsə, onu

incəliyinədək aydınlaşdırmağa, açıqlamağa çalışır. Bu, onun elmi yazıları üçün xarakterik cəhət hesab edilir. Ona görə də zəhmətsevər, talantlı alimin yaratdığı əsərləri dilçiliyimiz üçün qiymətli töhfələr saya bilərik.

Professor Buludxan Xəlilovun əsərləri müəllifin yüksək elmi-nəzəri səviyyəsinin, zəngin pedaqoji-metodiki müşahidəsinin ləyaqətli daşıyıcısı olduğunu söyləməyə əsas verir. Onun orijinal yaradıcılıq məhsulları içərisində Azərbaycan Respublikasının Dövlət mükafatına təqdim edilməyə layiq olanları vardır. O, məzunlu elmi-pedaqoji fəaliyyətinə görə əməkdar elm xadimi adını daşımağa layiq alimdir.

Buludxan müəllim 46 illik mənalı bir insan ömrünü yaşayır. Lakin onun ömür yolu çoxsahəlidir. Bu mənalı ömür daxilində alim ömrü, müəllim ömrü, vətəndaş ömrü də diqqəti çəkir.

Onun ömür və tale kitabını vərəqləməyə zəruri ehtiyac duyuruq. Belə ki, vərəqlədikcə gözümdə sadə, nəcis, təvazökar bir insan canlanır. Keçdiyi sanballı yaradıcılıq yolu professor Buludxan Xəlilova əbədi şöhrət qazandırmışdır.

Buludxan Xəlilovun özünə məxsus orijinal yaradıcılıq üslubu onu başqalarından fərqləndirir. Hər şeydən öncə haqqında söhbət açdığımız filoloq-dilçinin məqalə və tezislərindən tutmuş, dərsliklərinə, monoqrafiyalarına

dək bütün əsərləri elmi nəzəri ümumiləşdirmələrlə zəngindir. Onun yaradıcılığında dil nəzəriyyəsinə meyil güclüdür. Buna görə də istər namizədlik, istərsə də doktorluq dissertasiyaları Azərbaycan dili ixtisası üzrə indeksin çərçivəsi ilə məhdudlaşmayıb, dil nəzəriyyəsi və dillərin müqayisəsi ixtisasları üzrə indekslərin tələblərinə yetərinə cavab verir. Onun öz əsərlərində müxtəlif məsələlərlə bağlı düşüncələri, irəli sürdüyü fikirlər bunu deməyə imkan yaradır. Buludxan Xəlilov Azərbaycan dili faktlarını yad dillərdəki ekvivalentləri – qarşılıqları ilə tutuşdurarkən onlar arasında oxşar, ümumi, universal cəhətləri üzə çıxarmağı, tapmağı bacarır. Alimin, əsasən, bütün əsərlərində bu keyfiyyəti görmək mümkündür. O, ümumi dilçiliyin ən qlobal, aktual və başlıca problemlərindən sayılan dillərarası əlaqə probleminə də xüsusi diqqət yetirir.

Dillər arasında olan əlaqələri tarixi baxımdan araşdıran alim həmin əlaqələrin ayrı-ayrı dillərin uyğun faktları əsasında təsdiqləndiyini, ən uzaq keçmişlərdə dil əlaqələrini törədən mənbələrə, səbəblərə və s. faktorlar münasibətini bildirir.

Nəzəri ümumiləşdirmə professor Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətidir.

Onun dilçiliyin müxtəlif sahələrinə, şöbələrində dair yazdıqları məqalələr, dərsliklər və monoqrafiyalar özünəməxsus orijinal cəhətləri ilə başqa dilçi alimlərin əsərlərindən – dərslik və monoqrafiyalarından seçilir.

Buludxan Xəlilovun bütün dərslik və monoqrafiyalarında əksini tapmış, işlənmiş mövzular, məsələlər, daha konkret desək, dilçiliyin ayrı – ayrı sahələrinə, şöbələrinə və bölmələrinə məxsus tədqiqat obyektləri ümumi və nəzəri dilçilik səviyyəsində, zəminində şərh edilir. Haqqında yazdığımız alimin kitablarına zəngin məlumat, informasiya mənbəyi kimi baxmaq lazımdır. Bu kitablarda elmilik güclüdür. Dilçiliyin müxtəlif şöbələrinə, bölmələrinə aid məsələlər, anlayışlar dərinədən, hərtərəfli və geniş dairədə təhlil edilir. Buludxan Xəlilovun yaradıcılıq nümunələrinin, əsasən hamısında deyilənləri görə bilirik. Dilçi alimin fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya anlayışlarının yüksək elmi-metodik səviyyədə izahı verilən “Müasir Azərbaycan dili dərslində doğma dilimizdən–Azərbaycan dilindən dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan 51 milyondan çox azərbaycanlının əsas ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdiyi barədə məlumat verilir. Dünyanın 66 ölkəsinin hər birində yaşayan azərbaycanlının konkret, dəqiq sayı göstərilir. Bu müəllifin böyük zəhmətinin,

gərgin və ardıcıl axtarışlarının uğurlu nəticəsidir. Əsasən, müasir Azərbaycan dilinin müxtəlif bölmələrinə dair yazılmış dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyada belə bir məlumat verilməmişdir. Bunu qeyrətli Azərbaycan dilçisinin Vətəninə, xalqına və çox dəyərli milli sərəvətinə sonsuz, tükənməz sevgisi və güclü məhəbbəti ilə əlaqələndirmək mümkündür. Bu professor Buludxan Xəlilovun yüksək vətəndaşlıq ləyaqətinin daşıyıcısı olduğunu və doğma Azərbaycan dilinə həmin mövqedən yanaşdığını göstərir.

Professor Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” I hissə, Bakı, 2000; təkrar nəşr, Bakı, 2007, 280 səh. kitabı da orijinallığı, bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkən elmi yaradıcılıq məhsullarından biridir. Burada da monoqrafiyalarda olmayan maraqlı və dəyərli bilgiler istənilən qədərdir. Məsələn.

Professor Buludxan Xəlilov qrammatikanın əvvəllər ərəb dilindən alınmış sərf – nəhv termini ilə işləndiyini, sərf dedikdə morfoloqiyanın, nəhv dedikdə isə sintaksisin düşünüldüyünü, ”qrammatika” sözünün yunanca “qrama”, yəni “hərflər” sözündən götürüldüyünü, əvvəlcə “yazı” mənasını bildirdiyini, sonra isə dilin quruluşu haqqında elm kimi başa düşüldüyünü diqqətə yönəldir. Kitabda “qrammatika” termininin ilk dəfə şərq aləmində Əflatun

adı ilə tanınmış Platonun (e.ə.427-348-ci illər) əsərində işlənməsi, qədimliyinə baxmayaraq, İskəndəriyyə dilçilik məktəbi meydana çıxana qədər “qrammatika”nın müstəqil fənn hesab edilməməsi, qrammatikanın növləri – məktəb qrammatikası, akademik qrammatika, assosiativ qrammatika, formal qrammatika, taksonomik qrammatika, deskriptiv qrammatika, məntiqi qrammatika, müqayisəli qrammatika (müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji qrammatikalar), nəzəri qrammatika, normativ qrammatika, sintakmatik qrammatika, sinxronik qrammatika, tarixi qrammatika (tarixi-diaxronik və tarixi-sinxronik qrammatika), ümumi qrammatika, fəlsəfi qrammatika anlayışları izah edilmiş və bu qrammatika növlərinin hər birinin tədqiqat obyektinə və predmetinə göstərilmişdir.

Göründüyü kimi, professor Buludxan Xəlilov dərsliklərində və monoqrafiyalarında təhlil etdiyi, araşdırdığı məsələlərə ümumi nəzəri dilçilik mövqeyindən, səviyyəsindən yanaşmağı bacaran alimdir. Buna görə də onun əsərləri müasir nəzəri dilçiliyin tələblərinə layiqincə, yetərincə cavab verir.

Professor Buludxan Xəlilovun “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” (Bakı, 2013, 484 s.) kitabında dilçiliklə yanaşı, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslığın da bir sıra aktual məsələləri işıqlandırılmışdır. Onun ayrı-ayrı yazıçı-

ların yaradıcılığı haqqında irəli sürdüyü fikir və mülahizələri, bədii yaradıcılıqla bağlı ədəbi düşüncələri əsl filoloq kimi ədəbiyyatın dərin qatlarına nüfuz edə bildiyini, dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı filologiyanın qoşa qanadı kimi dəyərləndirdiyini, ədəbi tənqidi görüşlərinin müasir ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin tələblərinə yetərincə cavab verdiyini söyləməyə geniş imkan verir.

Professor Buludxan Xəlilovun ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərlə bağlı güclü məntiqi mühakimələri, sanballı və tutarlı yazıları, dil faktları üzərində apardığı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr onun həm də yetkin ədəbiyyatşünas olduğunu deməyə əsas verir.

İstedadlı alimin “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” (Bakı, 2013, 484 s.) kitabının 208-342-ci səhifələrində sırf ədəbiyyatşünaslıq məsələləri əks olunmuşdur. Professor Buludxan Xəlilovun müxtəlif yazıçılarla bağlı fikirlərinə diqqət yetirək: Əlibala Hacızadə ilə bağlı yazısında həmin yazıçının yaradıcılığını səciyyələndirən sistemli, məntiqi dinamikaya, şeirlə yaradıcılığa başlasa da, poeziyanın sərhədinə sığmadığına, buradan epik janra – hekayəyə, povestə, romana doğru bir sənətçi ömrü yaşadığına, bunun sənətçi üçün yaradıcılıq təkamülü, inkişaf, bədii düşüncənin tərəqqisi, zənginliyi, yazı manerasının genişliyi, müşahidə dairəsinin iri

diapazonlu olması kimi başa düşülməsinə və qəbul edilməsinə diqqəti yönəltmişdir. Elə bunun nəticəsində də onun “Əfqan trilogiyası” ilə Azərbaycan ədəbiyyatına öz möhürünü vurduğunu, “Əfqan trilogiyası”na daxil olan “İtkin gəlin”, “Əfsanəsiz illər”, “Ayrılığın sonu yoxmuş” romanlarının Əlibala Hacızadənin oxucu auditoriyasını daha da genişləndirdiyini geniş təhlil etmişdir. Əfqanıstanda yaşadığı, tərcüməçilik etdiyi 6 ilin onun yaradıcılığında xüsusi bir dönüş yaratdığını, oradan qayıtdıqdan sonra “Qürbət hekayələri”, “Əfqan trilogiyası” ilə Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox oxunan yazıçı kimi möcüzə yaratdığını, əsərlərinin əldən-ələ gəzdiyini, milyonların stolüstü kitabına çevrildiyini, çoxlarının yuxusunu arşə çəkdiyini, oxucularda bədii ədəbiyyat oxumaq həvəsini artırdığını göstərmişdir.

“Azərbaycançılıq məfkurəsində yoğrulmuş yazıçı” məqaləsində “Əfsus... gedən vaxt deyil, bizik” hikmətli ifadəsinə diqqəti yönəltməyi məqsədəuyğun saymışdır. O yazır ki, biz isə o vaxt tarixdə qala bilirik ki, əvəzsiz xidmət göstərə bilək. Kitabda Anar Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixində xidməti olan ziyalı, ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi, nasir, publisist, dramaturq, kinorejissor, xalq yazıçısı kimi səciyyələndirilir.

Professor Buludxan Xəlilov “Azərbaycançılıq məfkurəsində yoğrulmuş yazıçı” başlıqlı yazısında Anarın 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirmiş yazıçılar nəslinin tanınmış nümayəndələrindən biri olmaqla öz yaradıcılığında bəşərliklə milliliyi bir vəhdət halına saldığını milli şüurun oyanışında, xalqımızın dünyada tanınmasında əvəzsiz xidmət göstərən yazıçılardan biri olduğunu bildirmiş, onu XX əsrdə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi görkəmli ziyalılar sırasına daxil etmişdir. Müəllif belə bir doğru qənaətə gəlmişdir ki, Anarın bu səviyyəyə çatmasında, formalaşmasında, işlərində uğurlar qazanmasında onun əsil-nəslinin, ata-anasının da rolu az olmamışdır. Professor Buludxan Xəlilovun fikrincə, Anar bir ziyalı, dövlət xadimi, ədəbiyyat və mədəniyyət adamı kimi Azərbaycanın ilk müstəqil hökumətində, Xalq Cümhuriyyətində nazir vəzifəsi tutmuş və sonra repressiya qurbanı olmuş ana babası Xudadat bəy Rəfibəylinin, Məmmədخانlılar nəslindən olan ata babası İbrahim Məmmədخانlının, bir sözlə, Bayat boyundan, Şahsevən tayfasından Məmmədخانın, anası Nigar xanımın, atası Rəsul Rzanın genini yaşadır. Xarakterindəki xan nəslinə məxsus ağayanaqlıq, gözütöxlük, maarifçilərə məxsus ziyalılıq bununla bağlıdır. Anarın ömür yolunun XX əsrdən başlayıb XXI əsrə

adlayıb keçdiyini deyən professor Buludxan Xəlilov onun belə bir ömür yoluna ədəbi-nəzəri təhlil fonunda geniş aydınlıq gətirmişdir.

Buludxan Xəlilovun “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” kitabındakı “İsmayıl Şıxlının həyat və yaradıcılıq yolu”, “Söz haqqı”, “Əhməd Yəsəvinin təriqət görüşləri”, “Taleyi özü ilə doğulan Nəriman Həsənzadə”, “Müasir ədəbiyyatımızda ədəbi-bədii maarif çatmır”, “Duyğulu poeziya”, “Cəfər Xəndanın həyat və yaradıcılıq yolu” başlıqlı yazıları müəllifin ədəbiyyatla bağlı elmi nəzəri görüşlərini dolğun şəkildə əks etdirir.

Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilovun ayrı-ayrı yazıçıların həyat və yaradıcılıqları barədə ədəbi düşüncələri həm də onun güclü ədəbi duyumu ilə diqqəti çəkən yetkin ədəbiyyatşünas alim olduğunu deməyə imkan verir.

Buludxan Xəlilov ədəbi prosesi dərinədən və hərtərəfli təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, yazıçıların yaradıcılıq taleyində ədəbi mühitin rolu böyükdür. Məsələn, o, İsmayıl Şıxlının qələm sahibi kimi yetişməsinə ədəbi mühitin mühüm təsir göstərməsini diqqətə yönəlmişdir. Bizcə, filoloq alim məsələyə tamamilə düzgün yönümdən yanaşmışdır. Doğrudan da, İsmayıl Şıxlının istedadlı, ustad yazıçı kimi yetişməsində, formalaşmasında Qazax Semi-

nariyasının ab-havası, ona dərslər deyən təcrübəli müəllimlərin zəhməti, çox dəyərli rolunu nəzərə alınmaya bilməz. Professor Buludxan Xəlilov yazıçı və ədəbi mühit kimi ciddi məsələlərə toxunarkən real faktlara, danılmaz həyat həqiqətlərinə söykənir. O, oxucunun diqqətini İsmayıl Şıxlının yazdıqlarına yönəldir: “Qazax seminariyasına qəbul olub, qələm tərəfə baxmamaq, gizlicə ona sarılmamaq mümkün deyil. Elə bil ki, oranın ab-havası özü adamı dincildədir, canından, qanından söz-söhbət, odalov qoparmaq istəyir. Ədəbi ocağa bənzəyən hər addımda Firidun bəy Köçərlinin, Əli Hüseynin, Səməd Vurğunun, Osman Sarıvəllinin adı çəkilən bir yerdə hünərin var, lal-pitik ol.

Üstəlik, ədəbiyyat müəllimlərimizdən S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin dostları Mirqasım, Əli, Sarı Hüseyn kimi müəllimlər gənc ürəklərimizi körük kimi basırdılar”. (səh.253).

Kitabda İsmayıl Şıxlının şeirlə gəldiyi və onun cəmi bir şeirinin – “Quşlar” şeirinin çap olunduğu, amma onun şeirdə dayanmayıb nəsrə keçdiyi, öz ürək sözünü nəsrə demək istədiyini, burada özünü tapa bildiyi və istedadlı bir yazıçı kimi özünü nəsrə təsdiq etdiyi barədə maraqlı, həm də yaddaşlardan silinməyən bilgilərlə tanış ola bilirik. Tanıyanların şair kimi yetişəcəyinə, məşhurlaşacağına ümid etdikləri, inandıqları İsmayıl Şıxlının isə nasir

olduğu barədə məlumat verən Buludxan Xəlilov yazır: “İsmayıl Şıxlını tanıyanlar onu şair gözləyirdilər. Ancaq o nasir oldu. Hətta onun müəllimi Sarı Hüseynəndən soruşanda ki, İsmayıl Şıxlının müəllimi olmuşsunuz, onun yazıçı olacağını gördünüz sualına belə bir cavab verilmişdir: “İsmayılı ədəbiyyat dərnişindən tanıyırdım. Sözlərinin gün-gündən sərrastlaşdığından, mətləbə tez gəlməsindən hər şeyi bəlli eləyirdi.

Düzü, mən onu şair gözləyirdim”.

Müəllif İsmayıl Şıxlını Azərbaycan mühiyyətinin XX əsrdə yetirdiyi nəhəng şəxsiyyətlərdən biri adlandırır. Onun cəbhə dostluğunu, sənəqər dostluğunu təmənənəsiz dostluq saydığını, insandakı ən gözəl keyfiyyətlərdən birini də inam hesab etdiyini söyləyir.

Buludxan Xəlilov cəbhə yollarının İsmayıl Şıxlının tərcümeyi-halının silinməz, pozulmaz səhifələrindən olduğunu, onun bu yolu çox ağır, uzun bir yol adlandırdığını, İsmayıl Şıxlının cəbhə yolunun Dərbənd şəhərindən başladığını, gecə-gündüz alman tanklarının əleyhinə xəndəklər qazdığını, dəmir dirəklər basdırdığını, cəbhə yoldaşları ilə birlikdə tikanlı məftillər çəkdiyini, məşhur tənqidçi və istedadlı yazıçı Mehdi Hüseynin ona yalnız gördüklərini, bildiklərini yazmağı tövsiyə etdiyini göstərmişdir. O, İsmayıl Şıxlının Mehdi Hüseynin

dediklərinə əməl edərək “Konserv qutuları”, “Həkimin nağılı”, “Səhəri gözləyirdik”, “Kerç sularında”, “Haralısan ay oğlan?” “Raykom katibi”, “Daşkəsən oçerkləri”, “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarını yazdığını nəzərə çatdırır.

Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının 50-60-cı illərdə qələmə aldığı “Dəli Kür” romanı ilə ədəbiyyatımızda əsl yenilikçi nasir kimi tanındığını, bu görkəmli xalq yazıcısının yaradıcılığının ideya-mövzu əhatəsinin genişliyi, obrazlar aləminin zənginliyi, üslubunun canlılığı, orijinal təhkiyə tərzilə yanaşı, həm də xalq ruhuna, milli-mənəvi dəyərlərə güclü bağlılığı ilə seçildiyini vurğulamışdır.

Buludxan Xəlilov Azərbaycan nəsrində milli xarakterin ən kamil, ən dolğun örnəyi sayılan Cahandar ağa obrazının məhz İsmayıl Şıxlının qələmindən çıxmasını bununla əlaqələndirməkdə, bağlamaqda tamamilə haqlıdır. Buludxan Xəlilovun haqqında danışdığımız kitabında İsmayıl Şıxlı kimi ədəbi şəxsiyyətin həyatı, yaradıcılığı haqqında irəli sürdüyü fikir və mülahizələr onun yetkin və geniş ədəbi düşüncələri ilə diqqəti çəkən ədəbiyyatşünas alim olduğunu deməyə əsas verir.

Onun böyük şəxsiyyət, görkəmli və istedadlı yazıçı İsmayıl Şıxlı haqqında söylədikləri danılmaz həqiqətdir. Doğrudan da, bu

məşhur ədib Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir tapıntıdır. Oxucuların ixtiyarına verildiyi altmışıncı illərdən üzü bu yana təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə Azərbaycan mənəviyyatında sözün həqiqi mənasında milli xarakter mücəssəməsinə çevrilmiş Cahandar ağa obrazı yuxarıda söylədiyimiz fikri sübut edir.

Professor Buludxan Xəlilov xalqın ruhunun, tarixi genetik yaddaşının, milli kimlik duyğusunun, mentalitet keyfiyyətlərinin təzahürü sayılan milli özünüifadənin İsmayıl Şıxlı yaradıcılığında dolğun əks olunduğunu yaxşı bildiyi üçün əxlaq və davranış normalarını əks etdirən mənəvi dəyərlərin, bu dəyərlərin daşıyıcısı hesab edilən obraz və xarakterlərin həmin yazıçının yaradıcılığından ana xətt kimi keçdiyini, onun mahiyyətini ifadə etdiyini söyləyir.

Buludxan Xəlilov bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının keyfiyyətə yeni mərhələsi kimi səciyyələnən altmışıncı illər ədəbi prosesinin milli-tarixi mövzuya, milli yaddaşa söykənən qayıdışa yönəlməsində İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının mühüm rol oynadığını göstərmişdir. O, İsmayıl Şıxlı romanlarının həmişə ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılandığını, yazıçının yazıb-yaratdığı bütöv dövr ərzində bu marağın səngimədiyini demişdir.

Professor Buludxan Xəlilov “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” (2013) kitabının “İsmayıl Şıxlının həyat və yaradıcılıq yolu” başlıqlı hissəsində İsmayıl Şıxlı adı altında əsl müəllimin, görkəmli alimin, istedadlı yazıçının, kişi xarakterli bir insanın yada düşdüyü, bu adın çoxcəhətliliyini diqqətə yönəldir. O, İsmayıl Şıxlının keçdiyi çətin, şərəfli, mənalı və zəhmətlə dolu həyat yolunu oxucunun gözləri qarşısında canlandıra bilmişdir.

Kitabda İsmayıl Şıxlını Azərbaycan mühiyyətinin XX əsrdə yetirdiyi nəhəng şəxsiyyətlərdən biri adlandırmış, yazıçının həyat yolunda Böyük Vətən müharibəsini yadda qalan, onun tərcümeyi-halına həkk olunan bir hadisə kimi səciyyələndirmişdir.

Filologiya elmləri doktoru Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının əhatəli, həm də zəngin yaradıcılığında roman janrının başlıca yer tutduğunu, ədəbiyyatımızda daha çox roman ustası kimi tanındığını, şöhrət qazandığını vurğulayır.

O, İsmayıl Şıxlıda həmişə müasirlik duyğusunun güclü olduğunu, zamanın tələblərinə yetərincə cavab verə bilən əsərlər yazdığını demişdir. Yazıçının bu və ya digər romanının yazılması, meydana gəlməsi fərdi yaradıcılıq aktı kimi dəyərləndirilsə də, onların zamanın

irəli çəkdiyi problemlərlə bağlılığının da diqqəti çəkdiyini deyir.

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığının elmi təhlil süzgecindən ədəbiyyatşünaslıq həssaslığı ilə keçirməyi bacaran professor Buludxan Xəlilov görkəmli yazıçının fərdi yaradıcılıq işlərinə koloritli, xəlqi nəsrin əvəzsiz örnəkləri kimi yanaşmış, ustad sənətinin kiçik həcmli hekayələrindən tutmuş “Dəli Kür” səviyyəsində nəhəng, monumental romanına qədər yaradıcılığının bütün mənzərəsi boyu xalq mədəniyyətinə, milli ruha, yaddaşın dərinliklərindən gələn mentalitet keyfiyyətlərə xüsusi diqqət və həssaslıqla münasibət bildirdiyini söyləmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının bir yazıçı kimi milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı, bu bağlılığın səbəb və təzahür formaları, folklor və etnoqrafiya gerçəkliklərinin nəsrdə inikasının bədii sistemə ideya-estetik təsiri və s. məsələləri araşdırmağın vacibliyini, yazıçının yaradıcılığında milli özünüifadənin əsas səciyyəsinə müəyyənləşdirməyi, onun təzahür formalarını üzə çıxarmağı, İsmayıl Şıxlının ədəbi irsini onun milli qaynaqlara bağlılığının əhatə dairəsi baxımından təhlil etməyi, görkəmli ədibin xalq yaradıcılığından bəhrələnməsinin üsul və vasitələrini müəyyənləşdirməyi, onların nəsrdə yerinə yetirdiyi funksiyaları aydınlaşdırmağı, yazıçının folklor və klas-

sik ədəbiyyat materialları əsasında qələmə aldığı hekayələr silsiləsinin mövzu, süjet qaynaqlarını, məzmun-mündəricə əhatəsini və ideya-estetik səciyyəsinə aşkara çıxarmağı, onun milli-mənəvi sərvətlərə, soykökə qayıdış məsələlərinə, təbiətdə və cəmiyyətdə gedən ekoloji proses və problemlərə dair baxışlarını, düşüncələrini dəyərləndirməyi diqqətə yönəldir. Buludxan Xəlilov yazıçıların bədii əsərlərinə, ədəbi prosesə ədəbiyyat və sənətin varlığın xüsusi inikas forması olması, elmi idraktan fərqlənərək ədəbiyyat və sənətin həyatı obrazlarla əks etdirməsi prinsipinə əsaslanaraq münasibətini bildirir. Ədəbi şəxsiyyətlərə və onların yaradıcılıq nümunələrinə belə bir mövqedən münasibət göstərmək bədii ədəbiyyatın mahiyyətini dərinləndirməyə, ədəbi əsərlərdə məzmun və forma münasibətlərini unut-mamağa zəruri ehtiyac duyulduğunu göstərir.

Professor Buludxan Xəlilov görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlının oxucuların bədii əsərlərinin mahiyyətini düzgün anlamağa bilmələri üçün ona (bədii əsərə) məxsus olan məzmun və forma münasibətlərinin aydınlığına xüsusi diqqət yetirdiyini, hekayələrin, romanların həyatı insanla bağlı doğru və dolğun əks etdirməsinə böyük əhəmiyyət verdiyini insan surətlərinin konkret tablolarla, bütün zahiri və daxili görünüşləri, bütün fərdi xüsusiyyətləri ilə təsvirinə

çalışdığını, bu istedadlı yazıçının məzmun və formanın ayrılmaz tellərlə bir-birinə bağlı olduğunu, onların bir birini təyin etdiyini nəzərə aldığını diqqətə yönəltmişdir.

O, İsmayıl Şıxlının təsəvvüründə canlandırdığı həyatı ustalıqla bədii əsərlərində təsvir edərək bildiyini, həyat hadisələrinə birtərəf yanaşmadığını, onları obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə çalışdığını, müşahidə etdiyi həyat həqiqətlərinə bədii don geydirdiyi öz dünyayabaxışı ilə işıqlandırdığı həyat materialı üzərində hərtərəfli və dərinləndirən düşüncələrini göstərmiş, yazıçının dünyagörüşünün sağlamlığına, genişliyinə və düzgünlüyünə oxucunu inandırmağa çalışmışdır.

Professor Buludxan Xəlilov Azərbaycan nəsrində millilik keyfiyyətlərinin dolğun ifadəsində, güclənməsində görkəmli yazıçının özünəməxsus orijinal xidmətlərindən söz açmış, “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarında, eləcə də, folklorla bağlılığı olan və tarixi-etnoqrafik planda qələmə aldığı hekayələrində İsmayıl Şıxlının istər dil-təhkiyə tərzində, istər yaratdığı obrazların portret və ya xarakter cizgilərinin açılışında, istərsə də süjetin təsvir-təqdimindəki üslubi maneralarında hər zaman xalq ruhundan, xalq mənəviyyatından, tarixi-etnoqrafik yaddaşdan gələn meyarları diqqət önündə saxladığını nə-

zərə çatdırmağı bacarmışdır. Bizcə, professor Buludxan Xəlilov “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” kitabının 208-ci səhifəsində “Vətənə, torpağa, insana və gözəlliyə bağlı poetik düşüncə” başlıqlı yazıda tanınmış dilçi alim, professor, həm də Azərbaycan folklorunun və folklorşünaslığının, aşıq yaradıcılığının, poeziyanın gözəl bilicisi, özünəməxsus orijinal bədii yaradıcılığı olan, yüksək keyfiyyətli şeirlər müəllifi Həsən Mirzənin poetik düşüncələrini təhlil edilmişdir. Həmin adı çəkilən yazıda dünyanın əşrafı olan insanın valideynləri ilə yanaşı, həm də yurd-yuvasının, el-obasının övladı sayıldığı bildirilir. Burada insan bütün mənəvi keyfiyyətlərini, qurub-yaratmaq istəyini, sevib-sevilmək hisslərini gizlətməyən, sözün geniş mənasında Vətənə, bəşəriyyətə mənsubluğunu öz əməli ilə qazanan varlıq adlandırılır. Məşhur ədəbiyyatşünas-tənqidçilərdən birinin bunları yazdığı diqqətə yönəldilir: “Öz vətəninə mənsub olmayan şəxs insanlığa da mənsub deyildir”. Professor Buludxan Xəlilov bu mənada Qərbi Azərbaycanın qədim torpağı Dərələyəzdə dünyaya göz açmış dilçi-türkoq, professor, sabiq millət vəkili, şair Həsən Mirzənin öz vətəninə dərin sonsuz məhəbbətlə sevən, əsl insanlığı uca tutan, istedadlı qələm əhli olduğunu, onun öz doğma yurdunun, el-obasının, vətəninə başına gələnləri şeirlərində

parlaq şəkildə əks etdirdiyini göstərmiş və şairin yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yazdığı şeirlərindən nümunələr verməyi məqsəduyğun saymışdır:

*Ey ana torpağım, ey can diyarım,
Hanı o səndəki el, Dərələyəz?!
Ey cənnət məkanım, ey dağ vüqarım,
Pərən-pərən olub el, Dərələyəz!
Yaram göz-göz olub bil, Dərələyəz!*

Professor B.Xəlilovun belə misralara söykənərək insanlığı, Vətəni uca tutanların ruhunda, qanında və canında od, hava, torpaq, su müqəddəsliyi var – deməsində böyük həqiqət vardır. O, ümumiyyətlə, insan övladının dünyanı yaradan dörd ünsürün –suyun, torpağın, odun, havanın sehrindən çıxıbilmədiyini söyləyir. Doğrudan da, bu, danılmaz həqiqətdir. Professor Buludxan Xəlilovun elmi təfəkkürü nəzəri, fəlsəfi fikirlər söyləməsinə imkan verir. Onun yazdıqlarına diqqət yetirək: “Bəlkə buna görədir ki, insanın dünyaya gəlişi ana bətnindən ayrılmaqla başlayır və nə vaxtsa ana yurdun–ana torpağın qoynuna getməklə qurtarır. İnsan torpağa qaynayıb-qarışmaqla sanki əslinə, əzəlinə, ilkinliyinə–dünyanı yaradan müqəddəs ünsürlərdən biri olan torpağa qaydır. Əbdi bəy Şirazi yazır:

*Sən bil ki, bir ovuc su və torpaqsan,
Yenə öz əslinə qayıdacaqsan”.*

Allah verən nemətləri dadanda insanın daha azad, səmimi və müstəqil olduğunu, yaşadığı, boya-başa çatdığı torpağın təbiətini illər boyu özünə hopdurduğunu, beləliklə, təbiətin canlı-şüurlu varlığına çevrildiyini yazan professor Buludxan Xəlilov Həsən Mirzənin öz doğma yurduna vurğunluğunun *əsl* insan-vətəndaş olmasından, özünəməxsusluğundan irəli gəldiyini bu cür özünəməxsusluğun tələbi ilə minilliklərin genetik yaddaşından axıb gələn, irsən keçmiş vətənpərvərlik hisslərinin Həsən Mirzənin lirik mənində dinamikləşdiyini və həzin bir şəkildə dil açdığını söyləyir:

*Sənsiz qışa dönüb baharım, yazım,
Susubdur kamanım, dillənmir sazım,
Həsənəm bu dərdi de, necə yazım?
Didərgin olubdu el, Dərələyəz!
Göz yaşım olubdu sel, Dərələyəz!*

Professor Buludxan Xəlilovun nümunə gətirdiyi belə misralar bizdə bu qənaəti formalaşdırır ki, Həsən Mirzənin bədii yaradıcılığında məzmun və forma münasibətləri müasir ədəbi-nəzəri fikrin tələblərinə tam cavab verir. Onun

ədəbi əsərlərinin məzmunu birbaşa real həyatla, varlıqla bağlıdır. Məzmun və forma münasibətlərinin mükəmməlliyi, dolğunluğu şairin şeirlərinin mahiyyətini düzgün anlaya bilməyimizə geniş imkan yaradır. Həsən Mirzənin yaradıcılığının əsas məzmunu ictimai həyatdır.

Professor Buludxan Xəlilov Həsən Mirzənin şeirlərinin ictimai həyatın tələblərinə yetərinə cavab verdiyini, bu bədii sənət nümunələrində forma və məzmunun bir-birindən ayrılmadığını, istedadlı şairin hadisələrə fəal, çevik münasibət göstərə bildiyini, həyat materialını müəyyən bədii şəkllə saldıqını, gerçəkliyi bədii, obrazlı şəkildə əks etdirdiyini diqqətə yönəltmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov lap əski çağlarda qədim insanların yaşadıkları bölgələrin dağına, daşına, suyuna, torpağına müqəddəs bir varlıq kimi yanaşdıqlarını, yaradıcı insanların – şairlərin mövzu dairəsində vətən, yurd anlayışının həmişə aparıcı rol oynamasının bəlkə də bu müqəddəsliklə bağlı olduğunu söyləmiş, xüsusilə “dağlar” mövzusunu Azərbaycan poeziyasında genetik ənənəsi olan bir mövzu adlandırmışdır. O, Həsən Mirzənin də bu ənənəyə sadıq qalıb “dağlar” mövzusunda öz poetik düşüncə və hisslərini gəraylı üstündə ürəklərə yol tapan bir şəkildə dilləndirmişdir.

*Uşaqlığım – Ən xoş çağım,
Səndə keçib, səndə dağlar.
Ətəyində bağça, bağım,
Qalib məndən gəndə dağlar!*

*Hanı o oğuz ellərin?
Nədən solubdu güllərin?
Niyə lal olub dillərin?
Susma, dillən sən də, dağlar!*

Müəllif Həsən Mirzənin hər bir şeiri kimi “Dağlar” şeirinin də yaranma tarixinin olduğunu deyir. Buludxan Xəlilov 21 mart 1999-cu ildə Həsən Mirzənin Naxçıvandan Bakıya gələn təyyarədən Dərələyəzə və Göyçə gölüne baxanda hissələrini cilovlaya bilmədiyini və göydə vətən həsrətli “Dağlar” şeirini qələmə aldığını, sadə və aydın dildə-üslubda yazılmış bu gəraylıların vətən həsrətini çəkən oxucuların qəlbini dağladığını söyləyir. Misraları həyəcansız oxumaq mümkün deyildir:

*Şeh çəməndə izim düşə,
Palıd közdə kabab bişə,
Lilpar dolçan işə düşə,
Məclis quram səndə, dağlar!*

*Lalələr örpək şalındır,
Çiçəklər xalça-xalındır,*

*Həsən Mirzə qonağındır,
De qalsınmı səndə, dağlar?*

Professor Buludxan Xəlilov Həsən Mirzə yaradıcılığının əsas obyektinin insan olduğunu deyir. İnsan dedikdə, müxtəlif xarakterli şəxslərin göz önündə canlandığını diqqətə yönəldir: “Yaxşı-pis, düz-əyri, gözəl-çirkin, xeyir-xah-bədxah, yaltaq, ikiüzlü, mərd-namərd, qaçqın-köçkün” və s.

Həsən Mirzənin lirik “mən”ində bu insanların hər birinin öz adı ilə çağırıldığını, hər birinə öz adına görə qiymət verildiyini söyləyən tədqiqatçı əslində bunu Həsən Mirzənin xarakterinin, yaradıcılığının xoşbəxtliyi hesab edir və almanlara məxsus belə bir misalı xatırladır: “İnsanın xoşbəxtliyi onun xarakterindədir”. Professor Buludxan Xəlilov müəllifin tarixi yerlərimizi, yaradıcı insanları yerində, məqamında xatırladığını göstərir. Məsələn, Borçalı, Dərbənd, İrəvan, Təbriz dərdlərini – vətən həsrətini, yurd yangısını yazmaq üçün onun Zəlimxana, Sücaətə, Səadətə, Alqayıta, Bəhmənə müraciət etdiyini bildirir.

Həsən Mirzənin vətən torpağının zaman-zaman parçalandığını, doğrandığını, yadlara paylandığını, özgələrin tapdağı altında qaldığını yadına saldığını, vətən övladının tez bir zamanda doğma yurdu azad etməsini istəyir:

*Düşmən əlindədir müqəddəs yerim,
Ləlim, cəvahirim, abidəm, pirim,
Qoy ayağa qalxsın igidim, ərim,
Bəlkə, bu şad xəbər silə dərdimi.*

*Babamın o yerdə izi qalıbdır,
Nənəmin nəgməli sözü qalıbdır.
Türk oğuz yurdunun gözü qalıbdır,
Töksəm də aparmaz Nilə dərdimi.*

*Borçalı doğranıb, Dərbənd doğranıb,
İrəvan doğranıb, Təbriz doğranıb,
Torpağımın çoxu yada paylanıb,
Mən necə unudum belə dərdimi?*

*Vətən həsrətini yazsın Zəlimxan,
Sücaət, Səadət, Alqayıt, Bəhman
Ərlər qılinc çəksin yetişib zaman,
Aqillər gətirsin dilə dərdimi.*

Şairin düşüncələrini, hisslərini gerçəkləşdirdiyi misralar güclü vətənpərvərlik ruhu ilə yoğrulmuşdur. Hadisələrə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yanaşan Həsən Mirzə vətənpərvərlik ruhunda yazdığı şeirlərində doğma vətənimizin – Azərbaycanın ayrılmaz parçaları olan Borçalı, Dərbənd və Təbrizlə bağlı ümumxalq kədəri ifadə edilsə də, nikbin

ruhda qələmə alınmış bu poetik nümunələrdə həmin yerləri ər, igid oğullarımızın silahlanıb azad etmək zamanının yetişdiyini bildirilir. Həsən Mirzə sənət dostlarını vətən həsrətini yaddan çıxarmamağa, xalqda vətənpərvərlik ruhunu oyatmağa çağırır.

Professor Buludxan Xəlilov vətən həsrətinin, qəm yükünün Həsən Mirzə ilə misralarda adları çəkilən şairlərə həmdərd etdiyini, onları sirdəşə çevirdiyini söyləməkdə tamamilə haqlıdır. Elə buna görə də filoloq-alim Həsən Mirzəni, Zəlimxanı, Sücaəti, Səadəti, Alqayıt və Bəhmanı çağdaş poeziyamızın qəm yüklü şairləri adlandırmışdır. Tədqiqatçı Həsən Mirzə poeziyasında təbiilik ruhunun hakim olduğunu həmin səbəbdən də onun ilin bütün fəsilələrini yazı, yayı, payızı, qışı necə var, elə də qəbul etdiyini, hər fəslə özəlliklərini, gözəlliklərini, təbii qanunlarını və qanunauyğunluqlarını duyaraq fırlanan dünyanın gərdisində onun acısını da, şirinini də, istisini də, soyuğunu da görməyi bacardığını, nəticədə poetik hisslərinin ilin dörd fəslinə – yaza, yaya, payıza, qışa və dünyanın dörd cəhətinə – Şərqə, Qərbə, Cənuba, Şimala səyahət edə bildiyini poetik axtarışın dərdi, qəmi, acısı onu yorduqda həyatda olduğu kimi poeziyasında da xoş günlər axtarışına çıxdığını vurğulayır. Professor Buludxan Xəlilov apardığı axtarışlardan, nəzəri

ümumiləşdirmələrindən belə nəticəyə gəlir ki, bunlar Həsən Mirzə poeziyasının nikbin notlarıdır. Bu baxımdan aşağıdakı misralar diqqəti cəlb edir:

*Ulduz xanım, daha çalma “Dilqəmi”,
“Saritel” çal, bir az unudaq qəmi,
Həsən deyər gəlsin xoş günlər dəmi,
Darayım sazında telə dərdimi.*

O, Həsən Mirzənin öz bədii yaradıcılığında tarixi-etnik torpaqlarımızdan kütləvi surətdə deportasiya olunmuş soydaşlarımızın ağır məhrumiyyətlərini, milli faciələrini və məşəq-qətlərini poetik şəkildə ifadə etməyi bacardığını, poeziya dili ilə tarixi-etnik torpaqlarımızdan didərgin salınmış, kütləvi təqiblərə, vəhşicəsinə öldürülməyə məruz qalmış, yaşayış yerləri dağıdılmış, bütün hüquqları pozulmuş yüz minlərlə azərbaycanlının taleyini konkret olaraq Dərələyəzin ərazisi fonunda hər bir Azərbaycan vətəndaşının təəssüf dolu hissində çevirdiyini göstərir:

*Soğanlı, Vers dağı, Təkənduran,
Ətəyi bənövşə, başı çən, duman,
Cənnət Dərələyəz, o gözəl məkan,
Droya, Seroya, Armoya qalmaz.*

*Süsənli – sünbüllü yaşıl yaylaqlar,
Lilparlı, yarpızlı şır – şır bulaqlar,
Dədəm Qorqud gəzən qədim oylaqlar
Həsən deyər heç vaxt Maşoya qalmaz,
Vətən Dərələyəz Xaçoya qalmaz!*

Professor Buludxan Xəlilov Həsən Mirzənin erməni şovinistlərinin soydaşlarımıza qarşı törətdikləri tarixi cinayətə kəskin etirazını bildirdiyini, xalq tarixi şəxsiyyətlərimizin göstərdikləri hünərlərdən güc almağa çağırıldığını, təcavüzkarlıq siyasəti aparan erməni mafiyası və onların dəstəyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş faciələrin, vəhşilərin gec-tez ifşa olunacağına inandığını söyləyir. Onun bu inamla da oxucuya ruh yüksəkliyi, mənəvi birlik, düşmənə qarşı mübarizlik əhval-ruhiyyəsini aşıladığını deyir:

*Aç tarixi keçmişinə nəzər sal,
Göytürkləri, Atillanı yada sal,
Teymurləngdən, Bayaziddən qılinc al,
Döyüş, vuruş, yurdun Açoya qalmaz,*

*Vətən yada qalsa Tomris qan ağlar,
Babək daş məzarda od tutub yanar,
Şah Xətəimi bil ki, Allahı danar,
Hünər göstər, yuvan Qıncoya qalmaz.*

*Atatürkün qeyrətini bilir hay,
Səttarxanın cürətini bilir hay,
Heydərimin qüdrətini bilir hay,
Qorxma ərlər yurdu Laçoya qalmaz.*

Buludxan Xəlilov Həsən Mirzə poeziyasında bədbin və nikbin notları bir-birini tamamlayan eyni yolun müxtəlif qütbləri adlandırır. Onların mənfi-müsbət, ağ-qara, təpə-düz, düz-əyri kimi təzadlı olduğunu bildirir. O, Həsən Mirzə poeziyasının daxili enerjisinin, stimül mənbəyinin tükənməzliyindən, daxili dünyasının işıqlılığından, günəşliliyindən və hərarətliliyindən söhbət açır. Bu hərarətin, odun istisi onun özünü də, oxucunu da poeziya yolunun qəmli qütbündən sevgi, istək dolu *sehrkar* səmtinə apardığını, gözəllik, sevgi, həyat eşqi dolu olan bu sənətdə də Həsən Mirzənin misralarının oxucunun qəlbinə oxşadığını, hissələrin, duyğuların, müqəddəsliyinin, sevginin tükənməzliyinin, ruhun və cövhərin cavanlığının adamı heyran etdiyini göstərir. Həsən Mirzənin poeziyasından verilən nümunələrə diqqət yetirək:

*Ədası da gözəl, özü də gözəl,
Söhbəti də gözəl, sözü də gözəl,
Qəməsi də gözəl, nazı da gözəl,
O nazlı dilbəri tapın gətirin!*

*Kim qəlbinə dəydi o şux gözəlin?
Hara uçub getdi o şux nazənin?
Şair təbiətli Həsən Mirzənin,
İlham pərisini tapın gətirin!*

Buludxan Xəlilovun Həsən Mirzənin bədii yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı bu sözlər tam həqiqətdir: “Həsən Mirzə yaradıcılığında sevgi dolu hissələrin yaşını müəyyən etmək çətinidir. Daha doğrusu, qərribə burasıdır ki, Həsən Mirzənin poetik hissələrinin istisi, şöləsi indi daha güclüdür, nəinki iyirmi, otuz, hətta qırx il bundan əvvəl. Buna qərribəlikdən daha çox onun İlham pərisinin cuşa gəldiyi anlarının səadəti kimi baxmaq, eşqinin ümman, qəlbinin gənc olması kimi yanaşmaq lazımdır”. (səh.214-215).

Buludxan Xəlilov bu müstəvidən yanaşdıqda düz qırx il bundan əvvəl yazılmış “Gül verdi sənə” şeiri ilə müqayisədə 2000-ci və 2001-ci illərdə ərsəyə gəlmiş “Bu gözələ”, “Tapın gətirin”, “Beləsinə” şeirlərinin lirik çeşidlərinə, hissələrin, duyğuların rəngarəngliyinə görə daha önəmli olduqlarını söyləyir. O, müqayisələrə diqqət yetirməyi məsləhət görür:

*Gözündən güləndə, səni süzəndə,
Qəlbinin telini əzib, üzəndə,
Miz üstünə alma, nar düzüləndə,
Gözəllər gözəli dil verdi sənə.*

(1959-cu il)

*Zümzüməsi layla çalır,
Baxışıyla canlar alır,
Həsəni də oda salır,
Nə deyəsən bu gözələ?*

(2001-ci il)

*Ağ bədən, ağ buxaq, incəbellidir,
Qaraqaş, qaragöz, siyah tellidir,
Şux yeriş, güləruz, şirindillidir,
O ağ göyərçini tapın, gətirin!*

*Göz oxşayır tovuz kimin naxışı,
Canlar alır oğrun-oğrun baxışı,
Rəssamı ram edir ceyran duruşu,
O Ahu-Ceyranı tapın gətirin!*

(2000-ci il)

Buludxan Xəlilov bu şeirlər əsasında Həsən Mirzənin lirikasında mənənin enerjisinin tükənməzliyindən, buna görə də enerjiden gözələ, gözəlliyə, torpağa və vətənə pay çatdığından, torpağın müqəddəsliyinin coğrafi koordinatlar sistemində daha gözəl göründüyündən söhbət açmış, coğrafi koordinatlar vasitəsilə deyişmələrdə, misralarda, sətirlərdə yer-yurd adlarının poetik şəkildə Azərbaycan xəritəsini yaratmasını söyləmişdir. O, Həsən Mirzənin müqəddəs yerlərin – Borçalının, Dərbəndin, İrəvanın, Təbrizin fonunda vətənin ərazisinin

genişliyini, böyük hüdudlarını öz şeirlərində real əks etdirdiyini, Azərbaycanın qədim torpağı Dərələyəzin sınırlarına söykəndiyini göstərmişdir. Onun şeirlərinin bu yerdə aşığa, saza, sözə böyük qiymət verilməsi, xüsusi diqqət yetirildiyi, erməni şovinistlərinin Dərələyəzdə törətdikləri qanlı cinayətləri yada saldığını deyir.

Buludxan Xəlilov “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” kitabının 307-ci səhifəsində “Taleyi özü ilə doğulan Nəriman Həsənzadə” başlıqlı yazısını Azərbaycan poeziyasının orijinal üslublu yazarı kimi dəyərləndirilən xalq şairi Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığının təhlilinə həsr etmişdir.

Müəllif (Buludxan Xəlilov) ədəbiyyata gələnlərin həyat yolunu dünyaya gələnlərin və dünyadan gedənlərin həyatına bənzədir. Dünyaya gəliş və dünyadan gediş arasındakı müddəti real bir həyat adlandırır, dünyadan gedənlərin bəzilərinin yeni həyatının başlanmasına da real həyat kimi baxır. Yeni başlayan belə həyatda xatirələrin, duyğuların, yaranmışların baş qaldırdığını, nəsillərdən-nəsillərə keçən dövrlər axarında yaşadığını, əsrlərdən əsrlərə gedib çıxdığını, həyatımızın özünü izlədiyini deyir və bütün klassiklərimizin həyatının belə həyat sayıldığını, onların yaradıcılığını həmişə öyrənməyə zəruri mənəvi tələbatımızın olduğu

səbəbinin, kökünün də bununla sıx bağlılığını diqqətə yönəldir. Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Cavidin, Vurğunun həyatlarını da belə mənalandırır.

Hər əsrin öz ələyi ilə ələyib seçdiklərinə əbədi yaşamaq hüququ, vəsiqəsi verdiyini söyləyən professor Buludxan Xəlilovun fikirləri, düşüncələri böyük bir həqiqətdir. Yaradıcılığı ilə bağlı dediyi bu ən səmimi və dəyərlı sözlər professor Buludxan Xəlilovun Nəriman Həsənzadəni çox görkəmli ədəbi şəxsiyyət, yüksək talantlı yazıçı kimi sevdiyini sübut edir. “Artıq iki əsrin ələyindən üzəg çıxmış, müasir olduğu qədər də klassikləşmiş, imzası imzalar içərisində seçilən, çağdaş poeziyamızın görkəmli nümayəndələrindən biri də əməkdar incəsənət xadimi, xalq şairi Nəriman Həsənzadədir”. (s.307). O, Nəriman Həsənzadənin XX əsrin 60-cı illərində ədəbiyyatımızın ədəbi üföqlərində parlayan sənətçilərimizdən olduğunu göstərir. Taleyı özü ilə doğulan, butası doğulduğu gündən verilən Nəriman Həsənzadənin ilk şeirini altıncı sinifdə oxuyarkən Molla Vəli Vidadinin “Ağlaram” şeirinin təsiri ilə yazdığını, onun yaradıcılıq ilhamının özünün dediyi kimi, Çoban Əfqandan gəldiyini göstərir. Çoban Əfqan Kür qırağında qoyun otaran və xeyli şeiri dillər əzbəri olan şəxsin adıdır. Nəriman Həsənzadə 1920-ci ilə qədər

yaşayan həmin çobanın şeirlərini bir yerə toplayaraq çap etdirmişdir. Bu çobanın Nəriman Həsənzadənin anasının yuxusuna girdiyi və ona dediyi sözlər maraq doğurubdur: “Sənin oğlun şairdi, ona ilhamı mən verirəm. Oğluna denən, mənə bir şeir yazsın”. Nəriman Həsənzadə müsahibələrinin birində belə bir yuxunu rəhmətlik Şahmar Əkbərzadənin də gördüyünü deyir. O demişdir ki, “Ay Nəriman, Çoban Əfqan adlı şairi tanıyırsanmı?” N.Həsənzadə həmin şairi tanıdığını bildiribdir. Şahmar Əkbərzadə qayıdıb ona bunları söyləmişdir: “Kişi düz iki dəfə yuxuma girib. Deyir, Nəriman mənə niyə unudub?” Buludxan Xəlilov adətən buta kim tərəfindən verilibsə, o şəxsin buta verilən adama gizli qaldığını, nağıllarımızda, dastanlarımızda, mifologiyamızda əsl həqiqətin də belə olduğunu, ancaq bir müddətdən sonra buta verən şəxsin buta alanın gözüne göründüyünü, ən çətin anlarda yuxusuna girdiyini, ona yol göstərdiyini, bunu da N.Həsənzadənin taleyində gördüyünü söyləyir. Kitabın müəllifi yenə də N.Həsənzadənin müsahibələrinin birində, daha doğrusu, “Bəs Çoban Əfqan öz yuxumuza girməyibmi?” sualına o belə cavab vermişdir: “Düz 70-i haqlayanda gördüm onu yuxuda. Ortayaşlı, saqqallı bir kişinin “Çoban Əfqan mənəm” sözlərini xatırlayanda elə bilirəm hələ də yuxudayam. “Damcılı bu-

laq”dan bir dolça su doldurub mənə uzatdı ki, iç. Bəzi şeylər var ki, onu dillə deyə bilmərəm. Görün, neçə ildir bu şəxs mənimlədir? Artıq Çoban Əfqan mənim qəhrəmanıma çevrilib”. (s.308). Kitabda oxuyuruq: “Deməli, N.Həsənzadə öz butası ilə ədəbiyyatımıza gələn, ilham pərisi bu butadan qaynaqlanan və ədəbi taleyi təbii olan sənətkarlarımızdan biridir. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyatındakı korifeylərin hər biri butalıdır, onlara istiqamət verən, yol göstərən və yaradıcılığını stimullaşdıran, çoxlarının düşünmədiyi, əhəmiyyət vermədiyi, bəzən də ağına gəlmədiyi butalardır”. (s.308).

Buludxan Xəlilov N.Həsənzadənin yaradıcılığında mövzu rəngarəngliyinin olduğunu deyir. Filoloq alimin fikrincə, onun məhəbbət şeirlərini oxuyanda məhəbbət dastanlarımızın daha müasir real yaşamış ömrünü vərəqləmiş olursan. “Leyli və Məcnun”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” dastanları öz dövrünün məhəbbətini tərənnüm etdiyi kimi, N.Həsənzadə də məhəbbət mövzulu şeirləri ilə müasir dünyamızın, çağdaş dünyamızın məhəbbət dastanını yaradıbdır deyimində bir həqiqət vardır. Kitabda görkəmli şairimiz N.Həsənzadənin yaradıcılığının ən maraqlı və özəl cəhətlərinə, incəliklərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Şairin öz ömür-gün yoldaşına sağlığında bir dənə də olsun, şeir yazmadığı, ancaq dünyasını dəyişdikdən sonra ona həsr etdiyi şeirlərin hər birinin yığcam, səlis, lakonik, poetik tutumlu bir dastana bənzədildiyi çox mənalı səslənir və misralar oxucunu həyəcanlandırır:

*Mənim nigahımı pozdu təbiət,
Köklədi simləri xeyir-şər üstə,
Sənə – məzar boyda yeraltı zülmət,
Qurulu ev qoydu mənə yer üstə.*

Həssas poetik duyumlu və yetkin ədəbi düşüncəli Buludxan Xəlilov onun “Mən səni sevdim ki”, “Qızmaz”, “Dözüm”, “Daşı sevməliyik biz indən belə”, “Sağ canımda ağrıyan yerim”, “Qadinsız həyat” və s. şeirlərini poetik tələblərə tam cavab verən müasir dünyanın, müasir insanın, məhz N.Həsənzadənin şəxsən özünün taleyinin məhəbbət dastanı adlandırır.

Müəllif bir daha qeyd edir ki, Nəriman Həsənzadənin sevgisi, məhəbbəti müasir dünyamızın dastanı kimi dəyərləndirilə bilər. O, “Qurbanı”, “Abbas və Gülgəz”, “Aşıq Qərib” və digər məhəbbət mövzusunda olan dastanların sevilə-sevilə oxunduğunu, xalq yaradıcılığının bu nümunələri əsasında operalar yazıldığını diqqətə yönəldir. Buludxan Xəlilov bu sətərə tərəddüd etmədən “Nəriman və Sara”

dastanını da daxil edir. Bu dastanın ayrı-ayrı süjet xəttini, epizodlarını Nəriman Həsənzadə qələmə alsada, onu bir dastan formasına zamanın özünün salacağını söyləyir. Məsələyə folklorşünas kimi yanaşan müəllif dastan yaradıcılığı üçün adətən belə bir qaydanı nəzərə çarpdırır. Onun fikrincə, hadisələr bir müddət xalqın yanaşması onun yaradıcılıq üslubunun orijinallığı, özəlliyi barədə dolğun təsəvvür formalaşdırır. Ədəbi düşüncələrinin müasir elmi tələblərə yetərincə cavab verməsi professor Buludxan Xəlilovun həm də istedadlı, yetkin ədəbiyyatşünas, tənqidçi olması haqqında fikir söyləməyə geniş imkan verir.

Ölümün qaçılmaz olduğunu, dünyaya bir gün gələnin bir gün də bu dünyadan köçəcəyini, bəlkə də taleyin bu qismətinə görə insanların bir-birinə bənzədiyini deyən Buludxan Xəlilov yazır: “Ancaq məqamı olduğu üçün bu bənzərlikdən deyil, taleyin ayrı bir bənzərliyindən bəhs etməyə bilmirəm. Bu da Nəriman Həsənzadə ilə Türkiyəli yazar, şair İsa Kayacanın taleyinin bənzərliyidir. Hər iki şairin tale bənzərliyidir. Hər iki şairin tale bənzərliyi barəsində 2006-cı ilin 28 yanvarında Türkiyədə “24 saat” qəzetində çap olunmuş “Benim nigahımı bozdu təbiət (və ya ben sensiz ölürüm)” məqaləsində çox maraqlı müqayisələr aparılmışdır. “Belə ki, hər ikisi sevib seçdikləri

qızla evlənmişdir. Hər ikisinin sevimli xanımı, ömür-gün yoldaşı birdən-birə ölümün qurbanı olmuşdur. Hər ikisi ömür-gün yoldaşından, öz sevimli qadınından yetim qalmışdır. Hər ikisinin ömür-gün yoldaşının – qadınının, xanımının əbədi mənzili olan məzar onlar üçün təsəlli yerinə çevrilmişdir. Hər ikisi öz qadınının məzarını hər dəfə ziyarət etməklə ömür – gün yoldaşının yoxluğunu unutmaya çalışır və bəlkə də bu soyuq məzardan özlərinə, evlərinə bir hənirti, istilik aparır. Hər ikisi qadınının məzarını ziyarət etməklə sevgisinə, məhəbbətinə sadıqlığını yaşadır və bundan başqa, xanımına sadıqlığı yolunda əllərindən ayrı bir iş gəlmir. Hər ikisinin məhəbbəti dillər əzbəri oldu və Azərbaycanın “Nəriman və Sara”, Türkiyənin “İsa və Sabahat” eşqi əbədi olaraq yaddaşlara həkk elədi.” (s.310-311). Buludxan Xəlilovun fikrincə, bu eşqə məhəbbətə hörmət və qibət edənlərin çoxlarının Nəriman Həsənzadənin, eləcə də İsa Kayacanın öz ömür yoldaşları haqqında yazdıqlarını sevə-sevə oxuyacaqlarını həm də onlar haqqında öz qoşduqlarını söyləyəcəklərinə şübhə yoxdur. Bunun da beləcə zaman-zaman “Nəriman və Sara”, “İsa və Sabahat” dastanını və onun müxtəlif qollarını yaradacağına inandığını bildirir. Professor Buludxan Xəlilov inamında bir həqiqət vardır.

O, Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında qadının, qızın – bu zərif varlığın xüsusi yer tutduğunu, şairin qadına, qıza böyük hörmət bəslədiyini, olduqca diqqətlə, həssaslıqla yanaşdığını göstərir və aşağıdakı şeir parçalarını nümunə verir:

*Belə gözəl, belə zərif, belə saf,
Səni harda bəsləyirlər qız, belə?
Hansı evə qədəmlərin dəyəcək,
O evdə də yeri belə, gəz belə.*

*Nəfəsini çiçək alır, gül duyur,
Ona görə güllər gözəl qoxuyur
Səni görüb qəfəsdə quş oxuyur,
Quş – könlümdü, sinəmdi qəfəs belə.*

*Bu dünyanın qışı qışdı, yayı yay,
Bu ayları, bu günləri sayhasay.
Aramızı yaş kəsibdi, ay haray,
Yazdığımı köçür belə, yaz belə.*

Buludxan Xəlilov gördüyünü – gerçəkliyi və onun poetik effektini natural, həyati bir şəkildə əks etdirməyi Nəriman Həsənzadənin şair həssaslığının təzahür forması adlandırmışdır.

Müəllif (Buludxan Xəlilov) yazmışdır: “Hələ Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat

İnstitutunun tələbəsi ikən şairin yaradıcılığı ilə maraqlanan Balkar Xalq şairi Kaysın Kuliyev yazırdı ki, “Mən Nəriman Həsənzadənin şeirlərini görəndə məhz ona görə sevindim ki, onlarda (şeirlərdə - B.X.) ritorikadan, təmtəraqlı, bəzakli ibarələrdən uzaq, təmiz, pak insan səsi hiss etdim”.

Buludxan Xəlilov türk dünyasının başqa bir böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadənin N.Həsənzadənin kitabına yazdığı böyük məqaləsində qələm dostu haqqında dediklərini diqqətə yönəltmişdir: “... o, ürək dilində danışır”. Doğrudan da, bu cümlədə N.Həsənzadənin yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilmişdir.

Kitabda (Buludxan Xəlilov. “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət”. Bakı, 2013) Nəriman Həsənzadənin sevgi adlı gəmiyə minib Azərbaycan ədəbiyyatının sularına getməsi, gəmiyə minənlərin çox olması, ancaq sevgi gəmisində gəzməyin milyonların içərisində bir neçəsinin alın yazısı, taleyi sayılması, bu bir neçələrin içərisində Nəriman Həsənzadənin kimliyinin seçilməsi barədə maraqlı məlumat verilmiş, onun hər şeydən öncə şair, həm də içərisi sevgi dolu olan şair adını qazanması, onun bu sevgini misralara paylamaqla sevlməsi, sevgi ilə həyatın bütün məqamlarında nicat tapması diqqətə yönəldilmişdir. Professor Buludxan Xəlilovun ədəbiyyatşünaslığa dair əsərlərində bədii üsluba məx-

sus elementlərin işlədilməsi onun elmi əsərlərinin mahiyyətinin açılmasında, məzmununun anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Bədii üsluba məxsus elementlər, obrazlı vasitələr şairin elmi üslubunu aydınlaşdırmağa, bu üslubun dolğun, hərtərəfli şəkildə başa düşülməsinə xidmət göstərir. Buludxan Xəlilov sevginin N.Həsənzadəyə ruhlandırıldığını, ilham verdiyini, eyni adlı gəmiyə minməsinə təmin etdiyini söyləməkdə haqlıdır. O, Nəriman Həsənzadə sevgisini adi sevgi kimi qəbul etməyi ən azı ədalətsizlik, ən azı bu sevgini şairin kimliyini tanımamaq, qəbul etməmək kimi dəyərləndirmişdir. Onun sevgisini sevən hər bir kəsin istinad etdiyi sevgi, bu sevginin yükünü, ağırlığını insanların boynuna yük kimi qoyan sevgi, dünyanı bəzəyən sevgi, təmizliyi, saflığı, həlimliyi bir pay kimi insanlara paylayan sevgi adlandırmışdır. Buludxan Xəlilovun fikrincə, Nəriman Həsənzadənin sevgisi heç kəsin sevgisinə bənzəməyən, şairin özünə, ruhuna, təbiətinə uyumlu bir sevgidir. O, Nəriman Həsənzadənin bir şair kimi öz sevgisinin qulu olduğunu demiş, sevgini onun başının tacı, ürəyinin məlhəmi, oxucularının təskinliyi, sevənlərin ümid yeri adlandırmışdır. B.Xəlilov obrazlı ifadələrdən istifadə etməklə şairin sevgisinin orijinallığını, özəlliyini dərinlən və hərtərəfli təhlil etmişdir. Öz sevgisində yarımçıqları, sevgisinə çatmayanları

Nəriman Həsənzadəni oxumağı, sevgisinə qovuşanları Nəriman Həsənzadəni daha çox oxumağı, öz sevgisini axtaranları Nəriman Həsənzadənin kitablarını stolüstü kitabları etməsini, həlim, həssas, duyğulu, zərif xarakterli olmaq istəyənləri Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığına üz tutmağı, sevgidə müasirliyin tələblərini axtaranları Nəriman Həsənzadənin kitablarını oxumaqdan əl çəkməməyi, sevgidə hörmət qazanmaq istəyənləri Nəriman Həsənzadənin şeirlərinə üz tutmağı məsləhət görmüş, bütün bunların səbəbini Nəriman Həsənzadəyə ilahidən verilmiş sevgi ilə bağlamış, açığı Nəriman Həsənzadənin istedadının, talantının gücünün həm də onun sevgisindən qaynaqlandığını aşkarlamış və bu sevən, sevilən şairin lirik-epik yaradıcılığında oxuculara çatdırmağı məqsəduyğun bildiyi bəzi xarakterik lirik-epik parçaları nümunə vermişdir:

*Mən səni sevəndə yaz havasıydı,
Neyləyim taleyin gözü tökülsün.
Həyatım əlində quş yuvasıydı,
Quran özün oldun, uçurdun özün.*

Yaxud:

*Məhəbbət qaranquş yuvası qurur,
O da ilham kimi qısqancdı, gülüm
Məhəbbət – ürəkdən ürəyə yoldur,
Ürək də ürəyə möhtacdı, gülüm.*

Buludxan Xəlilov Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında cənub mövzusunun xüsusi yer tutduğunu, canı, qanı, dili ayrılmaz olan cənublu qardaşlarımızı, bacılarımızı mənalı və kövrək misraları ilə salamlayır:

*Sərhəddə haray salır,
Ürək vətəndən ötrü
Məndən qabaq çəkilib,
Bu sərhəd – məndən ötrü.*

Müəllif şairin daxili həyəcanını, emosional hisslərini gizlədə bilməməsini, tikanlı məftilləri “kəşf” edənləri məzəmmətləməsini, insanları bir-birindən ayıranlara narazılığını bildirməsini söyləyir. Cənub mövzusunda yazdığı şeirlərində Şəhriyarla Bəxtiyarı, Arazla Kürü, Təbrizlə Bakını, bir sözlə, Azərbaycanın şimalı ilə cənubunu yaxşı mənada qarşılaşdırdığını və oxucunun şairin öz sözləri ilə “Ayrılmayan ayrılara salam var”ı gördüyünə diqqət yönəldir:

*Yer dindirir, burda yerə nə deyim?
Baxa-baxa, görə-görə nə deyim?
Şəhidlərdən-şəhidlərə nə deyim?
Ayrılmayan ayrılara salam var.*

Professor Buludxan Xəlilovun Nəriman Həsənzadə ilə bağlı yazdıqları bizdə belə qənaət oyadır ki, o, şairin poeziyasının vurğunu- dur. Ona görə də Nəriman Həsənzadənin bədii yaradıcılığının bütün sahələrinin, onun istər məzmun, istərsə də formaca zəngin, çoxşaxəli poeziyanın incəliklərinin mahir bilicisidir. Buludxan müəllim bədii yaradıcılıq nümunələrinin həyat həqiqəti ilə yaradıcılıq fantaziyasının vəhdətindən yarandığını yaxşı bildiyi üçün ədəbiyyatla bağlı yazdığı əsərlər müasir elmi-nəzəri tələblərə layiqincə cavab verir.

O, N.Həsənzadənin insanın daxili aləminə, dərinə bələd olan, keçirdiyi hissləri təbii və mükəmməl şəkildə duyan, həzin, kövrək notlar üzərində söz deməyi, həyat həqiqəti ilə fantaziya arasındakı münasibəti tənzimləməyi, həzin, kövrək notlar üzərində söz deməyi, düşünməyi, düşündürməyi, xeyiri şərdən, yaxşını pisdən, gözəlliyi eybəcərlikdən fərqləndirməyi, özünü dərk etməyi bacaran insan, özəl, fərdi yaradıcılıq üslubu ilə başqalarından seçilən ədəbi şəxsiyyəti, şair kimi dəyərləndirir. Onun (Nəriman Həsənzadənin) xarakterindəki, davranışındakı nəzakətin, diqqətin, həssaslığın, kövrəkliyin, səmimiyyətin bütövlükdə yaradıcılığının canına, qanına hopduğunu deyir. Ona görə də həyat hisslərini, emosiyalarını təbiiliyinin təsiri altında poetik normaya çevirməyi

bacardığını söyləyir və N.Həsənzadənin bu misralarını nəzərə çarpdırır:

... *Gəl görüm ...*

Gəl görüm

Gəl görüm səni.

Necə darıxmışam bir qılıq üçün

Sonra evinizə ötürürəm səni,

Qurbanın olaram yaxşılıq üçün.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında başlayan oyanışın, ictimai-siyasi həyatdakı dəyişikliklərin, insanların uzun illər arzuladıqlarını öz gözləri ilə görmələrinin, bütün bunların hamısının Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında bir tarix kimi vərəqləndiyini deyən professor Buludxan Xəlilovun “Tikanlı məftillər”, “Şəhriyar”, “Keçdim Arazı”, “Təbriz”, “Salam, Azərbaycan”, “Qardaş”, “Mən su gətirdim”, “Salam var”, “Gördüm”, “Vətən qalır yadigar”, “Kür axır”, “Çadralı qızlar”, “Səs ver Bakıya, Təbriz”, “Azəroğlu” və s. şeirlərini oxuyan hər bir kəsin şairin vətəndaş mövqeyini, kövrək qəlbini, istək və arzusunu aydın şəkildə gördüyünü nəzərə çarpdırır.

Müəllif şairlərin haqqın, ədalətin carçıları olduqlarını bu yolda dar ağacından asılanların tapıldığını, dərisi soyulanların da, zindana salınanların da müəyyənləşdirildiyini, lakin haq-

qın, ədalətin naminə şairlərin sınımadıqlarını haqq yolundan çəkinmədiklərini diqqətə yönəldir. Məhz bu mənada Nəriman Həsənzadəni haqqa, ədalətə bağlı olan zərif, incə ruhlu şair kimi səciyyələndirən Buludxan Xəlilov görkəmli söz ustasının hazırda yaradıcılığının ahıl dövründə yaşadığını, cənub mövzusunda yazdığı şeirlərinin hər birində millətimizin, xalqımızın ruhuna oxşayan birliyinə çalışan məqamlara toxunduğunu, hisslərimizə, duyğularımıza hakim kəsildiyini vurğulayır. Müəllif Nəriman Həsənzadədə güclü hissetmə və duyuma qabiliyyəti ilə başqalarından fərqləndiyini, heç kimə bənzəmədiyini, heç bir siyasi-ideoloji axtarmadığını, onları poeziyaya gətirdiyini həqiqətləri, real, gerçək varlıqları, poeziya nitqində poetikləşdirdiyini, həyat həqiqətlərini poetik məzmunu və formaya uyğunlaşdırdığını, gerçəkliyin rəngarəng hisslərini, müxtəlif varlıqları poetik nitqində, yaratdığı poetik forma və üslubda daha mənalı, daha təsirli səsləndirə bildiyini söyləyir:

- Nadir şah kim olub?
- Türk
- Fətəli şah?
- O da türk.
- Şah İsmayıl, Şah Abbas?
- Nəsrəddin şah ya Qacar?
- Bütün bu sülalər?!

- Türkdü, türkdü, - dedilər.
- Türklər kimdi?
- Müsəlman
- İnan, fəqət farsların
- Dünyaya boylan, yazıq,
- İçindən bu hasarın.

Buludxan Xəlilov şairlərdə adətən müşahidə qabiliyyətinin daha güclü olduğunu, bunsuz onların yazıb-yarada bilmədiklərini, çoxlarının və böyük əksəriyyətin biganə yanaşdığı mövzuların, hadisələrin şairləri tutduğunu, onlardan əl çəkmədiyini, şairlərin belə məqamlarda tək qaldığını, bir qələmə, bir kağıza gücləri çatdığını göstərir. Bu mənada Nəriman Həsənzadənin “Gecələr dünyada mən tək qalırım” misrasını təsadüfi demədiyini, belə məqamların Nəriman Həsənzadənin həyat tərzini, gündəlik məişətinin bir hissəsi olduğunu, görünür Nəriman Həsənzadənin bir ovqat altında öz-özünü sorğu-suala tutduğunu, bəzilərinə bəraət qazandırdığını, bəzilərinə müttəhim kürsüsündə əyləşdirdiyini bəzilərinə vəsf etdiyini bəzilərinin günahlarını onlara başa salmağa çalışdığını bunun üçün hər şeydən əvvəl, Nəriman Həsənzadənin köməyinə onun ilhamın çatdığını, şairin ilhamının sinəsində şam kimi yandığını və qarşı tərəfə qəti şəkildə belə söylədiyini bildirir:

*Mənim ilhamıma sən daş atırsan,
Nəğməli ürəkdən xəbərin varmı?
Kimin süfrəsinə əl uzadırsan
Kəsdinin çörəkdən xəbərin varmı?*

Professor Buludxan Xəlilov Nəriman Həsənzadənin şeirlərinin mövzusunun çox konkretliyindən, şairin mücərrədlikdən, hadisənin məzmununu dəyişməkdən, uydurma süjet xətti qurmaqdan, yalançı bəzək-düzəkdən çox-çox uzaq olmasından bəhs etmiş, deyilənlərin “Ey Füzuli”, “Hüseyn Cavid”, “Həyat ol”, “Mənim tarixim”, “Hardasan”, “Türk yeridi”, Qara xəbər, ağ yalan”, “Sən oğul de torpağa”, “Azərbaycan harayı”, “Dünya kimisən”, “Məni nə gözləyir” və s. şeirlərdə öz təsdiqini tapmasından danışmışdır.

Kitabda (Buludxan Xəlilov “Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət” Bakı – 2013, 484 s.) oxuyuruq: “Açıq qeyd edək ki, Nəriman Həsənzadə nədən yazır yazsın, o, sevgini, sevgi isə onu tərək etmir. Hər ikisi bir-birinə o qədər qayna-yıb qarışır ki, hətta şair sevgi zarafatlarından da uzaq qaçmır.

*Bir dostumu görürəm,
Rəis çağırır məni.
Qıza görüş verirəm,
Rəis çağırır məni.*

Yaxud:

*Mən evlənə bilmirəm.
Qız inciyib barışmır,
Qız qaynayıb qarışmır.
Mən evlənə bilmirəm.
Qız görüşə çağırır,
Rəis işə çağırır...*

Nəriman Həsənzadənin sevgisi koordinatları məlum olan sevgidir. Həmin sevgi gah alovdan görkəm alır. Məs.

*Sənə bir vaxt demişdim mən,
Sən alovsan!*

Və ya:

*Biz qəmə şərikik, sevincə şərik,
Biz hey düşünürük, fikirləşirik.
Biz nə ayrılıq, nə birləşirik
Ünümüz çatmayır bir yana, gülüm.*

Buludxan Xəlilov onun yalnız və yalnız birini seçdiyini, həm də ömrü boyu bu sevgiyə sadıq qaldığını deyir. Məs.:

*Desələr, seç birini,
Seçərəm düşünmədən.
Sənlə-əsl insanam,
Sənsiz soyuq bir bədən.*

Gah onun sevgisi qismətində belə yer tutur:

*Yaşayır dünyada bir ilk məhəbbət
Atalı-analı yetimlər kimi.*

Müəllif (B.Xəlilov) Nəriman Həsənzadəyə mövzunu Azərbaycan adlı məmləkətin özünün verdiyini yazır. Onun Lerik dağlarını, Yardımlını, Buzovnanı, Mərdəkanı, Pöylu stansiyasını, Cəbrayılı, Gəncəni, Qız qalasını, Ağdamı, Bərdəni, Xocalını, Qubadlıyı, Bakını və digər yerləri bədxahlara, nankorlara, xəbislərə - bizə qarşı torpaq iddiasında olan namərdlərə bir daha tanıtmaq üçün şeirdən çələng hördüyünü, “Lerik dağları”, “Yardımlının dağlarına qalxıram”, “Tək çinar”, “Gəncə üsyani”, “Qız qalası”, “Cəbhə bayatıları” və s. şeirləri ilə oxucu qəlbinə yol tapmaqla kifayətlənmədiyini, insanı düşünməyə vadar etdiyini söyləyir. Məsələn:

*Arxada uçurum, qabaqda zaman,
İnsandan insanlıq istəyir insan.*

Buludxan Xəlilov şairlərin ovqat adamı olmalarının onların yazıb-yaratmalarına mühüm təsir göstərdiyini, ovqatın bədii yaradıcılıqda böyük rol oynadığını deyir. Məhz ovqatın təsiri altında Nəriman Həsənzadənin Belorusiyadan, Brüsseldən, Lüksemburqdan, Qara dəniz

sahillərindən, Oddesadan, Dehlidən, Moskvadan, Berlindən, Romadan, Drezdendən, Ankaradan və adını çəkmədiyimiz yüzlərlə digər yerlərdən yazdığını, “Doqquz milyon və yaralı ağaclar”, “Yuxularda yanan şəhər”, “Yerin tarixi”, “Şair”, “Rəşid Brüsseldə”, “Nizami Avropada”, “Göyərçin”, “Gəzməyə qürbət”, “Çağırış”, “Minarə”, “Tacmahal”, “Ziyafət” və s. şeirləri ilə oxucunun qəlbinə yol tapa bildiyini göstərir.

Professor Buludxan Xəlilov şairləri peyğəmbərlərdən sonra Allaha yaxın adamlar adlandırır. Allaha yaxın olanlar həmişə insanları Allaha xidmət göstərməyə çağırırdılarını, bunu Allah tərəfindən onların çiyinlərinə qoyulmuş ağır bir yük sayıldığını söyləyir. Müəllif yazır: “Ağır yükdür ona görə ki, insanları Allahın yoluna dəvət edənləri həmişə hamı başa düşməyibdir. Bəziləri bu yola dəvət edənləri, hətta daşa tutublar, ələ salıblar, hörmətdən salmağa çalışıblar. Allahın yoluna dəvət edənlər isə öz əqidələrindən dönməyiblər, ətrafdakılar tərəfindən Allah adamı kimi tanınıblar. Xalq şairi Nəriman Həsənzadə də belə Allah adamlarından biridir. O, hərsliyi, qərəzi, iddianı, iştahanı, paxıllığı, mərəzi, bədxahlığı poeziyası ilə atəşə tutur, bu hissləri insanların içərisində öldürməyə çalışır:

*Bu qədər hərslilik,
Bu qədər qərəz,
Bu qədər iddia,
Bu qədər iştah,
Bu qədər paxıllıq,
Bu qədər mərəz,
Bu qədər bədxahlıq,
Hardandır, Allah!*

Məhz buna görədir ki, şairin şeirlərində sağlam və səfərbəredici ruh güclüdür. Böyük ədəbiyyat uğrunda mübarizə aparan şair, böyük iddialarla da yaşayır və yazır:

*“Vətən oddan keçib, alovdan keçib,
Dönmə vətən oğlu, bu yolda and iç.
İstiqlal yolunda millət and içib,
And içən millətə Nəriman, and iç”.*

(səh.318)

Tədqiqatçı Nəriman Həsənzadənin şeirlərinə Nizaminin, Füzulinin, Yunis İmrənin, Sabirin, Cavidin, Hadinin, Vurğunun, Müşfiqin, şair dostu Şahmar Əkbərzadənin, Əli Tudənin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın, ona şairlik ilhamı verən Çoban Əfqanın və bir çox başqa söz ustalarının ruhunun sığal çəkdiyini, misraları cilalı vəziyyətə gətirdiyini, həm də bunun sayəsində Nəriman Həsənzadənin şeirlərinin oxucunun qəlbinə yol tapdığını göstər-

miş, bu mənada Nəriman müəllimin “Yavaş de, qızım”, “İstiqlal laylası”, “Mir Cəlal hey...”, “Çoban Əfqan”, “Məhəbbət”, “Yaşamaq öyrədir təbiət bizə”, “Ən şirin nemət”, “Müşfiqin oğlu”, “Ehtiyat”, “Cavidin”, “Yanına gəlmişəm”, “Qızlardan oğlanlara”, “Dünyanın ən sakit yeri” və s. şeirlərinin oxunmasının oxucunun qazancı ola biləcəyi fikrini irəli sürmüş, bu şeirlərin oxucunun vaxtının itirmədiyini, əksinə, Nəriman Həsənzadənin öz vaxtının, səhhətini itirmək bahasına bunları yazıb, oxucuların ixtiyarına verdiyini söyləmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov Nəriman Həsənzadəni etiraf etməyi bacaran şair, etiraf etməyi bir qabiliyyət, böyük bir mədəniyyət, özünə inam, başqalarına hörmət insanlara insan kimi baxmaq, insan kimi yaşamaq bacarığı adlandırmışdır. O, məşhur şairin bu misralarını nümunə vermişdir:

*Əvvəlki həvəslə döyünür ürək,
İndi bir həqiqət kəşf etdim, inan
Sevməyi kişidən öyrənmək gərək,
Əsl sədaqəti – ancaq qadından.*

Yaxud:

*Özgənin yanında darıxdın, yetər,
Tək təkin yanına getsə, sevinər.*

*Sonra gecikərsən, dünya da dönər
Köçərəm qalmaram gəl, yanıma gəl.*

Buludxan müəllim Nəriman Həsənzadə poeziyasının incəliklərini, özünəməxsusluğunu təhlil süzgəcindən keçirir. Onun şairlə bağlı söylədikləri həqiqətdir:

“Nəriman Həsənzadənin etirafları bir deyil, on deyil, yüzlərdir: “Atanın övlada ehtiyacı var”, “Ocağın bir oda ehtiyacı var” və sair və ilaxır. “Ehtiyacı var” şeirində yazır:

*Tələsmə bir məqam düşsə, əlinə,
İnanma dünyanın gəlhagəlinə.
Arvadın – uşağa, qıza gəlinə,
Kişinin – arvada ehtiyacı var.*

Nəriman Həsənzadə nəğməkar şairdir. Onun yazdığı şeirlərə çoxlu sayda nəğmələr bəslənməsi bunu bir daha təsdiqləyir. Bu nəğmələr onun şeirlərinin əsasında yaranmışdır. Şairin yaradıcılığını tədqiq və təhlil edən filoloq alim onun şeirlərinə bəstələnmiş nəğmələrin müəllifləri sırasında Tofiq Quliyev, Emin Sabitoğlu, Ramiz Mirişli, Oqtay Kazımov və başqalarının adını çəkir.

Nəriman Həsənzadənin şeirlərinə bəstələnmiş mahnıların hər birində istedadlı şairin ürək döyüntülərinin yaşadığını, alın təri ilə yazdığı

misraların ətrinin, təravətinin duyulduğunu, hissələrin, duyğuların yaşantılarının dil açdığını, sözlərin ifadələrin aləminə səyahət edildiyini göstərmiş, bu mahnıların (“Fikir eləmə”, “Tələsmə”, “Sən bağışladın”, “Yox deyə - deyə”, “Kaş”, “Sənsən həyatım”, “Gül bir az”, “Ana” və s.) hər birinin yaddaşımıza əbədi həkk olunduğunu, ürəyimizə yol tapdığını, Nəriman Həsənzadənin sözlərinə bəstələnmiş həmin mahnıların Azərbaycan musiqisinin inciləri sırasında durduğunu söyləmişdir.

Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığında uşaqlar haqqında şeirlərin az olmadığını bildirən Buludxan Xəlilov bu şeirlərdə uşaq təmizliyinin, sadəliyin parlaq ifadə edildiyini diqqətə yönəltmiş, “Qızım”, “Hazırcavab”, “Bir həyətdə beş uşağın söhbəti”, “Xatirə” “Heç nə istəməyən qız”, “Heykəl”, “Şeytan qız”, “Nazim”, “Arı və Alı” və s. şeirləri nəinki uşaqların, böyüklərin də xüsusi həvəslə oxuduqlarından söhbət açmışdır.

Professor Buludxan Xəlilovun fikrincə, N.Həsənzadə təqiblərə müqavimətli şairdir. Təqibə, təzyiqə müqavimət deyəndə o, sos-realizm metoduna müqaviməti nəzərdə tutduğunu, bunun da N.Həsənzadənin milliliyindən, yaddaşına və kökünə sadıqlıyından irəli gəldiyini, bir sözlə, onun milli yaddaşına, tarixi-et-

nik kökünə, ədəbi-bədii düşüncəsinin təcrübəsinə söykənən şair olduğunu söyləmiş, bu mənada N.Həsənzadənin poetik düşüncəsinin real həyat sınaqlarından çıxmaqla yanaşı, həm də sağlam, diqqəti çəkən dünya görüşü, bir insan ömrünün ədəbi yaşayacaq bir parçası olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Buludxan Xəlilov şairin poeziyasının gücünü əks etdirən misraları diqqətə yönəldir:

*Yaş gəlib yetişir əllyə, yüzə,
Ürək həssas olur əyriyə, düzə.
Qulağın bir səsə, gözün bir üzə,
Ağzın bir dada ehtiyacı var.*

N.Həsənzadənin olduqca azad düşüncəli olmaqla, həyata, mühitə, ədəbiyyatın özünə biganə qalmadığını, şairin bu baxımdan da ağı qaradan, yaxşını pisdən, həqiqi ədəbiyyatı qaraguruhçuluqdan yaxşı fərqləndiyini, onun bu cəhətdən şair missiyasından əlavə, ədəbiyyatşünas, ədəbi tənqid missiyasını da öz üzərinə götürdüyünü göstərmiş və aşağıdakı misralara diqqəti cəlb etmişdir:

*Şekspirin əsəri
tamaşaya qoyuldu.
Nə məqalə yazdılar,
Nə xoş deyən oldu.*

*Müasir müəllifi
Gətirdilər səhnəyə.
Məşqindən başladılar
ona tərif deməyə.*

Professor Buludxan Xəlilov belə bir doğru, elmi qənaətə gəlir ki, N.Həsənzadənin göstərilən missiyada çıxış etməsi onun yüksək vətəndaşlıq ləyaqətindən, el-obaya, doğma yurda qırılmaz tellərlə bağlılığından irəli gəlir. O, yeri gəlmişkən N.Həsənzadənin publisistika-sının da bu deyilənləri təsdiq etdiyini, bu mənada “Birlik andımızdır”, “Torpaq ağrısı”, “Can Azərbaycan”, “Vətən sərhəddən başlayır”, “Şəhidlərimiz, şahidlərimiz” və s. publisistik yazılarının N.Həsənzadənin vətəndaş mövqeyindən xəbər verdiyini söyləyir.

Buludxan Xəlilov N.Həsənzadəni tariximizə, dilimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə təəssübkeşliklə yanaşan şair adlandırır.

Mən də bir oxucu, filoloq kimi mahir söz ustadı N.Həsənzadənin pərəstişkarı kimi Buludxan müəllimin görkəmli şairimiz haqqında dedikləri ilə tam razıyam.

Xalq şairi çağdaş Azərbaycan poeziyasının orijinal üslubu ilə seçilən şairlərindən biridir.

N.Həsənzadənin lirik şeirləri və poemaları aydın süjeti, sadə ifadə tərzilə diqqəti çəkir.

N.Həsənzadə insan psixologiyasına dərin-dən bələd olan şairdir. O, Azərbaycan poeziyasına XX əsrdə yeni poetik nəfəslə daxil olmuş, fitri istedadı ilə dərhal seçilmişdir. N.Həsənzadə ədəbiyyata 60-cı illər ədəbi prosesinin dalğalarında gəlmişdir. O, 40-dan artıq kitabın, 5 mənzum dramın, 21 poemanın, 20 mahnının, “Nabat xalanın çörəyi” povestinin müəllifidir. N.Həsənzadə Puşkinin, Sevçenkonun, Nekrasovun, M.Şeyxzadənin, S.Yesenin, C.Bayronun, İ.Frankonun və s. yazıçıların əsərlərini dilimizə uğurla tərcümə etmişdir. Bizcə, onun yaradıcılığı haqqında 150-dən çox məqalə və resenziya, üçdən artıq monoqrafiya, namizədlik dissertasiyası yazılmışdır.

Professor Buludxan Xəlilov N.Həsənzadənin tarixi mövzularda yazdığı əsərlərdə bədii-liklə elmiliyin bir-birini tamamladığını göstərmişdir. O, N.Həsənzadənin Azərbaycan tarixinin düzgün, obyektiv yazılmasını, tarixi həqiqətlərin düzgün tarixiləşməsini təkcə istəyə çevirməsini, həm də “Atabəylər”, “Pompeyin Qafqaza yürüşü”, “Zümrüd quşu”, “Bütün Şərqlə bilsin”, “Nizami”, “Cavid” və s. əsərlərini yazmaqla şair-tarixçi funksiyasını yerinə yetirdiyini söyləyir.

“Müasir ədəbiyyatımızda ədəbi-bədii maarif çatmır”, “Duyğulu poeziya”, “Cəfər

Xəndanın həyat və yaradıcılıq yolu” başlıqlı yazılar da aktual məsələləri əhatə edən, müasir ədəbiyyatşünaslığın elmi tələblərinə cavab verən maraqlı araşdırmalardır. Professor Buludxan Xəlilov öz araşdırmalarında elmin insan həyatında böyük rol oynamasını, insan şüurunun, cəmiyyətin inkişafına xidmət göstərməsini, elm öyrənməyin həqiqət aləminə baş vurmaq, təbiəti, cəmiyyəti dərk etmək, əxlaqi və mənəvi cəhətdən kamilləşmək, cəhaləti, نادانlığı xurafatı məhv etmək demək olduğunu göstərir.

“Müasir ədəbiyyatımızda ədəbi-bədii maarif çatmır” məqaləsində elmi-nəzəri və fəlsəfi ümumiləşdirmələr yetərincədir.

Müəllif dünyada hər şeyin öz yaranma tarixinin olduğunu diqqətə yönəldir. Elmin yaranmasını zülməti işıqlandırmağa, yaşamasını isə insanlara, cəmiyyətə, dövlətə bir sözlə, bəşəriyyətə xoşbəxtlik qismət edilməsinə bənzədir.

O, ədəbi prosesin həmişə mühitin, oxucuların marağı ilə sıx bağlılığından, onun ədəbiyyatımızın nə ilə nəfəs almasından, nəyə xidmət etməsini müəyyənləşdirməsindən söhbət açmış, ədəbi prosesin səviyyəsinin ədəbi zövqü formalaşdırmaqla yanaşı, ədəbi gəncliyi də öyrətməsini, gənc yazarların çiyinlərinə böyük bir yük, məsuliyyət qoyduğunu göstərmişdir.

Mübaligə etmədən deyə bilərik ki, 6 yanvar 2012-ci il tarixli “Xalq” qəzetində işıq üzü görmüş bu elmi yazı filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilova Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndələri sırasında dayanmaq statusunu verir. Bu məqalə dəyərli fikirlərlə zəngindir. Burada ən nüfuzlu şair və yazıçılarımızın Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin, Mirzə Fətəli Axundovun, Hüseyn Cavidin, Səməd Vurğunun, Mikayıl Müşfiqin və digər klassiklərimizin adı gələn yerdə abır-həya etdikləri heç zaman şair və yazıçı olduqlarını dilə gətirmədikləri, yazdıqlarının geniş oxucu kütləsinin ədəbi zövqünün formalaşması, şair, yazıçı adının oxucular tərəfindən verilməsi, oxucuların oxuduqlarının ədəbi dəyərini verərək ədəbi simaların ədəbiyyat aləmində, sənət dünyasında yerlərini müəyyənləşdirmələri barədə əhəmiyyətli fikirlərə rast gəlirik.

Professor Buludxan Xəlilov orijinal ədəbi-nəzəri fikirlər irəli sürür. Onun hər bir ədəbi simanın yazdıqlarına bir geniş oxucu kütləsinin, bir də peşəkarların, mütəxəssislərin qiymət verdiyini, istər-istəməz ədəbi sima, geniş oxucu kütləsi, peşəkarlar, mütəxəssislər barədə düşünmək lazım gəlindiyini söyləyir.

Məsələyə düzgün və obyektiv elmi mövqedən yanaşan filoloq alim ədəbi-nəzəri problemlərə öz müstəqil münasibətini cəsarətlə belə ifadə edir: “Ona görə düşünməli oluruq ki, görəsən, müasir ədəbiyyatımızda nə çatmır, nəyin qıtlığı var: Ədəbi simanınmı, geniş oxucu kütləsininmi, peşəkar və mütəxəssislərinmi? Hər şeydən əvvəl, ədəbi simanın (şair və yazıçının) yaradıcılığı ədəbiyyatımıza nə gətirir? Bu barədə fikirləşəndə və müasir yazarların böyük əksəriyyətinin əsərlərini oxuyanda görürük ki, onların yaradıcılığı insanları maarifləndirmir. Məncə, öz yaradıcılığı ilə bir, beş, on yüz, min nəfəri maarifləndirən şair və yazıçı xoşbəxtidir” (səh.326-327).

Professor Buludxan Xəlilovun ədəbiyyatla bağlı ədəbiyyatşünaslıq elminin müasir tələblərinə yetərinə cavab verən ədəbi-nəzəri və tənqidi fikirləri, düşüncələri onun zəngin bilikli ədəbiyyatşünas və yetkin obyektiv tənqidçi olduğunu deməyə əsas verir.

Kitabda şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, pedaqoq, natiq və böyük şəxsiyyət statuslarının ləyaqətli daşıyıcısı Cəfər Xəndanın həyat və yaradıcılıq yolu da yüksək elmi-nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir.

Buludxan Xəlilovun Cəfər Xəndanın dərslikləri, monoqrafiyaları, şeir kitabları barədə

geniş məlumat verməsi bizdə bu böyük yaradıcı insanın çoxcəhətli fəaliyyəti barədə dolğun və parlaq təsəvvür formalaşdırır.

O, Cəfər Xəndanın Azərbaycan elminin, eləcə də elmi kadrlarının yetişdirilməsində böyük xidmətlər göstərdiyindən, onun xidmətlərinin dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyindən və “Qırmızı ulduz” (1942), “Qırmızı əmək Bayrağı” (1946) ordenləri, “Qafqazın müdafiəsinə görə”, “Almaniya üzərində qələbəyə görə” medalları, Fəxri fərman və hədiyyələrlə mükafatlandırıldığından geniş bəhs etmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov öz kitabında Cəfər Xəndana geniş yer ayırmış, onun görkəmli alim, səmimi şair, alovlu natiq, mahir pedaqoq, sərrast tədqiqatçı, kamil tərcüməçi və xeyirxah insan kimi böyük nüfuz qazandığını yazmışdır.

Cəfər Xəndanın yaradıcılığında “Ədəbi qeydlər”in xüsusi yer tutduğunu söyləyən Buludxan Xəlilov bu əsəri oxuyanda görkəmli bir ədəbiyyatşünas alimin, sağlam bir məfkurə sahibinin, ehtiraslı, ruhlı, həm də nikbin insanın – alimin sənət və sənətçi barədə mövqeyinin aydın göründüyünü deyir. Buludxan müəllimin fikirlərində böyük həqiqət vardır.

Qısa ömründə onun çox zəngin bədii və elmi irs qoymasına heyran qalırsan.

Cəfər Xəndanın bütün ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti dövründə elmi axtarışlarını dayandırmaması, həmişə davam etdirməsi ali və orta məktəblərdə çoxsaylı tələbə, şagird və professor-müəllim heyətinin oxuyub bəhrələndikləri dərslərlər, elmi kitablar – monoqrafiyalar yazıb çap etdirməsi ona əbədi yaşamaq hüququ qazandırmışdır*.

* “Kredo” qəzeti, 18 may 2013-cü il, s.3, 5, 7; 25 may 2013-cü il, s.3,5; 1 iyun 2013-cü il, s.3,10

Yeni tipli dilçilik əsərləri

(Professor Buludxan Xəlilovun “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” (Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014) və “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri” (Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014) monoqrafiyaları haqqında)

Dilçiliyimizi zənginləşdirən bu yeni tipli dəyərli kitablar orijinal nəzəri müddəalarla dolğundur. Bu monoqrafiyalar filoloq yazıçıların dilçilik görüşlərinin sistemli şəkildə təhlili verilən ilk tədqiqat əsərləridir. Müəllif real, inandırıcı və tutarlı linqvistik faktlara söykənərək, apardığı araşdırmalar əsasında sübut edir ki, hər iki ədəbiyyatşünas alim, istedadlı yazıçı həm də yetkin dilçidirlər. İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dillə, dilçiliklə bağlı orijinal, bənzərsiz fikir və mülahizələri professor Buludxan Xəlilovun adları göstərilən tədqiqat əsərlərini dilçilik elminə yeni baxışın ilk nümunələri kimi adlandırmağa əsas verir. Buludxan Xəlilovun dilçiliyin müasir tələblərinə yetərinə cavab verən bu monoqrafiyaları Azərbaycan dilçiliyində filoloq yazıçıların dil və onun tədqiqat predmeti olan elmin–dilçili-

yin aktual problemləri barədə dolğun və sistemli məlumatları özündə yığcam şəkildə əks etdirən ilk yeni tipli dilçilik əsərləridir. Bu yeni tipli dilçilik əsərləri elmi və bədii yaradıcılığın daxili vəhdətindən yaranmışdır. Elmi və bədii təfəkkürün məhsulu olan belə məzmunlu tədqiqat işləri maraqlı olur. Gərgin yaradıcılıq axtarırlarının uğurlu nəticələri sayılan bu kitabları nəinki Azərbaycan dilçiliyində, hətta türkoloji dilçilikdə yeni tipli dilçilik əsərləri adlandırmaq olar. Çünki, bizcə, türkoloji dilçilikdə indiyədək heç bir yazıcının – şairin, nasirin dilçilik görüşləri araşdırılmamışdır. Eyni zamanda onu da deməyi lazım bilir ki, hər iki yazıçı – şair və nasir ixtisasca filoloq-alimlərdir. Adətən filoloq-dilçilərin həm də ədəbiyyatşünaslıq məsələlərini tədqiq və təhlil etmələri daha çox müşahidə edilir. Məsələn, ixtisasca dilçi olan alimlərin – professor T.Hacıyevin, professor N.Cəfərovun, professor Q.Kazımovun, professor Y.Seyidovun, professor E.Əlibəyzadənin, professor K.Vəliyevin, professor B.Xəlilovun və s. dilçi alimlərin ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif aktual problemlərinin elmi tədqiqinə girişdiklərini və filologiyanın həmin sahəsinə aid müasir elmin tələblərinə cavab verən monumental monoqrafiyalar, tutarlı məqalələr yazdıqları məlumdur. Lakin təvazökarlıqdan uzaq səslənsə də, ədəbiyyatşü-

nas alimlərin dilçiliklə bağlı yazılarına əsasən rast gəlinmir. Yəni ədəbiyyatşünaslığa aid elmi məqalələr, kitablar yazan dilçilər çoxdur. Hər iki sahə, daha doğrusu, elm üzrə ixtisaslaşan filoloq alimlər də vardır. İstedadlı dilçi və ədəbiyyatşünas Qəzənfər Paşayevi buna nümunə göstərə bilərik.

Ancaq dilçilik görüşləri tədqiq edilən hər iki yazıçı ədəbiyyatşünas alimlərdir. Onların dilçilik görüşlərinin formalaşmasında yazıçı olmalarının, böyük rol oynamasına şübhə yoxdur. İsmayıl Şıxlı dili hər xalqın varlığını təsdiq edən ilk əzəli amillərdən biri hesab etmiş, onu yazıcının əsas silahı adlandırmış, doğma dilin təmizliyini, saflığını qorumağı, zənginləşməsi, inkişafı uğrunda daim, yorulmadan çalışmağı hər bir sənətin mənəvi borcu saymış, bu dəyərli milli sərvətin beşiyi başında ayıq dayanmağın vacibliyini təbliğ etmişdir. Kitabda ədəbi dilin əsrlər boyu özəlləşdiyi, tədricən inkişaf yolu keçdiyi, fonetik sistemində, lüğət tərkibində və qrammatik quruluşunda köhnəlmiş ünsürlərinin işləkliyini itirdiyi, bütövlükdə dil sisteminin təkmilləşdiyi göstərilmişdir. Haqqında yazılmış monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının dilimizin quruluşunda süni dəyişiklik edənlərin “fəaliyyətini” lüzumsuz bir iş saydığını, bu süni dəyişikliyin daha çox dilin leksik-semantik siste-

mində və sintaktik quruluşunda aparılması barədə faydalı fikirləri ilə tanış ola bilirik.

Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlinin dilin sintaktik quruluşunda dəyişiklik etməyə cəhd göstərənələr barədə yazdıqlarını oxucuya çatdırmaqla məsələyə daha çox aydınlıq gətirmiş və yazıcının bu “yenilikçilər” barədə fikirlərini söyləməklə, problemə düzgün mövqedən yanaşmağı bacarmışdır: “Yenilik axtaran bu “təftişçilər” dilimizin sintaktik quruluşunda da dəyişiklik etməyə cəhd göstərərək cümlələri başayaq edir, mübtədə ilə xəbərin yerini dəyişir və elə zənn edirlər ki, bu yolla cümlələrin emosionallığını artırır. Əslində isə dilin ahəngdarlığını və emosionallığını, şeiriyyətini pozur, sözlərin qırıq-qırıq düzülüşü ilə cümlələrin həm məna, həm də zahiri siqlətini zəiflədirlər. Yığcamlıq, aydınlıq adı altında özlərinin dedikləri kimi, “teleqraf dili” yaradırlar” (Daim axtarışda. - İsmayıl Şıxlı. Bakı, Yazıçı, 1988, s.59-60). Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlinin təbirincə bu cür “teleqraf dili”nin öz meydanını indi daha da genişləndirdiyi barədə söylədiklərini diqqətə yetirmiş, cümlə üzvlərinin düzgün sıralanması ilə bağlı qayda-qanunun pozulmasını yazıcının “teleqraf dili” meydanını genişləndirənlərin yarıtmaq işi adlandırdığını, onların dildə özləri üçün sintaktik “normalar” yaratmalarının dilin təbiətinə yad olma-

sı barədə dediklərini, dilin daxili mahiyyətdən irəli gəlməyən bu “normalar”ı ünsiyyət prosesində tətbiq etdiklərini kəskin pislədiyini diqqətə yönəltmişdir.

Monoqrafiya müəllifi, İsmayıl Şıxlinin dilin sintaktik quruluşunda qayda-qanunların pozulmasını həm də tərcümə ilə bağladığını göstərmişdir. O, İsmayıl Şıxlinin bir dildən başqa dilə, konkret olaraq başqa dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı yad dillərin qayda-qanunlarının kortəbii şəkildə tətbiq olunduğunu müşahidə etdiyini və həmin məsələyə dair yazıcının bunları yazdığını göstərmişdir: “Hamıya məlumdur ki, rus dilinin, fars dilinin, eləcə də alman və ingilis dilinin öz qanunları var. Bu dil qanunları isə təfəkkür tərzilə bağlıdır. Həmin təfəkkür tərzilə bağlı olan qanunları kortəbii şəkildə başqa dilə şamil etmək olmaz. Məs.: rus dilində “kotoriy” sözü tez-tez işlənir və bu dilin öz xüsusiyyəti ilə bağlı olduğu üçün fikrin aydınlaşmasına çox kömək edir. Bunu, yəni “kotoriy” sözünü “hansı ki”, deyərək tərcümə edib dilimizdə yerində işlətməyəndə cümlə Azərbaycan dilinin cümləsi olmur. Məs.: “Mən dünən küçədə Əhməd müəllimi gördüm, hansı ki, on il bundan qabaq bizə riyaziyyat dərsi deyərdi”. Burada fikir aydındır. Amma cümlə azərbaycanca deyil. Əslində isə belə olmalıdır: “Mən dünən küçədə on il bun-

dan qabaq bizə riyaziyyatdan dərslər deyən Əhməd müəllimi gördüm” (Daim axtarışda. - İsmayıl Şıxlı. Daim axtarışda. B., Yazıçı, 1988, s.60). Kitabda İsmayıl Şıxlının tərcümə məsələsində hər bir dilin öz qayda-qanunlarını, dilin öz xüsusiyyətlərini mütləq nəzərə almağı vacib bildiyi və bildiklərini faktlarla izah etdiyi haqqında məlumat diqqəti çəkir: “...tərcümələrdə mütləq qarşılıqlı ifadələri axtarıb tapmaq lazımdır. Məsələn: “Jivaya voda” sözünü eynilə tərcümə etsək, “canlı su” olacaq. Amma vaxtilə Məmməd Arif V.Kojevnikovun bu əsərini dilimizə çevirərkən daxili mənasını axtarıb tapmış, suyun canlı olmasını yox, həyata, torpağa can verməsini əsas götürərək “Dirilik çeşməsi” tək tərcümə etmiş və əsərin adı olduqca şairanə bir məziyyət almışdır. Yaxud “Daleko ot Moskvi” əsərinin adını eynilə tərcümə etsək, “Moskvadan uzaqda olar”. İlk baxışda adama elə gəlir ki, hər şey yerindədir, amma hiss edirsən ki, nəşə çatmır. Fəhmlə duyursan ki, Azərbaycan dilində “uzaq” sözünün axırına mütləq bir “lar” şəkilçisi artırılmalıdır və əsərin adı “Moskvadan uzaqlarda” kimi tərcümə edilməlidir”. (Ədəbiyyat və mədəniyyətimizin bəzi məsələləri. – İsmayıl Şıxlı. Daim axtarışda. B., Yazıçı, 1988, s.270).

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının uğurlu tərcümələri bəyəndiyini, alqışladığını və uğurlu tərcüməni tərcüməçinin zəka, talant sahibi olmasında gördüyünü göstərmişdir. Onun Mirzə İbrahimovun tərcümələrini uğurlu tərcümələr adlandırmasında böyük həqiqət vardır. Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının uğurlu tərcümə işindən söhbət açmasını onun geniş biliyi, dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti, fəlsəfəsi və tarixi ilə dərinədən və hərtərəfli tanışlığı ilə əlaqələndirməkdə tamamilə haqlıdır. Monoqrafiyada Mirzə İbrahimovun Şekspiri, Nizamini, Xaqanini, Sədini, Hafizi, Çernişevskini, Russonu, Volteri, Üzeyir Hacıbəyovu, Səməd Vurğununu və başqalarını dərinədən bilməsinin, təhlil etmək bacarığının onun xalqların, millətlərin ruhunu, təbiətini, fəlsəfəsini, adət-ənənəsini və başqa məsələləri kamil bilməsində çox böyük rol oynaması, bunun da tərcüməçinin – Mirzə İbrahimovun uğurlar əldə etməsinə böyük imkanlar yaratması haqqında dolğun məlumat verilmişdir.

Kitabın 40-cı səhifəsində İsmayıl Şıxlının Mirzə İbrahimovun tərcüməçilik fəaliyyətinə dair yazdıqları ilə bağlı bunları oxuyuruq: “Mirzə İbrahimovun ədəbi fəaliyyətinin böyük bir qismini onun tərcümələri təşkil edir. Beləliklə, biz bu yorulmaz sənətkarın başqa bir xüsusiyyətilə də tanış oluruq. Mirzə İbrahim-

ovun tərcüməçiliyi onun ədəbi görüşləri, fəlsəfi estetik anlayışları ilə bağlıdır. Onun tərcümələri də ictimai amalına xidmət edir.

Belə olmasaydı Mirzə İbrahimov N.Çernışevskinin “Nə etməli?” kimi dərin ictimai məzmunlu əsərini tərcümə etməzdi. Yaxud Şekspirin cahanşümul faciələrinin Azərbaycan dilində səslənməsinə vaxt sərf etməzdi”. (Geniş əhatəli yazıçı. – İsmayıl Şıxlı. Daim axtarışda. B., Yazıçı, 1988, s.69)

Professor Buludxan Xəlilov dilimizin lüğət tərkibinə lüzumsuz olaraq sözlərin gətirilməsi halının bütün dövrlərdə olduğunu, bu cəhəti İsmayıl Şıxlının təkə müşahidə etmədiyini, həm də ona qarşı mübarizə apardığını qeyd edir. Onun dilimizin lüğət tərkibinə sözlərin gəlməsində bir məqamı düzgün hesab etdiyi bildirilir: “...texniki tərəqqi və yeni icadlarla əlaqədar yeni sözlər, yeni istilahlər əmələ gəlir və həmin sözlərin müqabili dilimizdə yoxdur. Ona görə bu sözləri beynəlxalq sözlər kimi qəbul edib dilimizi zənginləşdirməliyik.

Buludxan Xəlilovun monoqrafiyaları, yüksək elmi-metodik səviyyələri ilə də diqqəti çəkir.

Bu əsərləri onun gərgin axtarışlarının uğurlu nəticələri adlandıra bilərik. Həmin monoqrafiyaları Azərbaycan dilçiliyi üçün qiymətli, olduqca maraqlı tapıntılar adlandırmaq daha

doğru və yaxşı səslənir. Buludxan Xəlilov ilk dəfə iki böyük yazıcının dilə və dil vahidlərinə dilçi səviyyəsində yanaşmağı bacardıqlarını ağılabatan, inandırıcı faktlarla sübut etmiş, dəyərli, bənzərsiz linqvistik düşüncə və mülahizələrini söyləmişdir.

Monoqrafiyada görkəmli nasir İsmayıl Şıxlının və istedadlı şair Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Buludxan Xəlilov Bəxtiyar Vahabzadənin dil vahidlərini, yəni sözləri, birləşmələri, ifadələri və cümlələri, eləcə də mətni bir ağıldan o birisinə, bir ürəkdən o birisinə fikir yükü daşıyan nəqliyyat vasitəsinə bənzətdiyini, nəqliyyatın yükə xidmət etdiyi kimi, sözlərin fikirə xidmət etdiyini söylədiyini diqqətə yönəldir: “Fikirə görə söz tapılır, sözə görə fikir yox!” Lakin fikir yükünü mənzilə tez, kəsə yolla çatdırmaq üçün münasib nəqliyyat vasitələri : ən dəqiq sözlər, ibarələr tapılmalıdır” (Bəxtiyar Vahabzadə. “Şənbə gecəsinə gedən yol”. B., Azərənşr, 1991, 334 səh., s.28).

Buludxan Xəlilov öz əsərlərində İsmayıl Şıxlını və Bəxtiyar Vahabzadəni Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf qanunauyğunluqlarını, sözün sirlərini və daxili imkanlarını yetərincə yaxşı bilən ziyalılar adlandırmışdır.

Buna görə də o, İsmayıl Şıxlıya və Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr etdiyi kitablarında hər iki sənətkarın dil, dilçilik haqqında fikirlərinə söykənərək onların dilçilik görüşlərini dərinləndirən tədqiq və təhlil etmişdir. Araşdırmalarda verilən zəngin faktlar, aparılan geniş təhlillər, nəzəri ümumiləşdirmələr bizdə həmin filoloq sənətçilərin həm də yetkin dilçi olmaları barədə dolğun təsəvvür yaradır.

Tədqiqatçı dilçilik görüşlərini araşdırdığı yazıçıların (nasir və şairin) dilçilik görüşlərini tədqiq və təhlil edərkən onların ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq bədii-estetik təsir gücü ilə seçilən nümunəvi bədii dil yaratdıqlarını, canlı xalq dilinin zənginliklərindən yaradıcı surətdə yararlanma bildiklərini, canlı danışq və ədəbi dilin incəliklərini yetkin filoloq-dilçi səviyyəsində anladıqlarını müəyyən etmişdir. Tədqiqatlarından əldə etdiyi elmi nəticələrə söykənən professor Buludxan Xəlilov belə nəticəyə gəlmişdir ki, İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə dilin çoxcəhətliliyini, daxili inkişaf qanunlarını professional dilçi səviyyəsində bilmişlər. Tədqiqatçının fikrincə, həm İsmayıl Şıxlı, həm də Bəxtiyar Vahabzadə dərinləndirən bələd olduqları diqqətlə, həssaslıqla araşdırdıqları, hərtərəfli öyrəndikləri varlıqları, hadisələri əsərlərində gerçəkləşdirmişlər. Buna görə də bu sənətçilərin əsərlərində

ağırlıq yaradan, çoxpilləli, yorucu cümlələrə rast gəlinmir. B.Xəlilovun fikrincə, həmin sənətçilərin bədii yaradıcılıq nümunələri arasında özünü göstərən məntiqi bağlılıq, uyğunluq, ardıcılıq birbaşa bununla bağlıdır. Buludxan Xəlilovun fikrində böyük həqiqət vardır.

Buludxan Xəlilov obrazlı təfəkkür forması olan ədəbiyyatda oxucuya demək, çatdırmaq istədiyi ideyanı bədii boyalarla bəzəyə bilmə bacarığını yazıçı üçün üstünlük, yaradıcılıq məharəti saymış, bədii dilə yiyələnməyən, onun incəliklərini, sözün məna çalarlarını, təsir gücünü anlamayan, duymayan sənətçiləri tənqid etmiş, yüksək obrazlı təfəkkürün, tükənməz yaradıcılıq fantaziyasının, böyük fitri istedadın daşıyıcıları olan yazıçıları isə yetərincə dəyərləndirmişdir. Bu baxımdan yazıçılara münasibətdə dilçilik görüşlərini araşdırdığı İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə ilə eyni mövqedə dayandığını, onlarla həmfikir olduğunu oxucuya çatdırma bilmişdir.

Buludxan müəllim araşdırmanın gedişində əldə etdiyi tutarlı faktlara söykənib bənzərsiz dil və üslublarının belə yazıçıların nitqlərinin zənginliyindən, orijinallığından xəbər verdiyini söyləyir. O, əsərlərində sadəliyi, təbiiliyi ilə diqqəti çəkən yığcam dil vahidləri ilə dərin mənalar ifadə edə bilmək bacarıqlarını, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin daşığı-

cıları olan orijinal fərdi yaradıcılıq üslublarını layiqincə dəyərləndirmiş, İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadənin mahir, bacarıqlı sənətçi səviyyəsinə çatdıqlarını, söz xəzinəsindən yaradıcılıqla bəhrələndiklərini, müxtəlif ədəbi növlərə və janrlara aid yazdıqları əsərlərdə ləksik, qrammatik baxımdan mükəmməl, yetkin nümunələr işlətməklə doğma Azərbaycan dilini, eləcə də dilçiliyimizi təkmilləşdirməyə, zənginləşdirməyə xidmət göstərdiklərini diqqətə yönəltməyi bacarmışdır.

Dilçiliyin diqqəti çəkən aktual məsələlərini yüksək elmi-metodik səviyyədə dərinədən, hərtərəfli tədqiq etməyə girişən, öz dəyərli məqalələri, monoqrafiyaları, dərslər vəsaitləri və dərslərləri ilə tanınan, həmişə tələbələrin, elmi ictimaiyyətin hörmətini, rəğbətini qazanmağa çalışan professor Buludxan Əziz oğlu Xəlilov xalqın ürəyində əbədi yaşamaq hüququ qazanmış iki çox istedadlı, zəngin bilikli və geniş dünyagörüşlü yazıçının dilçilik görüşlərini tədqiq etməklə olduqca məsuliyyətli, böyük zəhmət tələb edən bir işi yerinə yetirməyə nail olmuşdur.

Buludxan müəllimin bilik və bacarığı, elmi-tədqiqat fəaliyyəti sahəsində qazandığı zəngin təcrübə onun belə bir çətin, həm də məsuliyyətli işin öhdəsindən layiqincə gəlməsinə imkan vermişdir. Yalnız elmi səviyyələri müa-

sir tələbləri ödəyə bilən filoloq – dilçi alimlər İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə kimi filoloq alimlərin, yazıçıların dilçilik görüşlərini tədqiq edə bilər.

Professor Buludxan Xəlilovun “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” adlı kitabının “Dilin estetik mahiyyətindən seçmələr” başlığı altında verilmiş hissələrdə dilin başlıca əlamətlərinə dair seçmələr məşhur yazıçının dilçilik görüşlərini şərh etmək, aydınlaşdırmaq baxımından çox maraqlı nümunələrdir. Filoloq yazıçının ixtisarla verilmiş – “Janrın tələbləri”, “Gözəl təşəbbüs”, “Aşıq yaradıcılığı haqqında”, “Sənət xalqla birgə nəfəs almalıdır”, “Mehdi Hüseyn”, “Səməd Vurğun yenə sıramızdadır”, “Hər şeydən əvvəl”, “Ədəbiyyatda müasirlik”, “Ürəklərə yol tapmalı”, “Dahiyanə sadəlik”, “Daim axtarışda”, “Geniş əhatəli yazıçı”, “Köhlənin dayanması”, “Hər oxuyan Molla Pənah olmaz”, “Şairanə şair”, “Ərzurumun gədiyindən, Azərbaycan diyarına”, “Mənalı ömür yolları”, “Yaxşı nədir, pis nədir...”, “Xalq həyatı tükənməz ilham mənbəyidir”, “Bəzi məsələlər”, “Həyatın tələbi” və s. dəyərli məna yüklü adlardan belə qənaətə gələ bilərik ki, İsmayıl Şıxlı dili xalqın mənəvi varlığını, gücünü, qüdrətini, psixologiyasını özündə yaşadan, gerçəkləşdirən mühüm vasitə saymışdır. Buludxan Xəlilov ədibin dilindəki

səmimiliyi, sadəliyi, ahəngdarlığı, saflığı, təravəti, ətri, normativliyi, semantik zənginliyi, şeiriyyəti layiqincə qiymətləndirmiş, onun ümumxalq dilinə söykənərək, kəmiyyətə az, keyfiyyətə mənalı sözlərdən, ifadələrdən ustalıqla yararlanıb bir neçə bədii detalla təsvirini verdiyi hadisələr, yaratdığı obrazlar haqqında oxucularda geniş, dolğun təsəvvür formalaşdırma bildiyini göstərmiş, İsmayıl Şıxlının xalq dilinə dərinədən bələdliyinin onun nəsr dilinin misilsiz dərəcədə təbii, dolğun çıxmasını təmin etdiyini söyləmişdir. Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının nəsr yaradıcılığında ədəbi dilin bütün normalarına ciddi əməl etməsini demiş, onun real gerçəkliyə, hadisə və insanlara müasir tələblər səviyyəsində baxdığını, zəngin, rəngarəng həyat həqiqətləri ilə dolu materialların uğurlu bədii həllini ədəbiyyat qarşısında duran vacib vəzifə kimi duyduğunu, bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün yazıcının bir sıra zəruri keyfiyyətlərin ləyaqətli daşıyıcısı funksiyasında çıxış etməsinin əhəmiyyətini yetərincə dərk etdiyini, həyat həqiqətinə sadıq qalmağın çox müsbət keyfiyyət olduğunu ustalıqla oxucularının diqqətinə yönəltməyi bacardığını göstərmişdir.

Professor Buludxan Xəlilovun yazıçı və dil mövzusunda yazdığı əsərlər onun elmi yaradıcılığında bir sistem təşkil edir. Bu əsərlər ara-

sında daxili bir bağlılıq vardır. Həmin əsərlərin hamısında bədii dilin qüdrətli bir vasitə olmasından, onun tükənməz imkanlarından, çoxcəhətliliyindən, yazıcının dilə münasibətindən, obrazlı təfəkkür sayılan ədəbiyyatın formalaşmasında dilin rolundan, eləcə də dilçiliyə dair araşdırmalarda müxtəlif məsələləri şərh etmək üçün niyə daha çox bədii ədəbiyyatdan nümunələr seçməyə diqqət yetirilməsindən danışılır. Belə araşdırmalar ümumxalq dili əsasında formalaşan yazılı ədəbi dilimizin yaranmasında, inkişafında görkəmli şair və yazıçıların önəmli rol oynamalarının parlaq və inandırıcı göstəriciləridir.

Bütün dövrlərə aid dilçilik məsələlərinin bədii ədəbiyyat nümunələri – materialları üzərində şərh edilib dəqiqləşdirilməsinə heç də ötəri baxılmamalıdır. Bu dil və insan probleminin bir-biri ilə sıx bağlılığına parlaq nümunədir. Dil və insan anlayışları daxili vəhdətdədir. Professor Buludxan Xəlilovun həmin dəyərli və aktual problemin tədqiqinə həsr edilmiş əsərləri onun elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Həm də belə araşdırmaları filologiya – dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərini müasir tələblər səviyyəsində mükəmməl bilən tədqiqatçılar apara bilər.

Yazıçı və dil, yaxud yazıcının dilçilik görüşləri mövzusunda yazılan tədqiqat işləri

həm nəzəri, həm də tətbiqi dilçilik üçün faydalı və maraqlıdır.

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşlərini sistemli şəkildə aydınlaşdırmaqdan ötrü onun konkret əsərlərini tədqiqatə cəlb etmiş və bu bədii, elmi materiallar üzərində nəzəri ümumiləşdirmələr apararaq müəyyən elmi qənaətə gələ bilmişdir. O, yazıçının “Gənc nasirlər haqqında” məqaləsində dil və üslub məsələlərini, düzgün işlədilməyən söz və ifadələri obyektiv mövqedən dəyərləndirdiyini, dil faktları üzərində doğru müşahidələr aparmağı bacardığını, o vaxt gənc nasir sayılan Nəriman Süleymanovun “Ayna xala” hekayəsinin bədii keyfiyyətlərinə hekayədəki təbiət təsvirlərinə yüksək qiymət verməklə yanaşı, orada yanlış ifadələri, təşbihləri pislədiyini müəyyənləşdirmişdir. Bununla bağlı İsmayıl Şıxlının yazdıqlarına diqqət yetirməyi tövsiyə etmişdir: “Hekayədə yanlış ifadə və təşbihlər də vardır. Məsələn, “təkərək kimi dəyirmi sözlər nə deməkdir? Yaxud “kürəyin dəstəsini yonub kənara qoydu”. Tədqiqatçı İsmayıl Şıxlının kürəyin ayrıca dəstəsinin olmadığını deməsinə, belə səhv işlədilən söz və ifadələrin anlayışları düzgün bildirmədiyinə toxunmasına münasibətini bildirmiş, belə yanlış söz və ifadələrə etirazını bildirən filoloq-yazıçının sözlərin, ifadələrin aid edildikləri

anlayışlara uyğun olmalarının vacibliyini diqqətə yönəltməsinə müsbət dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı yazıçının gənc nasirlərə verdiyi dəyərli məsləhətlərə diqqəti yönəlmiş bədii əsərlərin ideya-məzmun baxımından dolğunluğunda, müasir ədəbi-nəzəri tələblərə cavab verməsində həmin yaradıcılıq nümunələrinin dil-üslub xüsusiyyətlərinin zənginliyinin, səlisliyinin, axıcılığının və aydınlığının böyük rol oynaması haqqında görkəmli yazıçının məsləhətlərinə əməl etməyi vacib saymışdır. O, İsmayıl Şıxlının əsərlərinin dil və üslubunun ahəngdarlığına, özünün, eləcə də hekayə və romanlarındakı obrazların nitqində işlənən sözlərin, ifadələrin ecazkar təsir gücünü artırmağa çalışdığını, tükənməz sərvət sayılan dilin əsas, mərkəzi vahidi sayılan sözün geniş, potensial imkanlarından səmərəli bəhrələnmək məqsədini qarşıya qoyduğunu söyləmişdir.

Kitabda İsmayıl Şıxlının bədii nitqinin axıcılığını, sadəliyini, aydınlığını, obrazlılığını və ifadəliliyini qorumağı özünün müqəddəs borcu sayması yüksək qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqatçı Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının nəsrində işlətdiyi söz, söz birləşmələri və ifadələrin timsalında qənaətə gəlmişdir ki, dilimizin səlis fonetik sistemi, zəngin lüğət tərkibi, xarici, yad təsirlərə güclü müqavimət göstərən, özünəməxsus milli orijinallığı, özəl-

liyi ləyaqətlə qoruyan şəffaf qrammatik quruluşu vardır. Bütün bunların istedadlı yazıçının yaradıcılığında xalq ruhunun, tarixi genetik yaddaşın, milli kimlik duyğusunun, mentalitetin, özünüdərkini, özünüifadənin, mənəvi dəyərlərin, əxlaq və davranış normalarının parlaq ifadə edilməsində əvəzsiz rolu olmuşdur. Professor Buludxan Xəlilovun böyük yazıçının bənzərsiz bədii yaradıcılıq nümunələri – nəsr əsərləri fonunda təmkinli və zərgər dəqiqliyi ilə apardığı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr, tutuşdurduğu zəngin dil faktları oxucuda tədqiq edilən nəsr əsərlərinin yaradıcısının (müəllifinin), eləcə də tədqiqatçının nitqlərinin və dilçilik görüşlərinin müasir elmi tələblərə uyğun, həm də geniş, dolğun cavab verməsi barədə aydın təsəvvür formalaşdırır. Yüksək elmi-metodik səviyyədə yazılmış “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” (“Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014, 170 səh.) kitabında ustad yazıçı İsmayıl Şıxlının XX əsrin 50-80-ci illərində dil və üslub məsələləri ilə bağlı linqvistik düşüncələri, hər dövr üçün aktual problem sayılan bu filoloji məzmunlu məsələlərə onun fərdi münasibəti, orijinal yanaşma yönümü, dil vahidlərinin – sözün, söz birləşmələrinin, cümlənin ünsiyyət prosesi üçün verdiyi imkanlardan düzgün faydalanmanın vacibliyi, nitqə həssaslıqla, diqqətlə yanaşmanın tövsiyə edilməsi

məsələləri əhatə edilmişdir. Monoqrafiyada dilin verdiyi geniş imkanlardan məqsədyönlü yararlanmasının İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşlərinin formalaşmasında böyük rol oynadığı göstərilmişdir. Məlumdur ki, ədəbiyyatın ilkin ünsürü dildir. O, məhz dil materialı əsasında yaranır. Elə buna görə də ədəbiyyatı həyatı bədii lövhələrlə əks etdirən söz sənəti adlandırmışlar. Söz isə dilin ən dinamik, ən mərkəzi, ən işlək vahididir. Heç də təsadüfi deyildir ki, dilçilik söz haqqında elm də adlandırılır. Müxtəlif ədəbi növlərdə və janrlarda yazılan əsərlərdə obrazlılıq, ifadəlilik yaradan dilin ən mühüm vahidi sözdür. Yazıçıların söz ustası statusu qazanmalarına təbii, qanunauyğun hal kimi baxılmalıdır. Çünki söz onların silahı, istifadə etdikləri ən mühüm alətdir. Yazıçılar həmişə söz üzərində düşünürlər. Müxtəlif ədəbi növlərdə, ədəbi janrlarda bədii əsərlər yazan yazıçılar üçün söz ən dəyərli sərvətdir. Buna görə də həmişə sözlə ünsiyyətdə olduqlarına görə yazıçılar sözün mahiyyətini, başlıca xüsusiyyətlərini, dildə əhəmiyyətini daha dərinlən, daha yaxşı anlaya bilirlər. Həmin səbəbdən də yazılı bədii ədəbiyyat yaradanlar söz haqqında təlimə, yəni, dilçilik elminə böyük maraq göstərir, yaradıcısı da, daşıyıcısı da və qoruyucusu da xalq olan bu dəyərli sərvəti–dilçilər kimi öyrənməyə çalışırlar. Xüsusən

filoloq-yazıçılar dilə, onunla bağlı yaranmış dilçilik elminə daha həssas münasibət göstərir, onu daha mükəmməl şəkildə öyrənməyə çalışırlar. Elə buna görə də İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə kimi ədəbiyyatşünas alim və yazıçılar dilin mahiyyətini, başlıca xarakterik əlamətlərini, həmçinin dilin hərtərəfli, dərin-dən öyrənilməyi dilçilik elmini yazıçı olmayan ədəbiyyatşünaslardan daha mükəmməl və daha yaxşı öyrənməyə çalışırlar. Onların dillə, dilçilik məsələləri ilə bağlı sistemli dilçilik görüşləri yuxarıda deyilənləri təsdiqləyən inandırıcı faktorlardır. Ona görə də İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə kimi istedadlı söz ustalarının, ustad yazıçıların və sözün əsl mənasında filoloq-alimlərin çox dəyərli sərvətimiz sayılan dilə, eləcə də insan həyatının mənası hesab edilən bu qiymətli, əvəzsiz sərvətlə qırılmaz bağlılığı olan elmə – dilçiliyə aid görüşləri dilçilik elminə həmçinin həmin elmin tədqiqat predmetinə yeni baxışın parlaq göstəriciləridir.

Filoloq yazıçıların dil və dilçiliklə bağlı yazdıqları məqalələr, verdikləri müsahibələr sistemləşdirilib ayrıca tədqiq edilməlidir. Bu mövzuda yazılan tədqiqat işlərinin dilçilik elmini yeni-yeni nəzəri fikirlərlə zənginləşdirməkdə böyük rolu vardır.

Buludxan Xəlilov dil və üslub baxımından müasir Azərbaycan dilçiliyində xüsusi mövqe

tutan sənətçilərin əsərlərini mədəni sərvət adlandırmaqda, onların dil-üslub xüsusiyyətlərinin hərtərəfli və dərin-dən öyrənilməsini vacib saymaqda tamamilə haqlıdır. Tədqiqatçı həmin qrup sənətçilərdən sırasına B.Vahabzadəni Azərbaycan dilini ürəkdən sevən, bu dilə böyük məhəbbətlə yanaşmağı təbliğ edən, öz sələflərinin – Füzulinin, Xətəinin, C.Məmməd-quluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun dillə bağlı söylədikləri dəyərli fikirlərə varis çıxan şair kimi səciyyələndirmişdir.

Buludxan Xəlilov bu talantlı, geniş dünya görüşlü şəxsiyyətin müasir ədəbi prosesdə xüsusi fərqləndiyini, ədəbiyyatın taleyini, nüfuzunu həmişə qorumağa çalışdığını göstərmişdir.

Müəllifin “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri” (Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2014, 244 səh.) kitabında Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərində dilin xalqın ruhu ilə bağlılığına xüsusi diqqət yetirilmiş, dil və üslub məsələləri yönümündə yazılmış araşdırmada görkəmli sənətçini XX əsrin 50-80-ci illərində dil və dilçilik məsələlərinə təəssübkeşliklə, dilçi kimi yanaşması, dil və dilçiliklə bağlı ən əhəmiyyətli, aparıcı məqamların nəzərə çarpdırılması müəyyənləşdirilmiş, onun öz sələfləri Füzulinin, Xətəinin, Cəlil Məmməd-quluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun forma-

laşdırdıqları dil mədəniyyətinə sahib çıxan, sadıq qalan şair olduğu göstərilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov XX əsrin 50-ci illərində Bəxtiyar Vahabzadənin doğma dilimizin ruhuna, təbiətinə, varlığına, namus, vicdan kimi yanaşması, onu ulularımızın bizə qoyub getdikləri ən qiymətli miras adlandırması, bizim bu dəyərli sərvəti qorumağımızı arzularması barədə söylədiklərini diqqətə yetirmişdir.

Doğrudan da, Bəxtiyar Vahabzadə dili çox dəyərli sərvət hesab etmiş dil vahidlərinə – sözlərə, cümlələrə böyük əhəmiyyət vermişdir. Azərbaycanın bu görkəmli şairi və ədəbiyyatşünas alimi dil və nitq mədəniyyətindən danışmazdan əvvəl düşüncə və təfəkkür mədəniyyətindən danışmağı vacib saymışdır. Bəxtiyar Vahabzadə dillə təfəkkürün, düşüncənin ayrılmazlığı, bütövlüyü fikrini irəli sürmüşdür.

Gərgin axtarışların və böyük əməyin uğurlu nəticəsi olan əsərində müəllif unudulmaz istedadlı ədiblərimiz İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan dilini ürəkdən sevən, milli sərvətimizin keşiyində dayanan, onu həmişə qoruyan, gözəlliyini, qədimliyini, səlisliyini və zənginliyini təbliğ edən, eləcə də, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı üçün dəyərli fikirlər söyləyən ziyalılar olduğunu inandırıcı, tutarlı faktlarla sübut etmiş, onların bədii və elmi yaradıcılığı fonunda nəzəri ümumiləş-

dirmələr aparmışdır. O, İsmayıl Şıxlının, Bəxtiyar Vahabzadənin öz sələfləri Füzulinin, Xətəinin, C.Məmmədquluzadənin, Sabirin, Səməd Vurğunun ədəbi ənənələrini ləyaqətlə davam etdirdiklərini, həmin dühaların dillə bağlı dəyərli fikirlərinə varis çıxdıqlarını, talantlı, geniş dünyagörüşlü xələflər olduqlarını, ədəbi prosesin düzgün yönümdə inkişaf etməsinə çalışdıqlarını, həmişə ədəbiyyatımızın, dilimizin taleyini, nüfuzunu düşündüklərini, onu qorumağa çalışdıqlarını, bu işə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yanaşdıqlarını göstərmişdir.

Buludxan Xəlilovun haqqında söhbət açdığımız əsərlərində görkəmli söz ustalarının – İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilin xalqla bağlılığını onun xalqın mənəvi aləmini, ruhunu gerçəkləşdirməyə geniş imkanlar verməsini müasir tələblər səviyyəsində bilmələri, bu filoloq yazıçılar barədə verilən mü-kəmməl elmi məlumatlar, bilgilər tədqiqatçının, eləcə də, bədii, elmi yaradıcılıq fəaliyyətlərinin çoxcəhətliliyi öyrənilən yazıçıların V.Fon Humboldtun dilçilik konsepsiyasının fəlsəfi əsaslarına, onun dilçilik görüşlərinin mahiyyətinə yetərinə bələd olmaları ilə bağlı fikir söyləməyə imkan verir.

Təhlili verilən monoqrafiyalarla yaxından tanışlıq bizdə belə bir elmi qənaət formalaş-

dırır ki, həm professor Buludxan Xəlilov, həm də dilçilik görüşləri sistemli şəkildə öyrənilən, təhlil edilən filoloq ədiblər dili xalqın ruhu, mənəvi aləmi kimi dəyərləndirmişlər. Onlar dillə xalqın tarixi arasında sıx əlaqəyə, bağlılığa, qarşılıqlı münasibət məsələsinə obyektiv mövqedən yanaşmağı bacarmışlar. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların, dilçilik məktəblərinin bu məsələləri fərqli yönümdən şərh etmələri məlumdur. Belə ki, dilçi alimlərin bir qismi cəmiyyətin inkişafının dilin inkişafından üstünlüyünü söyləmişdir. Bu mövqedən çıxış edən araşdırmaçılar, həmçinin dilçilik məktəbləri dilxarici faktorların dilin inkişafını təmin etdiyini demiş, onları dili inkişaf etdirən faktorlar saymış, həmin inkişafda dildaxili faktorların rolunu sanki danmışlar, başqa qrup dilçilər, həmçinin dilçilik məktəbləri, cərəyanları isə cəmiyyətin inkişafının dildən asılılığını göstərmiş, bu inkişaf prosesində dilin roluna hədsiz qiymət vermişlər.

Buludxan Xəlilov XX əsrin 50-80-ci illərində dil, üslub və dilçilik məsələləri ilə bağlı dəyərli, orijinal fikirlər irəli sürmüş, xalqın dilinin onun ruhu ilə bağlılığını diqqətə yönəltmiş, xalq ifadələrinin böyük təsir gücünü yüksək qiymətləndirmiş İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dillə cəmiyyət arasında üzvi bağlılıq bir-birinin varlığını təmin etməsi barə-

də fikir söylədiklərini göstərmişdir. Professor Buludxan Xəlilov hər iki ədəbi şəxsiyyətin dillə cəmiyyət arasında tarazlığı, qarşılıqlı asılılığı qəbul etdiklərini diqqətə yönəltmişdir. Bizcə, həm tədqiqatçının, həm də dilçilik görüşləri araşdırılan yazıçıların cəmiyyətin inkişafının dildən, dilin inkişafının da cəmiyyətdən asılı olmasını qanunauyğun hal saymalarında böyük bir həqiqət vardır.

“İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” və “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri” Buludxan Xəlilovun oxuculara çatdırdığı (Bakı-2014) dəyərli kitablardır. Müəllif professional dilçi olmasalar da, hər iki görkəmli filoloq yazıçının dilçiliyə dair tədqiqatlarının professionallığı ilə maraq doğurduğunu nəzərə alaraq onların dilçilik görüşlərini sistemli şəkildə araşdırmağı, təhlil etməyi məqsədəuyğun saymışdır.

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərini yüksək elmi-metodik səviyyədə tədqiq və təhlil etməklə əyani şəkildə sübut etdi ki, bu iki tanınmış yaradıcı şəxsin bədii təfəkkürləri ilə elmi təfəkkürləri arasında əlaqə, qarşılıqlı münasibət təbii xarakter daşıyır, hətta bir-birini tamamlayır, çünki İsmayıl Şıxlı, eləcə də, Bəxtiyar Vahabzadə həm ustad söz ustaları–ədib, həm də zəngin bilikli filoloq alimlər–

dir. Ona görə də istər məşhur nasir İsmayıl Şıxlı, istərsə də çox dəyərli poeziya nümunələrinin yaradıcısı Bəxtiyar Vahabzadə ədəbi tənqidin və elmi ictimaiyyətin – filoloqların (ədəbiyyatşünasların, dilçilərin) rəğbətini qazanmışlar.

Gərgin axtarışların uğurlu nəticələri olan “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” və “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri” (Bakı, 2014) monoqrafiyaları yeni tipli yaradıcılıq nümunələridir. Onları belə yaradıcılıq axtarışları adlandırdığımızı heç də ötəri baxılmamalıdır. Dilin və dilçiliyin mahiyyətini, inkişaf qanunauyğunluqlarını dilçi səviyyəsində bilən yazıçıların dilçilik görüşlərinin araşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Belə yazıçıların dilə, dilçiliklə bağlı düşüncələri çox maraqlıdır. Dil materialları üzərində yaradıcılıq axtarışları aparan bu yazıçıların dil, eləcə də dilçilik məsələləri barədə bənzərsiz, orijinal fikirləri dil haqqında elm üçün çox dəyərlidir. Dilin, dilçiliyin sirlərinə bələd olan, onların tükənməz imkanlarından yaradıcılıqla bəhrələnən sənətçilər – şair, nasir və dramaturqlar yaxşı bilirlər ki, ümumxalq dilinin başlıca əlamətlərinin, daxili inkişaf qanunlarının, yazıçıların sözdən bəhrələnmə qüdrətinin, onun estetik mahiyyətinin üzə çıxarılmasında bədii dil materialı əsas rol oynayır. Adları göstərilən

yazıçıların dilçilik görüşləri yazıçı və dil probleminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Yəni yazıçı və dil problemi çox geniş anlayışdır. Yazıçı və dil dedikdə bədii dil nəzərdə tutulur. Bədii dil materialları əsasında dilin fonetik sisteminin səlisliyi, lüğət tərkibinin zənginliyi, dilin özü-nəməxsusluğunu, milliliyini qoruyan, xarici təsirlərə məruz qalmayan, nisbi sabit xarakter daşıyan qrammatik quruluşu tədqiq edilir. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, yazıçılar – şair, nasir və dramaturqlar bədii dillə, onun inkişafı ilə daha çox maraqlanırlar. Qiymətli poeziya, nəsr və dramaturgiya nümunələrini yaratmış yazıçıların dil haqqında öz fikir və düşüncələrini söyləmələrinə təbii baxılmalıdır. Bədii dil üçün əsas mənbə, qaynaq ümumxalq dilidir. Bədii dili ümumxalq dilindən ayırmaq mümkün deyildir.

Buludxan Xəlilov bütün bunları nəzərə alaraq həmişə bədii ədəbiyyatımızın, dilimizin taleyini düşünən, onların zənginləşməsi, inkişafı üçün yorulmadan çalışan böyük söz ustaları, həyat həqiqəti ilə güclü yaradıcılıq fantaziyasının daxili vəhdətindən yoğrulmuş bədii sənət nümunələrinin müəllifləri – İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərini tədqiq etmişdir. Professor Buludxan Xəlilovun yazdıqları əsərlər bədii dilimizin, ədəbiyyatımızın inkişafı ilə həmişə maraqlan-

dığını, şairlərimizin, nasirlərimizin və dramaturqlarımızın yaradıcılıq nümunələrini – əsərlərini müntəzəm oxuduğunu, bədii dilimizdə diqqəti çəkən yaxşı, müsbət cəhətləri təhlil süzgəcindən keçirdiyini, bədii ədəbiyyat, bədii dil məsələlərinə həssas münasibət bəslədiyini, ədəbiyyata, dilə aid prinsipial məsələlərə laqeyd qalmadığını diqtə edir. Onun yazıçı və dil probleminə aid yazdığı əsərlər elmi yaradıcılığında bir sistem təşkil edir. Tədqiqatçının Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Mirzə İbrahimovun, Nəriman Həsənzadənin və s. dil-üslub xüsusiyyətlərinə həsr etdiyi əsərlər dediyimizə nümunə ola bilər. Bu əsərlər həm də professor Buludxan Xəlilovun yetkin tənqidçi-dilçi kimi formalaşdığını söyləməyə imkan verir. Hazırda filologiyada tənqidçi – dilçilər formalaşdırmağa zəruri ehtiyac vardır. Bu çağdaş zamanın tələbidir.

İstedadlı tənqidçi-dilçinin fikrincə, əsl sənətkilər – şairlər, nasirlər və dramaturqlar öz fərdi yaradıcılıq nümunələri ilə insanın daxili aləminə dərinədən bələd olduqlarını, keçirdikləri hissləri dərinədən, həm də mükəmməl şəkildə duyduqlarını, həyat həqiqəti ilə yaradıcılıq fantaziyası arasındakı münasibəti tənzipləməyi bacardıqlarını, sözdən ustalıqla bəhrələndiklərini, düşünmək, düşündürmək, xeyiri şərdən, yaxşını pisdən, gözəlliyi eybəcərlikdən fərq-

ləndirmək bacarığının daşıyıcısı olduqlarını sübut edirlər.

Buludxan Xəlilovun dilçilik görüşlərini özünə tədqiqat obyektinə seçdiyi İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə belə sənətkarlardandır.

Həm İsmayıl Şıxlı, həm də Bəxtiyar Vahabzadə insanı yaşadan, onda ruh yüksəkliyi yaradan mənəvi-estetik amillərə böyük əhəmiyyət vermişlər.

Buludxan Xəlilov öz monoqrafiyasında bu qüdrətli yazıçıların dilimizin sirlərinə bələd olduqlarını, onu qiymətli xəzinə saydıqlarını, gələcək nəsillərə çatdırılacaq ən böyük hədiyyə adlandırdıqlarını, dilin xalqın ruhunu, mənəviyyatını əks etdirməsi barədə maraqlı məlumatlar verdiklərini göstərmişdir.

Tədqiqatçı hər iki görkəmli söz ustasının ədəbi dilin normalarına ciddi əməl etdiklərini, bədii əsərlərində nitqin səlisliyi, aydınlığı, məntiqiliyi, sadəliyi, təmizliyi, zənginliyi, təsirliliyi, axıcılığı və ahəngdarlığı prinsiplərini gözlədiklərini söyləmişdir. Buludxan Xəlilov onların böyük xəzinədən – ümumxalq dilindən məharətlə bəhrələnmə bildiklərini, onun dərin qatlarına enməyi bacardıqlarını, ümumxalq dili fonunda xalqın milli özünəməxsusluğunu hərtərəfli öyrənməyə xüsusi diqqət yetirdiklərini təhlil etmiş, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin ümumxalq dili ilə ədəbi dilin qo-

vuşuğunda yaranan, zəngin ifadəlilik vasitələrini özündə cəmləşdirən mükəmməl yaradıcılıq üslubuna – bədii dilə bacarıqla, ustalıqla yiyələnmə bilmələrindən danışmışdır.

Buludxan Xəlilovun monoqrafiyalarında bu iki məşhur yazıcının ədəbi dilimizin, eləcə də, dilçiliyimizin dəyərli müddəalarla zənginləşməsində, inkişafında misilsiz xidmət göstərdikləri, silinməz izlər qoyduqları açıqlanmışdır.

Tədqiqatçı İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin öz əsərlərinin dili üzərində ustalıqla işləməyi bacaran yazıçılar olduğunu göstərmişdir.

Haqlarında yazılmış kitablarla tanışlıqdan belə qənaətə gəlirik ki, İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə dil işarələri sistemində müstəqil mövqeyi, çox funksiyası, özünəməxsus semantik yükü və universal xarakteri ilə seçilən sözdən adlandırma, anlayış ifadə etmə, məlumat vermə, varlıqları, hadisələri ümumiləşdirmə, onlara münasibət bildirmə vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” I hissə (Maarif-1979, 263 səh.) əsərində yazmışdır: “Ədəbi dil əsasən ümumxalq danışığı dili üzərində qurulur, lakin ümumxalq danışığı dili ilə ədəbi dil heç bir dövrdə tam eyniyyət təşkil etmir. Ədəbi dil ümumxalq dili

üzərində seçmə və əvəz etmə prinsipi əsasında əməliyyat aparma yolu ilə düzəldilir”. (s.10)

İsmayıl Şıxlı və Bəxtiyar Vahabzadə bütün bunları yüksək elmi səviyyədə bildikləri üçün müasir tələblərə yetərinə cavab verən bədii sənət nümunələri yaratmışlar. Yaratdıqları nümunəvi bədii əsərlər onların dilin tükənməz imkan və vasitələrindən ustalıqla yararlandıklarını, ümumxalq dilinin, eləcə də, bədii dilin qanunauyğunluqlarını, sözdən istifadə etmə qaydalarını, mükəmməl bildiklərini aydın göstərir. Monoqrafiyada yazılanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə, yetkin dilçilik görüşlərinə görə İsmayıl Şıxlını və Bəxtiyar Vahabzadəni görkəmli filoloq-tənqidçilər də adlandırmaq mümkündür. Adlarını çəkdiyimiz şəxslər dilnitq normalarına əməl etmiş, dilin təbii imkanlarından ustalıqla bəhrələnməmiş, nitqlərinin səlisliyi, aydınlığı, sadəliyi, zənginliyi, ardıcılığı, axıcılığı ilə başqalarından fərqlənmişlər. Deyilənlər bu qüdrətli yazıçıların filoloq-tənqidçi adlandırılmalarına real əsaslar olduğunu təsdiqləyir. Onların ayrı-ayrı şair, nasir və dramaturqla bağlı yazılarında bitkin filoloji məzmun diqqəti çəkir, yəni həmin yazılarda – məqalələrdə, monoqrafiyalarda aparılan təhlillərdə ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik elmlərinin daxili vəhdətini, bütövlüyünü görə bilirik.

Buludxan Xəlilov ədəbiyyatımızda, xalqımızın yaddaşında, qəlbində əbədi yaşamaq hüququ qazanmış İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərinə həsr etdiyi monoqrafiyalarda bu daxili vəhdətin, qarşılıqlı münasibətin kökünü dillə ədəbiyyatın ayrılmazlığında, bütövlüyündə, dilin geniş təbii imkanlarından məqsədyönlü faydalanmağın əhəmiyyətində görmüşdür. Elə buna görə də hər iki monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsinin geniş olduğunu görürük. Buludxan Xəlilovun fikir və mülahizələri, apardığı araşdırmalar, təhlillər deyilənləri yetərinə təsdiqləyir.

O, İsmayıl Şıxlının dil məsələsinə çox yüksək tələblər səviyyəsində yanaşdığı üçün ədibin gənc yazıçılara dili mükəmməl öyrənmələrini, Azərbaycan dilinin zəngin poetik imkanlarından bəhrələnmələrini, hər sözün, ifadənin yerli-yerində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirmələrini həmişə tövsiyə etdiyini göstərmişdir. Buludxan Xəlilov bu məsələ ilə bağlı ədibin yazdıqlarını oxucuların diqqətinə yetirməyi diqqətə yönəltməyi məqsədəuyğun saymışdır: “Gənc yazıçılar ilk növbədə onların əsas silahı olacaq dili mükəmməl öyrənməlidirlər. Bizim Azərbaycan dilinin zəngin poetik imkanlarından istifadə etməlidirlər. Sadəliklə

adiliyi seçə bilməlidirlər. Elə ifadələr tapmalıdırlar ki, hər sözün önündə belə daxili dramatizm olsun. Ancaq çox vaxt dilin adi axınına duymayan, qrammatik qaydaları belə bilməyən adamların roman və povestlərinə rast gəlirik. Bəzən belə hallar da olur ki, hər şey yerindədir, ancaq əsərin emosional təsir gücü hiss edilmir. Kəlmələr ölü olur. Yazıçı bu barədə düşünməlidir. (Ürəklərə yol tapmalı. – İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. Xatirələr və məqalələr. B., Yazıçı, 1980, s.353).

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının dil məsələsinə çox tələbkarlıqla yanaşdığını, sözün zahiri təmtərağına uymağı, yaradıcılıqda zahiri effekt axtarmağı acizlik əlaməti saydığını, hətta özünün cəbhə gündəliyindəki qeyd əsasında yazdığı ilk hekayəsini – “Həkimin nağlı” əsərini tənqid etdiyini söyləmiş, onun öz hekayəsinə tənqidi münasibətinin belə olduğunu göstərmişdir: “...bu hekayədə də mən nəsrin sakit və təmkinli təsvir vasitələrini lazımınca tapa bilməmişəm. Burada da sözün zahiri təmtərağına, zahiri təsir gücünə daha çox uymuşam. Hadisənin daxili dramatizmini açmaqda çətinlik çəkdiyimə görə təsiredici ifadələr “şairanə” sözlər axtarmışam. Əlbəttə, bu zəiflik əlamətidir. Mən bu qənaətə gəlmişəm ki, sənətdə zahiri effekt axtarmaq ancaq acizlik əlamətidir” (Ürəklərə yol tapmalı. –

İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. Xatirələr və məqalələr. B., Yazıçı, 1980, s.351).

Müəllif oxucunun yazıçıdan nəyisə öyrənmək, onun yazdıqlarını məhəbbət və həvəslə oxumaq istədiyini söyləmişdir. O, konkret olaraq dil məsələsinə gəldikdə bunu qeyd etməyi lazım bilmişdir ki, oxucu yazıçıdan sözü, dilin həmin mərkəzi vahidinin semantikasını, yerli-yerində işlənməsini, dil sistemində mövqeyini, işlənmə imkanlarını öyrənməlidir. Burada yazıçının sözlə işləməsi əsas götürülür. Yazıçının yazdıqlarının, obrazlarının oxucuya çatdırılmasının, təqdim edilməsinin birbaşa sözlə bağlı olduğu vurğulanır. Ona görə də yazıçının hər bir cəhətdən, həmçinin sözləri yerli-yerində, düzgün işlətmək baxımından oxucudan yüksək səviyyədə dayanması vacib hesab edilir. Bu keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan yazıçıların ürəklərə təsir etməsi, oxucunu inandırmaq, onu öz fikir və düşüncəsinin arxasınca apara bilmək bacarığı müsbət dəyərləndirilir. Bunu bacarmayan yazıçının oxucunun hissi ilə oynadığı, ona heç nə verə bilmədiyi pislənir. Buludxan Xəlilovun fikrincə, İsmayıl Şıxlı indi də, həmçinin gələcəkdə də çox müasir səslənən, müasirliyi ilə diqqəti çəkən fikir yürüdür: “Unutmaq olmaz ki, bizim indiki oxucular hərtərəfli inkişaf etmiş oxuculardır. Əsrin məlumatlarını bilən, yeni texniki nailiyyətlərdən xəbərdar

olan, həyat hadisələrinə analitik münasibət bəsləyən, özünün şəxsi fikir və mülahizəsi olan adamlardır. Onların çoxu bir neçə dil bilir, dünya klassiklərini orijinaldan oxuyur. Belə bir vəziyyətdə məhdud ölçülərlə yaşayan yazıçı oxucusundan ancaq fikri miskinliyi ilə seçilə bilər” (Ürəklərə yol tapmalı. – İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. Xatirələr və məqalələr. B.Yazıçı, 1980, s.352).

Buludxan Xəlilov məlum əsərinin 9-cu səhifəsində İsmayıl Şıxlının ədəbiyyatımıza gələn bir qrup gəncə sağlam fikirli nasirlər kimi ümid və inam bəslədiyini, onların gələcəkdə gözəl romanlar müəllifi kimi yetişəcəyinə inandığı, ancaq bununla belə, onların daha çox təcrübə topluslarına, məsuliyyətli olmalarına, tənqiddən düzgün nəticə çıxarmalarına mütləq fikir vermələrini nəzərlərinə çatdırdığı bildirilir. “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” kitabında görkəmli ədibin nasirlərin yazdıqları hekayələrin dilindəki qüsurların da gələcəkdə onlar üçün əhəmiyyəti olacağına inandığı göstərilir. Kitabda gənc nasirlərin gələcəkdə mükəmməl əsərlər müəllifi kimi formalaşmalarında onların qüsurları, nöqsanları ilə bağlı deyilmiş, yazılmış tənqidi qeydlərin böyük əhəmiyyəti olduğundan danışılır.

Dilçiliyin diqqəti çəkən aktual məsələlərinin dərinədən hərtərəfli tədqiqini özlərində əks

etdirən məqalələri, monoqrafiyaları Buludxan Xəlilovun dil materialları üzərində düzgün müşahidələr aparmaq bacarığı, zəhmətsevərliyi, müasir tələbləri ödəyən elmi-metodik əsərləri, elmi ictimaiyyətdə də onun haqqında müsbət rəy formalaşdırma bilmişdir. Bu əsərlər Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılığının ümumi mənzərəsini əks etdirir. Aparılan araşdırmalara əsaslanıb bir çox cəhətdən İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin həm bədii, həm də elmi yaradıcılıqları arasında ümumi, oxşar cəhətlər, xarakterik xüsusiyyətlər tapmaq, müəyyən etmək mümkündür.

Məsələn, İsmayıl Şıxlının nəsrində tutduğu mövqeyi ilə Bəxtiyar Vahabzadənin nəzmdə, şeirdə tutduğu mövqeyinin uyğunluğu haqqında söylənilən fikir tamamilə həqiqətdir.

İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin ifadə tərzləri, mövzularının əhatə dairəsi, təsvir üsulları da müəyyən cəhətlərdən bir-birinə bənzərdir. Hər ikisinin orijinal yaradıcılıq üslubları vardır. Professor Buludxan Xəlilovun əsərlərində digər görkəmli yazıçılar kimi İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilin çoxcəhətli, geniş imkanlarından məharətlə bəhrələnmə bildikləri barədə dəyərli məlumatlar verilmiş, hər iki ədibin, həmçinin onların daxil olduğu orta nəsil yazıçıların üslublarında qabarıq şəkildə diqqəti çəkən üslub fərqi axtar-

mağın lazım gəlmədiyi vurğulanmış, eyni zamanda orijinal yaradıcılıq yolunun daşıyıcıları olan İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin özlərinə məxsus ifadə tərzlərinə, mövzularına və təsvir üsullarına görə başqa yazıçılardan asanlıqla fərqləndikləri diqqətə çatdırılmışdır. Buludxan Xəlilov bu iki söz ustasının həssas dil duyumlarının onların dilçilik görüşlərinin formalaşmasında bünövrə, təməl rol oynamasını əsaslandırılmış, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin XX əsrin 50-80-ci illərində dilə, dilçilik məsələlərinə yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən yanaşdıqlarını, dilin yazıçıya verdiyi imkanları mütəxəssis kimi təhlil etməyi bacardıklarını, ən mühüm, ən əsas ünsiyyət vasitəsinin bədii yaradıcılıq prosesində çox böyük və əvəzedilməz rolunun mahiyyətini dərinlən anladıklarını faktlarla şərh edə bilmişdir. İsmayıl Şıxlının, eləcə də Bəxtiyar Vahabzadənin filoloq alim kimi formalaşmalarında hər ikisinin dilin sirlərinə dərinlən bələd olmalarının həlledici rol oynaması danılmaz həqiqətdir.

Hər iki məşhur söz ustasının dil məsələsində çox tələbkar olmaları da onları birləşdirir.

İsmayıl Şıxlı dili xalqın böyük sərvəti adlandırmış, onun xalq ruhuna söykəndiyini əsaslandırmışdır. O, sadəliyi, təbiiliyi və yığcamlığı dilin gözəlliyinin başlıca əlamətləri

adlandırmışdır. İsmayıl Şıxlı hər tipin xarakterinə, yaşına, işinə və fəaliyyətinə uyğun dili (nitqi) olmalıdır fikrini irəli sürmüşdür. (Buludxan Xəlilov. “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri”. Bakı-2014, s.5). O, surətlərin, obrazların yazıçının tələb etdiyi təmtəraqlı dillə yox, öz dilləri ilə danışmalarını vacib bilmişdir. (Yenə orada. s.12).

Professor Buludxan Xəlilov kitabında dil faktlarına söykənərək uğurlu nəzəri ümumiləşdirmələr aparmış və qüdrətli yazıçılar İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri barədə oxucuda aydın, dolğun təsəvvür yaratmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur.

Kitabda belə düzgün, obyektiv elmi qənaətə gəlinmişdir ki, yazıçı öz bədii yaradıcılığında təmtəraqlı cümlələrə yer verməməli, onlardan qaçmalıdır. Belə cümlələr həm oxucunun, həm də yazıçının diqqətini yayındırır. Belə cümlələr təmtəraqlı olduğu qədər də quru, cansız və rəsmi xarakter daşıyır. Bu təmtəraqlı, quru, rəsmi cümlələr fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsi funksiyasını tələb edilən səviyyədə yerinə yetirə bilmir.

Hər bir dilin daxili qanun-qaydaları əsasında formalaşması cümlənin başlıca xarakterik, fərqləndirici əlaməti sayılır. Təmtəraqlı, quru və rəsmi cümlələr belə mühüm əlamətin daşıyıcısı da ola bilməz. Onlar mənasız söz yığımından başqa bir şey deyildir. Quru, rəsmi söz yığınları, təmtəraqlı cümlələr həyat həqiqətinin müəyyən, konkret cəhətini, anını ifadə edə bilmir. Belə cümlələrin rəhbərli nitqin yaranmasında heç bir rolu yoxdur. Cümləni yaradan sözlərin aydın, anlaşılan mənalara onun mətndən ayrılıqda da məzmununu anlamağa imkan verir.

Kitabda təmtəraqlı, quru, rəsmi cümlələr müəyyən bir fikrin ifadəsinə, nitqdə gerçəkləşdirilməsinə duyulan ehtiyacı ödəyə bilmədiyini üçün pislənir. Təmtəraqlı, rəsmi və quru cümlələr kommunikativ və ekspressiv funksiyasının daşıyıcısı ola bilmir. Çünki bu cümlələrdə təbiilik, sadəlik yoxdur. Onlar əsərin dərk edilməsini çətinləşdirir və oxunuşunu ağırlaşdırır. Təmtəraqlı, quru cümlələrin yığılı olan bədii əsərlərdə süni qaydalarda danışmalar gedir, insan səciyyələrinin bir-birinə qarışması baş verir.

Buludxan Xəlilov kitabının ilk səhifələrində İsmayıl Şıxlının keçən əsrin 50-ci illərində, daha dəqiq desək, 1955-ci ildə yazdığı “Gənc nasirlər haqqında” məqaləsində dil və üslub məsələlərinə, düzgün işlədilməyən söz və ifadələrə dəqiq, canlı müşahidələrinə əsaslanıb öz münasibətini bildirdiyini yazır.

Gənc nasirlərdən Xəlil Əlimirzəyevin “Peşmançılıq” və Rəhimə Zeynalovanın “Na-

rahat ürəklər” hekayələrində dillə bağlı qüsurlara da yol verildiyi bildirilmişdir. İsmayıl Şıxlının hər iki nasirin hekayələrinin dil qüsurları barədə yazdıqları oxuculara çatdırılır: “Bu hekayələrin dili də qüsurludur. Həddindən artıq uzun, bərli-bəzəkli cümlələr, süni ah-ıflar olduqca çoxdur. Onlar süni yollarla melodramatik səhnələr yaratmaq istəyirlər. Realist ədəbiyyat üçün isə bunlar lazım deyil” (s.4) Professor Buludxan Xəlilov belə faktlara əsaslanaraq yazıçının dilin təbiiliyinin, sadəliyinin, hər bir oxucuya aydın görünən imkanlarının hekayələrdə əks etdirilməsini vacib saydığını, belə olarsa, bütövlükdə əsərin özünün və ondakı obrazların, hadisələrin hər birinin oxucu tərəfindən təbii qəbul olunacağına inandığını söyləməyi məqsədəuyğun hesab etmiş və belə inandırıcı faktlarla böyük, yüksək istedadlı yazıçı İsmayıl Şıxlının dəyərli milli sərvətimizə (dilə) aid ən incə, ən başlıca məsələlərin məşhur, istedadlı, yetkin dilçi səviyyəsində izahını verməyə qadir olduğunu sübut etməyi bacarmışdır.

Professor Buludxan Xəlilov “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” monoqrafiyasında xalqın qəlbində əbədi yaşamaq hüququ qazanan məşhur filoloq alimin və yazıçının dilin gözəlliyini şərtləndirən amillər barədə yazdıqlarını diqqətə yönəltmişdir: “Bəzi gənc nasirlər

əsərin dilini, yaxşılığını ürəyə toxunan sözlərin çoxluğunda görürlər. Bu tamamilə yanlışdır. Dilin gözəlliyi, hər şeydən əvvəl, onun sadəliyində və təbiiliyindədir. Hər tipin xarakterinə, yaşına, səviyyəsinə uyğun fikir tərzini, ifadə formasını tapmaqdır” (s.5). Kitabın müəllifi İsmayıl Şıxlı ilə həmrəy olduğunu deyir. O, əlbəttə, hər tipin yaşının, işinin və fəaliyyət sahəsinin nitqində başlıca rol oynamasını danılmaz həqiqət kimi qəbul etdiyini bildirir, bunsuz tipləri yazıçının oxucuya təqdim etməsinin mümkünsüzlüyünü, onların oxucunun yaddaşında qalmasına süni maneələr yaratmasını, oxucuda yazıçıya inam hissələrinin ölməsini göstərir. Bunlar Buludxan Xəlilovun məsələlərə ciddi və obyektiv mövqedən yanaşdığını göstərir. Professor Buludxan Xəlilovun fikrincə, yazıçının xarakterinə uyğun nitqi, özünü ifadə forması, özünü təqdim etmək qabiliyyəti və s. keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan obrazları oxucuya təsir göstərə bilər. O, istənilən yazıçı hər hansı bir epizodu, bir obrazı, tipi bütün incəliklərinə qədər yazıb göstərməyi bacarmalıdır. Bunun üçün o təbii və səmimi olmalıdır.

Kitabda İsmayıl Şıxlının müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin xarakterik daşıyıcısı olduğu faktlarla sübut olunmuşdur.

Professor Buludxan Xəlilov hər bir obrazda, eləcə də hər bir epizodda dilin imkanlarının

oxucuya təsir göstərməsini, baş verən hadisələrə onu inandırmasını vacib saymış, hər şeyin dilin təbii imkanları çərçivəsində reallaşdığını, sünilikdən çox-çox uzaqda dayandığını söyləmişdir. Bu baxımdan İsmayıl Şıxlının gənc nasir Vasif Əfəndiyevin “Yarımçıq qalmış roman” hekayəsində düzgün işlədilməyən, yaxşı səslənməyən sözlərə, ifadələrə tənqidi münasibət bildirdiyini göstərməklə bu şöhrətli yazıçıda güclü dil duyumu olduğunu aşkara çıxara bilmişdir: “...heqayədə düzgün olmayan ifadə və təsvirlərə çox rast gəlirik. Müharibə epizodu başdan-ayağa qeyri-realdır. Müəllif kinoda gördüklərini yazır. A.M.Qorki demişkən “Dürüst bilik olmayan yerdə uydurma iş düşür, on uydurmanın doqquzu isə yanlıs olur”. (s.6)

Monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının gənc yazıçıların dili yetərincə mükəmməl öyrənmələrini, Azərbaycan dilinin zəngin poetik imkanlarından tələb edilən səviyyədə bəhrələnmələrini, hər sözün, ifadənin yerli-yerində işlədilməsini çox vacib saymış və onlara məsləhət görmüşdür ki, doğma Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən öyrənməyə çalışsınlar. O yazmışdır: “Gənc yazıçılar ilk növbədə onların əsas silahı olacaq dili mükəmməl öyrənməlidirlər. Bizim Azərbaycan dilinin zəngin poetik

imkanlarından istifadə etməlidirlər. Sadəliklə adiliyi seçə bilməlidirlər. Bəzən belə hallar da olur ki, hər şey yerindədir, ancaq əsərin emosional təsir gücü hiss edilmir. Kəlmələr ölü olur. Yazıçı bu barədə düşünməlidir”. (s.7)

Professor Buludxan Xəlilov apardığı araşdırmalar, gətirdiyi əqlabətən tutarlı, inandırıcı faktlar, yaradıcılığı üzərində etdiyi canlı müşahidələr əsasında belə bir düzgün elmi nəticəyə gəlmişdir ki, İsmayıl Şıxlı dil məsələsində yetərincə tələbkar olmuşdur. O, haqqında danışdığımız görkəmli yazıçının sözün zahiri təmtərağına uymağı, yaradıcılıqda zahiri effekt axtarmağı acizlik əlaməti saydığını söyləmişdir. Tədqiqatçı onun hətta özünə qarşı da çox tələbkar olduğunu deməyi unutmamışdır. Görkəmli nasirin, “Həkimin nağılı” hekayəsini yazıçının özünə qarşı tələbkarlığını izah etmək baxımından nümunə göstərə bilərik. Onun bu barədə dediklərinə diqqət yetirək: “...bu hekayədə də mən nəsrin sakit və təmkinli təsvir vasitələrini lazımınca tapa bilməmişəm. Burada da sözün, zahiri təmtərağına zahiri təsir gücünə daha çox uyumuşam. Hadisənin daxili drammatizmini açmaqda çətinlik çəkdiyimə görə təsiredici ifadələr “şairanə” sözlər axtarmışam. Əlbəttə bu zəiflik əlamətidir. Mən bu qəanətə gəlmişəm ki, sənətdə zahiri effekt axtarmaq ancaq acizlik əlamətidir” (s 7-8).

Professor Buludxan Xəlilov oxucu və yazıçı arasındakı münasibətə də toxunur. Oxucunun yazıçıdan nəyisə öyrənmək, yazdıqlarını məhəbbət və həvəslə mənimsəmək istədiyini diqqətə yönəldikdən sonra konkret olaraq dil məsələsinə keçir. Yazıçı sözlə işlədiyinə, yazdıqlarını, yaratdığı obrazları söz vasitəsi ilə oxucuya təqdim etdiyinə görə oxucunun sözü, onun mənalərini, yerli-yerində işlənmə imkanlarını yazıçıdan öyrənməsini vacib sayır. Onun fikrincə, buna görə də yazıçının hər cəhətdən, o cümlədən, sözdən yerli-yerində, düzgün istifadə etmək baxımından oxucudan yüksək səviyyədə dayanması təbii və qanunauyğun haldır. Buludxan müəllim, bunu bacaran yazıçının ürəklərə yol tapa bilməsini, oxucunu inandırmasını, onu öz fikir və düşüncəsinin arxasınca aparmağı bacarmasını, bu keyfiyyətin daşıyıcısı olmayan yazıçının isə oxucunun hissi ilə oynadığını, ona heç nə vermədiyini göstərir.

Monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının ədəbiyyatımıza gələn bir qrup gənc nasirlərə sağlam fikirli nasirlər kimi ümid və inam bəslədiyi, onların gələcəkdə gözəl romanlar müəllifi kimi yetişəcəyinə inandığı, ancaq bununla yanaşı, gənc nasirlərin daha çox təcrübə toplamasına, məsuliyyətli olmasına, tənqiddən düzgün nəticə çıxarmasına mütləq fikir vermələri, onların

yüksək vətəndaşlıq ləyaqəti mövqeyindən düzgün yaradıcılıq yoluna yönəlmələri barədə fikirlərinin dolğun əks olunduğunu görürük. Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının gənc nasirlərin yazdıqları hekayələrin dilindəki qüsurlar barədə səmimi obyektiv tənqidi qeydlərinin də onların gələcəkdə mükəmməl bədii sənət nümunələrinin müəllifi, yetkin yazıçı kimi tanınacaqlarında böyük rol oynayacağına ümid etdiyini, dərin inam bəslədiyini bildirmiş, bunu tanınmış, oxucuların hörmətini, məhəbbətini qazanmış yazıçının gənc nasirlər haqqında yazdıqlarının da təsdiq etdiyini görürük. Şübhəsiz, bu gənclər öz imzalarının axıra qədər ədəbiyyatda qalacaqlarına çalışacaqlar, onların içərisindən gələcəkdə ən gözəl romanlar müəllifi yetişəcəyinə inanmaq olmaz. Lakin bir şərtlə, Aleksey Maksimoviç Qorkinin dediyi kimi, “mümkün olduğu qədər çox şey bilmək lazımdır. İnsanın təcrübəsi nə qədər müxtəlif növlü olsa, bu təcrübə onu o qədər yüksəldər, onun görüş sahəsi o qədər geniş olar”. (s.10)

Professor Buludxan Xəlilovun güclü məntiqə söykənən “dil yazıçı üçün nədir?” sualına, doğrudan da, dəqiq, yığcam cavab verməyin o qədər asan olmadığını, mürəkkəb xarakter daşdığından danılmaz həqiqət sayılmasına şübhə yoxdur. Tədqiqatçı, yəni professor Bulud-

xan Xəlilov həmin elmi suala İsmayıl Şıxlının belə yığcam və dəqiq cavab verdiyini söyləmişdir: “Məlumdur ki, dil yazıçı qüdrətinin məhək daşındır. Dil səciyyələri açmaqda yazıçıya kömək edən ən yaxşı vasitədir, dil, sadəcə, cümlə üzvlərinin qrammatik qayda-qanunlar əsasında düzülüşü demək deyil, dil yazıçı üçün ehtirasları toqquşduran, surətin daxili varlığı ilə intellektual aləmini aşkara çıxaran bir vasitədir. Dil yazıçı üçün hər şeydir”. (s10)

Göründüyü kimi, İsmayıl Şıxlı “dil yazıçı üçün nədir?” sualına yüksək elmi səviyyədə cavab vermişdir. Onun suala yığcam və konkret cavabında sirlərlə dolu olan dilin mahiyyəti, bütün xüsusiyyətləri və incəlikləri öz əksini tapmışdır. Doğrudan da, obrazlı təfəkkürün – ədəbiyyatın varlığını təmin edən ən əsas və dəyərli vasitə dildir. Yazıçı bədii əsərlərində vermək istədiyi məzmunu, ideyanı rəngarəng dil vahidləri ilə bəzəyir. Dil bədii yaradıcılıq sahəsində yazıçı qüdrətinin ən parlaq göstəricisidir. Yalnız dilin mahiyyətini dərinləndirən dərək edən, onun qayda-qanunlarını yə-tərincə bilən yazıçılar böyük uğurlar qazana bilir. İsmayıl Şıxlı da belə yazıçılardandır. O, tükənməz ilham mənbəyi olan xalq həyatını dilin zəngin xəzinəsindən ustalıqla istifadə etmək, bəhrələnmək yolu ilə dolğun əks etdirə bilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilovun “İsmayıl Şıxlının dilçilik görüşləri” və “Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri” əsərləri hər iki istedadlı, məşhur ədibin yaradıcılığı üzərində uzun müddət apardığı canlı müşahidələri, gərgin axtarışları nəticəsində meydana çıxmış və geniş oxucu kütləsinin, eləcə də dilçi-filoloqların böyük rəğbətini qazanmışdır. O, tədqiqat prosesində əldə edə bildiyi çox maraqlı, olduqca dəyərli, inandırıcı faktlar əsasında sübut etmişdir ki, bu məşhur sənətkarlar həm də yetkin və istedadlı dilçidirlər. Onlar bədii dilin obrazlılığının, ifadəliliyinin onun təbiiliyi, sadəliyi əsasında formalaşdığını müəyyənləşdirmiş, təbiiliyi, sadəliyi obrazlılığın, ifadəliliyin bünövrəsi, təməli kimi dəyərləndirmişdir.

İsmayıl Şıxlı bədii əsərlərdə uzun, reallıqdan uzaq monoloqların oxucunu yorduğunu, nitqin bədiiliyinə, ifadəliliyinə xələl gətirdiyini, onu ağırlaşdırdığını, təmtəraqlı cümlələrin, süni, yorucu təsvirlər yaratdığını, bədii əsərləri artıq səhifələrlə doldurduğunu, obrazların cansız, quru nitqlərinin oxucunu diksindiriyini, əsərin bədii imkanlarını süni yollarla məhdudlaşdırdığını, bədii zövqləri pessimist bir vəziyyətə saldırdığını, qeyri-təbii danışıqların surətlərin xarakterinə uyğun gəlmədiyini, obrazların nitqində sünilik törətdiyini demişdir.

Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının dilin sintaktik quruluşunu sözlərin, söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu, sistemi kimi başa düşdüyünü, onun qaydalarına əməl olunmasını tövsiyə etdiyini göstərmişdir. O, dilimizin sintaktik quruluşunda “yeniliklər” edənləri, “təftişçiləri” pisləmişdir. Görkəmli filoloq yazıçı cümlələri baş-ayaq edənləri, mübtəda və xəbərin yerini dəyişənlərin öz zənlərində guya cümlələrin emosionallığını artırdıqlarını düşündüklərini diqqətə yönəltmişdir. İsmayıl Şıxlının dilimizin sintaksisi haqqında yazdıqları onun qrammatikanın bu bölməsini dilçi alim səviyyəsində bildiyini söyləməyə imkan verir.

Monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının dilimizin sintaktik quruluşuna aid qayda-qanunlara ciddi əməl edilməsini məsləhət bildiyi göstərilmişdir. Professor Buludxan Xəlilovun fikrincə, İsmayıl Şıxlı dilimizin sintaktik quruluşunun tarixi inkişaf yolu keçərək minilliklər boyu tədricən səlisləşmə, təkmilləşmə yolu ilə bugünkü səviyyəyə çatdığını yaxşı dərk etdiyi, anladığı üçün həmişə insan fikrinin, düşüncəsinin maddi dil cildinə salınması qaydaları mənasında işlənən sintaktik quruluşun daxili qayda-qanunlarını qorumaq qayğısına qalmışdır. İsmayıl Şıxlı yaradıcılığı boyu öz bədii

nəsrində söz sırasının, yaxud cümlə üzvləri sırasının sintaktik-semantik və üslubi funksiyalarını fərqləndirməyə xüsusi əhəmiyyət vermişdir, hekayə və romanlarında sözlərin, söz birləşmələrinin cümlədə yerinin sintaktik quruluşla bağlılığına diqqət yetirmiş, linqvistik qanunauyğunluğun pozulmasına qarşı çıxmışdır.

Dil məsələləri ilə bağlı geniş dairədə ardıcıl fəaliyyət göstərdiklərini hərtərəfli öyrənən Buludxan Xəlilov bu görkəmli ədiblərin dilçilik görüşlərini araşdırmağa zəruri ehtiyac duymuşdur. Buludxan Xəlilovun Azərbaycanın ölməz sənətkarları sayılan İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşlərinin tədqiqinə həsr edilmiş əsərlərində dilin sistem xarakter daşması, onun üç mühüm təbəqəsinin – fonetik sisteminin, lüğət tərkibinin və qrammatik quruluşunun bir-biri ilə sıx bağlılığı, qarşılıqlı münasibətləri nəzərə alınmış, bu üç yarusun, layın daxili vəhdəti əsasında nəzəri ümumiləşdirmələr aparılmış, dil vahidlərinin müqayisəli şəkildə təhlilindən sonra müəyyən elmi qənaətə gəlinmişdir.

Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının dilimizin fonetik xüsusiyyətləri, orfoqrafik və orfoepik normaları ilə bağlı inandırıcı faktlara söykənən fikirlər söylədiyini, mütəxəssisləri bu barədə düşünməyə vadar etdiyini, bəzi sözlərin yazılışını gözdən keçirərək Azərbaycan

orfoqrafiyasına yenidən baxılmasını vacib saydığını göstərmişdir. O, “Daim axtarışda” kitabının 270-ci səhifəsində (B.,Yazıçı,1988) İsmayıl Şıxlının ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin bəzi məsələləri ilə bağlı fikrinə diqqəti yönəltmişdir: “Hələ də aydın deyil ki, nə üçün cins bildirən və hal olan “müəllimə”, “katibə”, “şairə”, “ədibə”, “talibə”, “rəqqasə” və s. bu kimi sözlər dilimizdən çıxarılmışdır. Yaxud dilimizin fonetik qanunlarına uyğun gəlməyən orfoqrafik qanunlar verilmişdir. Hamı bilir ki, “x” hərfi iki sait arasına düşəndə “ğ”-ya çevrilir. Bəs belə isə nə üçün “Yevlağa” əvəzinə “Yevlaxa”, “Qazağa” əvəzinə “Qazaxa” yazılsın?!” (s.42-43).

İsmayıl Şıxlının dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə, orfoqrafik, orfoepik normalarına aid irəli sürdüyü fikir və mülahizələrindən belə nəticəyə gəlirik ki, o, danışiq səslərinin, yəni fonetikanın tədqiqat obyektinə və predmetinə olan səslərin ictimai ünsiyyətin ən yetkin, ən başlıca silahı sayılan dilə aid edildiyini, onun maddi qabığı kimi dəyərləndirildiyini, dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinin danışiq səsləri (saitlər və samitlər) fonunda izah edildiyini, danışiq səslərinin sait və samitlərin danışiq üzvlərinin müxtəlif yönümdə fəaliyyətinin nəticəsində yarandığını kamil, yetkin dilçi səviyyəsində bilmişdir. Buna görə də professor

Buludxan Xəlilovun İsmayıl Şıxlının dilimizin fonetik xüsusiyyətlərinə, ayrı-ayrı danışiq səslərinin tələffüz qaydalarına ciddi fikir verdiyini, hətta lazım bildiyi məsələləri öz şəxsi fikir və mülahizəsi kimi müzakirəyə çıxarmığı, polemika aparmığı, mübahisələrə girişməkdən çəkinməməyi, mübahisəli məqamları təhlil etməyi bir zəruri ehtiyac kimi diqqətə çatdırmağı haqqında müasir dilçilik elminin tələblərinə uyğun dolğun məlumat verməsi onun Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni tipli orijinal və dəyərli tədqiqat işi yazdığını sübut edir. Həm də bu səpgidən olan məqalələr, monoqrafiyalar oxucularda həqiqətə tamamilə uyğun olan belə bir təsəvvür formalaşdırır ki, böyük yaradıcılıq uğurları ilə tanınan, ölməz bədii əsərləri ilə xalqın qəlbində əbədi yaşamaq hüququnu qazanan filoloq-yazıçılar, alimlər bədii yaradıcılıq fəaliyyəti göstərməyən ədəbiyyatşünas alimlərdən güclü, həssas dil duyumları ilə fərqlənirlər. Elə buna görə də belə filoloq – yazıçılar dilçilik məsələlərinin elmi həllinə girişməyi bacarır və həmin sahədə yetərincə uğurlar qazana bilirlər.

Professor Buludxan Xəlilovun Səməd Vurğunun, Mirzə İbrahimovun, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin dilçilik görüşləri barədə dəyərli əsərləri söylənilən fikri təsdiqləyən ən etibarlı mənbələr adlana bilər.

İsmayıl Şıxlının şifahi, yazılı nitqə dair maraqlı fikirlərinin çox olduğu qeyd edilmişdir. Məsələn, o, yazmışdır: “Son illərdə məktəblilərimizin və gənclərimizin bir qismi (çox təəssüf ki, bu qisim getdikcə çoxalır) ayrı-ayrı səsləri düzgün tələffüz etməzlər. “R” səsini “ğ”-ya bənzər bir hala salır və dildə süni pəltəklilik yaradırlar. Bu hal xüsusilə azərbaycanlı uşaqlar rusca danışanda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Başqa bir misal: Azərbaycan dilində “c” səsi var. Özü də tələb edir ki, tələffüz zamanı vurğunu bərk deyəsən. Ancaq son vaxtlar bu səs deyiliş zamanı təhrif edilir, yumşaldılır, nəticədə də “c” səsi dönüb “g”-ya bənzər bir hala düşür, bəzən də “dz” kimi tələffüz edilir. “Ç” səsinin deyilişi də pis haldadır. Onu da çox vaxt dilimizdə olmayan “ts” şəklində tələffüz edirlər. Beləliklə də, “c”, “ç”, “ğ” səsləri qarışdırılır. Bunu məktəblilərə vaxtında şərh etməsək, həm şifahi danışıda, həm də yazıda daha çox səhvlər buraxılacaq, anlaşılmazlıq bir qədər də artacaqdır” (Ədəbiyyatımız və mədəniyyətimizin bəzi məsələləri. – İsmayıl Şıxlı. Daim axtarışda. B., Yazıçı, 1988, s.271). “C”, “ç”, “ğ” səsləri ilə bağlı İsmayıl Şıxlının linqvistik axtarışları, həmin danışığ səslərinin tələffüz qaydaları haqqında fikirləri, səhvləri düzgün müəyyənələşdirməsi

onun dilimizin orfoepiyasına dərindən bələd olduğunu deməyə əsas verir.

İsmayıl Şıxlı bədii dil, bədii üslub məsələlərinə aid əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir. Professor Buludxan Xəlilovun onun dilçilik görüşlərinin tədqiqi və təhlili verilən kitabında bu məşhur yaradıcı insanın həmin məsələlər barədə ən vacib məsələlərə toxunduğunu görürük. Həmin monoqrafiyada İsmayıl Şıxlının bədii dil, bədii üslub məsələlərindən bəhs edərkən dərin nəzəri biliyi ilə seçilən yazıçılardan, tənqidçilərdən öyrənməyi, onlara istinad etməyi diqqətə çatdırdığı barədə məlumat verilmişdir. Monoqrafiya müəllifi bu baxımdan İsmayıl Şıxlının Mehdi Hüseynin yaradıcılığına hörmətlə yanaşdığını, ona istinad etdiyini əsərlərindən yaradıcılıqla bəhrələndiyini göstərir. Məsələn, Mehdi Hüseynin belə bir deyimi vardır: “Böyük bədii əsərləri böyük fikirləri, hissləri olan sənətkarlar yarada bilər”. İsmayıl Şıxlı Mehdi Hüseynin bu fikrinə mənəli yanaşmışdır: “Mehdi Hüseyn yazırdı ki, kiçik fikir, xırda arzu, zəif ehtiras böyük şeiri qanadlandıra bilməz. Böyük bədii əsərləri yaradan sənətkarın ilk növbədə böyük fikirləri, böyük hissləri və ehtirasları olmalıdır”. (Mehdi Hüseyn. – İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. Xatirələr və məqalələr. B., Yazıçı, 1980, s.264). Mehdi Hüseynin bədii yaradıcılıqla

bağlı söylədiyi obyektiv fikri düzgün dəyərləndirən, onun yazıçıdan etdiyi tələbin mahiyyətini çox aydın anlayan İsmayıl Şıxlı bu ciddi məsələ barədə öz müstəqil fikrini də bildirmişdir: “Doğrudan da, əgər bu iki cəhət – istedadla zəka birləşməsə, buna sənətkar müdrikliyi və geniş həyat biliyi, yazıçı mədəniyyəti əlavə olunmasa, zamanın tələblərinə cavab verə bilən yüksək keyfiyyətli əsər yaratmaq mümkün deyildir. Mehdi Hüseyn belə bir qənaətdə idi ki, oxucunun bədii zövqünü, fikir və səviyyəsini yüksəltmək istəyən yazıçı, hər şeydən əvvəl, bilik ehtiyatını, müşahidə bacarığını yazıçı üçün çox müsbət keyfiyyət sayır. Dil mədəniyyətini insanın ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir. O, hər birimizin ədəbi, elmi əsərləri oxuyub öyrənməyimizdə dilimizin böyük və həlledici rol oynadığını söyləyir. Dildən hamının bəhrələndiyini nəzərə alıb onu hər kəsin borclu olduğu sahə adlandırır. Monoqrafiya müəllifi İsmayıl Şıxlının dünya ədəbiyyatının nadir incilərinin və bədii dəyərləri həmişə yüksək qiymətləndirilən sənət əsərlərinin doğma dilimizdə səslənməsini istədiyini, belə əsərlərin müəllifləri haqqında Azərbaycan dilində kitabların yazılmasını vacib saydığını oxucuların diqqətinə çatdırmağı özünün mənəvi borcu hesab etmiş və qarşıya qoyduğu vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmişdir.

Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının böyük istedadı ilə seçilən və xalqın qəlbində əbədi yaşamaq hüququ qazanan söz ustalarının yaradıcılığına xüsusi sevgisini, məhəbbətini bildirməyi oxucuların diqqətinə yönəltməyi məqsəduyğun saymasını, bu baxımdan onun dahi şairimiz Səməd Vurğunun yaradıcılıq fantaziyası ilə həyat həqiqətinin daxili vəhdətini özündə əks etdirən yaradıcılığını, bulaq kimi çağlayan poeziyasını gözəl bir örnək hesab etdiyinə müsbət münasibətini bildirir və istedadlı, zəngin bilikli filoloq-alimin, qüdrətli yazıçının Səməd Vurğunla bağlı dediklərinə və onun bədii yaradıcılığı fonunda söylədiyi dəyərli fikirlərinə oxucuların diqqətini cəlb etməyi lazım bilir: “...biz Səməd Vurğunun qüdrətli poetik istedadına məftunuq, Səməd Vurğun klassik poeziyamızın, dünya ədəbiyyatının bütün gözəl xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən, xüsusən öz xalq sənətinin füsunkar incəliklərini mənimsəyib, ondan bir novator kimi istifadə edən nadir fitri bir istedadıdır. Səməd Vurğun öz poeziyasında xalq dilinin sadəliyi ilə onun poetik qüdrətini birləşdirmişdir. Onun şeirləri sadə və təbiidir” (Səməd Vurğun yenə sıramızdadır. – İsmayıl Şıxlı. Xatirəyə dönmüş illər. “Xatirələr və məqalələr”. B., Yazıçı, 1982, s.295).

Professor Buludxan Xəlilovun məlum mövzu üzərində apardığı ciddi elmi araşdırma-

dan aydın görünür ki, doğrudan da, İsmayıl Şıxlının zəngin dilçilik görüşləri tədqiq edilməsinə zəruri ehtiyac duyulan ayrıca müstəqil mövzu imiş. Onun böyük, qüdrətli yazıçı kimi formalaşmasında güclü dil duyumunun, linqvistik məsələləri professional dilçi səviyyəsində bilməyinin, əsasən bütün elmi əsərlərində dil və üslub məsələlərinə dair əhəmiyyətli, orijinal fikirlər söyləməsinin, dilçilik məsələlərinə çox həssas münasibət bildirməsinin böyük rolu olmuşdur. Bədii nəsrindəki lirizm, insanda nəsb hissələr xoş duyğular yaradan şeiriyət də bununla bağlıdır. Professor Buludxan Xəlilov yazıçının hekayə və romanlarındakı, yəni nəsr əsərlərindəki lirizmi, şeiriyəti onun dilindəki (nitqindəki) sadəliyin, təbiiliyin yaratdığını göstərmişdir. O, İsmayıl Şıxlının dilə canlı bir orqanizm kimi baxdığını, onun həmişə zənginləşmə, təkmilləşmə prosesində olduğu barədə söylədiklərini diqqətə yönəlmişdir. Tədqiqatçı qələm sahiblərinin ədəbi yaradıcılıqda qazandıqları uğurlara görə təkcə fitri istedadlarına, biliklərinə yox, həm də fonetik sisteminin səlisliyi, ahəngdarlığı lüğət ehtiyatının zənginliyi ilə tanınan Azərbaycan dilinin təbii imkanlarından ustalıqla bəhrələnmə bilmək bacarıqlarına borclu olmalarını vurğulayır. O, Səməd Vurğunun ədəbi ənənələrini məharətlə davam və inkişaf etdirən sənətçilərin dilimizin

oynaq imkanlarından – fonetik sistemindən, lüğət tərkibindən və qrammatik quruluşundan məharətlə istifadə etməyi bacardıqda ən adi təbiət lövhələrinin təsvirində belə fəlsəfi ümumiləşdirmələr apara bildiklərini göstərmişdir.

Professor B.Ə.Xəlilov “Dil yazıçı üçün nədir?” sualının bütün incəliklərini açarkən İsmayıl Şıxlının Əbülfəz Abbasquliyevin “Bahar axşamları” romanının üzərində xüsusi olaraq dayandığı söylənilir. Romanın kəndimizdə baş verən mürəkkəb hadisələrin təsvirinə həsr edildiyindən, İsmayıl Şıxlının Ə.Abbasquliyevin romanında həm təqdirəlayiq, həm də tənqiddə məruz qalan cəhətlərə münasibət bildirdiyindən danışılır. Professor Buludxan Xəlilov öz kitabında İsmayıl Şıxlının həmin romanın təqdirəlayiq cəhətləri barədə bunları yazdığını göstərir: “Məsələn, Ə.Abbasquliyevin romanının dilində təqdirəlayiq cəhətlər sırasında surətlərin danışığının təbii və məntiqi ardıcılığını pozmamalarını müvəffəqiyyət hesab edir. Belə ki, qoca, ismətli olan bir qadın – Qızxanım bəd övlad-oğul əlində qalmışdır. Oğlu Göyüşün əməlləri Qızxanımı sarsıdır. Qızxanım nəvələrinin, gəlininin qeydinə qalır. Oğlu isə nanəcibdir, ancaq onun övladıdır. Ana ürəyi oğlunu əyri yoldan çəkindirməyə çalışır. Yazıçı bu ana obrazını və onun danışığını çox təbii vermişdir. Məhz İsmayıl Şıxlı yazıçının bu obrazının dili barədə bəhs

edərkən təbiiliyin sünilikdən çox-çox uzaq olan təbiiliyin, yəni dilin təbiiliyinin nə demək olduğunu anladır. Ona görə də Qızxanımın dilindən bir parça nümunə gətirir: “Yox qızım, otura bilmərəm. Bir ayaqüstü səni yoxlamağa gəldim. Gedəcəyəm. İndi bu saat Göyüş gəlib çıxar. Mənim buraya gəldiyimdən şübhələnsə, qiyamət qopardar. Nacins övladla qalmaq çox çətindir. Çox çətindir... Ramizi yola salandan sonra tab gətirə bilmədim. Evdə çörək olmadığını biləndə ürəyim qana döndü... Ortalıqda boynuyoğun oğlum olmasa, yenə deməyin təhəri var. O dura-dura necə demək olar ki, uşaqlarımız korluq çəkir. Axı, oğlumun dövləti yer batırır, ancaq bir şeyə əl vursan, göyü yerə tökür. Allah heç kimin qabağına bədəsil övlad çıxartmasın, bala! Nə edim? İçərim özümü, çölüm başqalarını yandırır”. (Janrın tələbləri. – İsmayıl Şıxlı. “Xatirəyə dönmüş illər”. Xatirələr və məqalələr. B., Yazıçı, 1980, s.207-208).

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlıdan gətirdiyi nümunəni incə filoloji duyumla təhlil edə bilmiş, belə bədii nümunələr fonunda istedadlı filoloq yazıçının dilçilik görüşlərinin mahiyyətinin, başlıca linqvistik xüsusiyyətlərinin yüksək elmi-metodik səviyyədə təhlilini verməyi bacarmışdır. Bu kiçik bədii parçada ilk növbədə təsiredici məqam oxucunun diqqətini çəkir. İnsanı – oxucunu təsirləndirən,

həyəcanlandıran məqam ananın iztirabını, qayğısını yazıçının ustalılıqla təbii, həm də sadə bir üslubla oxucuya çatdırmasıdır. Buludxan Xəlilov bədii dil materiallarına çox həssaslıqla yanaşan bu qüdrətli yazıçının bədii əsərlərdə təbiiliyin, sadəliyin pozulduğu məqamlarla barışmazlığını, belə halların onun diqqətindən yayınmadığını, bu cür xoşagəlməz hallara qarşı kəskin münasibət bildirdiyini, dilə tükənməz xəzinə kimi baxdığını göstərmişdir.

Professor Buludxan Xəlilovun ədiblərin dil və üslubları ilə bağlı söylədiklərində böyük həqiqət vardır.

Doğrudan da, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dil və üslubu canlı, obrazlı və ifadəlidir. Elə buna görə də onların əsərlərinin dili oxucunun estetik zövqünü yetərincə təmin edə bilir. Onların dilini məcazi mənada axar çaya bənzətmək olar. Qondarma sözlərə, süni terminlərə rast gəlinmir.

Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılığında ayrıca lay təşkil edən yazıçı və dil problemi sahəsində ardıcıl və gərgin axtarışlar apardığını, uğurlu nəticələr əldə edə bildiyini görürük. O, İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan dilinin zəngin lüğət tərkibindən məharətlə yararlana bilmələrinin görkəmli yazıçıların yaradıcılıqlarının ideya-mövzu dairəsini genişləndirdiyini, əsərlərindəki obrazlar aləmin-

də rəngarənglik, dil və üslublarında aydınlıq, milli-mənəvi dəyərlilik, orijinal, bənzərsiz təhkiyə tərzini yaratdığını göstərmişdir. O, İsmayıl Şıxlının ümumxalq dilini tükənməz yaradıcılıq mənbəyi kimi dəyərləndirdiyi üçün nəsr əsərlərində güclü milli kolorit, xəlqilik yaratdığını söyləmişdir. Professor Buludxan Xəlilov talantlı və ustad yazıçıların – İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin həm kiçik həcmli, həm də həcmcə böyük, dərin məzmunlu, monumental yaradıcılıq nümunələrində xalq mənəviyyatının, milli ruhun, güclü yaddaşın ləyaqətli daşıyıcısı olduqlarını sübut etmiş, onların xalq dilinin dərin, hərtərəfli bilicisi səviyyəsinə yüksəlməyi bacardıqlarını göstərə bilmişdir.

Professor Buludxan Xəlilov İsmayıl Şıxlının və Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərinin dilini, üslubunu və onların dilçilik görüşlərini hərtərəfli araşdırıb belə nəticəyə gəlmişdir ki, bu məşhur sənətçilərin gücü, qüdrəti birbaşa xalq mənəviyyatına, milli ruhuna yaxınlıqları, doğmalılıqları dil və üslublarının, eləcə də dilçilik görüşlərinin yetərincə zənginliyi ilə sıx bağlıdır*.

* “Kredo” qəzeti, 10 iyul 2015-ci il, s.5,7; 17 iyul 2015-ci il, s.10,12,14

İstedadlı dilçinin yaradıcılıq axtarırları

“Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” I və “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” II kitabları professor Buludxan Xəlilovun dilçilik görüşlərinin zənginliyini, elmi yaradıcılıq axtarırlarının əhatə dairəsinin genişliyini əks etdirir. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası I və II kitabları onun böyük zəhmətinin və gərgin axtarırlarının uğurlu bəhrəsidir. Həm I, həm də II hissələrin dəyərli və maraqlı bilgilərlə zənginliyi onların yüksək elmi-metodik səviyyədə yazıldığını, müasir nəzəri dilçilik elminin tələblərinə uyğun əsərlər olduğunu sübut edir.

“Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” bu kitablar (I və II hissələr) əhatə etdikləri məsələlərin məzmunca dərinliyinə və dolğunluğuna görə indiyədək dilimizin morfologiyasına dair nəşr edilmiş monoqrafiyalardan və dərsliklərdən məlumatlarının yeniliyinə, genişliyinə və sistem xarakteri daşdığına görə xeyli fərqlənir.

Haqqında söhbət açdığımız kitablar müəllifin dilçilik görüşlərinin zənginliyindən, elmi yaradıcılığının əhatə dairəsinin genişliyindən,

yüksək intellektual səviyyəsindən, hərtərəfli filoloji hazırlığından xəbər verir və haqqında yetərinə aydın təsəvvür formalaşdırır.

Professor Buludxan Xəlilov başqa çoxsaylı əsərlərində olduğu kimi, Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası (I və II hissələr) kitablarında da orijinal nəzəri müddəalar irəli sürən, deyilənləri təkrar etməyi xoşlamayan, həmişə yeni fikir və mülahizələr söyləyən, məlum məsələlərə yaradıcı mövqedən yanaşan, yalnız ağılabatan, inandırıcı dil faktlarını dərindən, hərtərəfli təhlil süzgəcindən keçirən, onlar üzərində linqvistik nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa çalışan alimdir.

İstedadlı dilçinin elmi yaradıcılıq axtarışları genişdir. O, bir sahə çərçivəsində qapanıb qala bilmir, geniş dairədə araşdırmalar aparmağa meyil edir. Elə buna görə də böyük zəhmətinin və uğurlu elmi yaradıcılıq axtarışlarının uğurlu nəticələri olan “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (“Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı, 2004, 232 səh.), “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” I hissə (Bakı, 2007, 280 səh.), “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” II hissə (Bakı, 2007, 354 səh.), “Dil mədəniyyəti” (Bakı, 2016, 192 səh.) əsərləri ümumi nəzəri dilçiliyin mükəmməl və sanballı nümunələri sayıla bilər. Adları göstərilən bu dəyərli əsərlərdə öyrənilməsinə, elmi ictimaiyyətə, tə-

ləbələrə və geniş oxucu kütləsinə təqdim edilməsinə zəruri ehtiyac duyulan problemlərin elmi həlli verilmişdir. Məsələn, “Azərbaycan dili: dünən, bu gündə” tədqiq edilənlər I fəsil “Türkoloji düşüncəmizdə türkçülük, azərbaycançılıq: dünəni, bu günü”.

1.1 Türk sözü

1.2 Əski türkcədən diferensiallaşmanın səbəbləri

1.3 Az, Xəzər, oğuz

1.4 Azəri, tatar

1.5 Azərbaycan

1.6 Azərbaycanşünaslığın bəzi problemləri: dünən, bu gün

II fəsil

“Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: dilimizin tarixinə, ədəbi-bədii irsimizə münasibət”

II.1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Altay və Hun dövrlərinin izləri

II.2. Minilliklərin qəhrəmanlıqla dolu yaddaş tarixi: repressiyadan bəraətə doğru

III fəsil

“Azərbaycan dilinin tətbiqi: problemlər, qayğılar”

III.1. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinə diqqət artırmaq

III.2. Dilimiz birliyimizdir

III.3. Azərbaycan dili milli varlığımızdır

“Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” da (I hissə) qrammatika, qrammatik kateqoriyalar, qrammatikanın növləri, qrammatik anlayışlar, qrammatik quruluşun əlamətdar cəhətləri, qrammatikanın dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqəsi barədə söylənilənlər böyük maraq doğurur. Bu məlumatlar ilk dəfə professor Buludxan Xəlilovun kitabında verilmişdir. “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (I) adlanan kitabda yazılan elmi məlumatlar dərin məzmunu və həcmnin genişliyi ilə seçilir. Burada qrammatikanın dil üçün əhəmiyyəti, qrammatik terminin mənşəyi, bildirdiyi mənə, bütün elmlər üçün qrammatikanın əhəmiyyəti barədə söylənilən çox dəyərli fikirlər, qrammatikanın keçdiyi inkişaf dövrünün elməqədərki və elmi mərhələləri, Azərbaycan dili qrammatikasının tarixi, dilimizin qrammatikasına dair yazılmış əsərlər, Azərbaycan dilinin qrammatikasının keçdiyi inkişaf tarixinin konkret dövrləri diqqəti çəkir.

Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid yazılmış heç bir tədqiqat əsərində və dərslikdə bu məlumatlara rast gəlinmir.

Kitabda qrammatikanın dilçiliyin digər şöbələri ilə əlaqəsi, qrammatikanın hissələri (bölmələri), dillərin morfoloji quruluşuna görə konkret qruplara ayrılması, hər qrupa uyğun yaranmış morfolojiyalar, həmin morfolojiya-

ların özəllikləri, morfolojiyanın növləri, növlər arasında mühüm, önəmli fərqli və oxşarlıqlar, ümumi xüsusiyyətlər çox aydın şərh edilmişdir. Morfoloji anlayışların bitkin, yetkin şəkllə düşməsinin birbaşa morfoloji görüşlərinin inkişafından asılılığı, sözün morfoloji quruluşu, morfem anlayışı, kökün bölünməz dil vahidi sayılması və bunun obyektiv səbəbi, kökün bölünməsi nəticəsində əmələ gələn linqvistik görüntülər, Azərbaycan dilinin söz köklərinin fonetik tərkibinə görə müvafiq heca növlərini yaratması, söz kökü və heca münasibətləri, şəkilçilər, onların mənaca, mənşəcə, eləcə də işləklilik, məhsuldarlıq, sözün tərkibində tutduqları mövqe baxımından növləri, sözün kökünə şəkilçilərin qoşulması ilə baş verən morfonoloji hallar, nitq hissələri, onların təsnifi prinsipləri, nitq hissələrinin bölgüsü, ümumi qrammatik kateqoriyalar və onların özünəməxsus əlamətləri barədə fikir düşüncələri bənzərsiz və yüksək elmi-metodik səviyədədir.

Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” adlanan I və II hissə kitabları ümumi dilçiliyin tələblərinə yetərincə cavab verir.

II hissə proqramın bütün tələblərinə uyğun yazılmış dərslikdir.

Müəllifin böyük zəhmətinin və gərgin ax-tarışlarının nəticəsində yazılmış “Müasir Azər-baycan dilinin morfoloqiyası” I və II kitabları yeni elmi-nəzəri məlumatları dolğun əks etdirir.

“Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiya-sı” kitabının I hissəsi ümumi dilçilik fonunda yazılmış tədqiqat əsəridir. Burada ümumi dil-çiliyin əsas və başlıca məsələlərinin yığcam, dolğun və aydın elmi izahı verilmişdir. Adı çəkilən monoqrafiya dilçiliyə giriş və ümumi dilçilik kurslarının tədrisi zamanı istifadə edil-məyə tamamilə yararlı bir mənbədir.

Kitab “Müasir Azərbaycan dilinin morfo-loqiyası” (Bakı, 2007, 280 səh.) adlansa da, dilçiliyə giriş, eləcə də ümumi dilçilik fənninə aid yüksək, elmi-metodik səviyyədə yazılmış mükəmməl dərslər vəsaiti sayıla bilər. Professor Buludxan Xəlilovun qrammatikanın növləri barədə verdiyi məlumat nəinki Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu ilə bağlı monoqra-fiya və dərslərdə, dilçiliyə giriş, eləcə də ümumi dilçiliyə aid əsərlərdə də yoxdur. Ona görə də müəllifin “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” monoqrafiyası həm də Dilçili-yə giriş, Ümumi dilçilik fənləri üçün dəyərli mənbə sayıla bilər.

Cəsarətlə deyirik ki, dilçiliyə giriş və ümumi dilçiliyə dair tədqiqat əsərlərinin, dərsl-

liklərin heç birində amorf morfoloqiyası, aqlü-tinativ (iltisafı) morfoloqiyaya, flektiv morfolo-giya, inkorporlaşan morfoloqiyaya haqqında konkret faktlara söykənən məlumat verilmə-mişdir.

Buna görə də Buludxan Xəlilovun adı gös-tərilən tədqiqat əsəri dilçiliyə giriş və ümumi dilçiliyə dair ən yaxşı və mükəmməl mənbə hesab edilə bilər.

Onun “Dil mədəniyyəti” (Bakı -2016) adlı tədqiqat əsərində dilimizin genetik kökləri, Azəri dili, türk, tatar, Azərbaycan dili terminlərinin izahı verilmiş, həmin terminlərin xalqımızın, dövlətçiliyimizin tarixi ilə bağlılığının müəyyən məqamları diqqətə yönəldilmiş, həm də bunların Azərbaycan dilinin tarixində önəmli, dəyərli bir mədəniyyət faktorları olduğu vətəndaşlıq ləya-qəti mövqeyindən işıqlandırılmışdır.

Professor Buludxan Xəlilovun dilçiliyin müxtəlif şöbələrinə dair əsərlərini diqqətlə oxuyanda onun dərslər və monoqrafiyalarında başqa dilçilərin dərslərində, monoqrafiya-larında rast gəlmədiyimiz orijinal, dəyərli fi-kirlərlə, mülahizələrlə qarşılaşırıq. Bu təkrarsız müsbət elmi keyfiyyət zəhmətsevər, istedadlı dilçinin haqqında söhbət açdığı məsələlərə nəzəri dilçiliyin tələbləri səviyyəsində münasibət bildirməsi, müəyyən problemlərə aid öz düşüncələrini irəli sürərkən fundamental,

tutarlı elmi əsaslara söykənməsi, dərslərlərinə, tədqiqat əsərlərində ümumi dilçiliyin metodları, prinsipləri zəminində ümumiləşdirmələr aparması, dilçiliyin metodları, prinsipləri zəminində ümumiləşdirmələr aparması, linqvistik anlayışlara, kateqoriyalara həssaslıqla yanaşmağı bacarması ilə sıx bağlıdır. Buna görə də dilçilər arasında çoxşaxəli yaradıcılığı ilə seçilən professor Buludxan Xəlilovun əsərlərində bənzərsiz və özəl fikir və mülahizələr yetərincədir. Müəllifin dilin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi monoqrafiya və sintaksisə dair əsərlərində yeniliklər diqqəti daha çox çəkir desək heç də yanılmarıq. Çünki onun “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” I hissə, II hissə adlı kitablarında morfoloqiya ilə bağlı yazılmış heç bir dərslək, dərslərsəiti və monoqrafiyalarda olmayan informasiyalari əldə edirik. Məsələn: I hissədə qrammatikanın növləri başlığında qrammatikanın növlərinin tarixinin hind və yunan filologiyasında başlandığı, qədim yunan ənənələrinin inkişaf edərək qrammatikanın müxtəlif növlərinin yaranmasında bünövrə rolunu oynadığı, məktəb qrammatikasını, akademik qrammatika, assosiativ qrammatika, formal qrammatika, taksonomik qrammatika, deskriptiv qrammatika, məntiqi qrammatika, müqayisəli qrammatika, nəzəri qrammatika, normativ qrammatika, sintaq-

matik qrammatika, sinxronik qrammatika, tarixi qrammatika, ümumi qrammatika və s. qrammatikanın növləri olduğı, hər növün başlıca xüsusiyyətləri barədə verilən bilgiler əsərin yüksək elmi-metodik səviyyədə hazırlandığından – yazıldığından xəbər verir.

Kitabın bu hissəsində qrammatikanın digər dilçilik şöbələri ilə tutuşdurulduqda özünəməxsus spesifik cəhətlərinə – mücərrədliyinə, dilin spesifik cəhətini, özəlliyini gerçəkləşdirməsinə uyğun morfoloqiyalardan danışılması onun bənzərsiz, ümumi dilçilik səviyyəsində uyğun mükəmməl yaradıcılıq məhsulu olduğunu söyləməyə imkan verir. Belə faktlar Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” I (Bakı – 2007, 280 səh.) adlı tədqiqat əsərinin ümumi nəzəri dilçiliyin müasir tələblərinə tamamilə cavab verdiyini göstərir.

Əsərdə tipoloji bölgüyə görə dörd qrupa ayrılan dillərin hər birinin morfoloqiyası ilə bağlı verilən hissələr – amorf morfoloqiyası, aqlütinativ (iltisəqi morfoloqiyası), flektiv morfoloqiyası, inkorporlaşan morfoloqiyası özlərində xüsusi maraq doğuran, həm də olduqca dəyərli bilgiləri əks etdirir.

Azərbaycan dilində, eləcə də başqa dillərdə dilçiliyə girişə, ümumi dilçiliyə aid yazılmış heç bir monoqrafiyada, həmçinin dərslək və

dərs vəsaitlərində morfoloji quruluşlarına görə dörd qrupa ayrılan dünya dillərinin göstərilən adları daşıyan morfolojiyalarından, yəni amorf, aqlütinativ (iltisacı), flektiv, inkorporlaşan danışılmamışdır.

Çoxsaylı dərslikləri, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalarına görə məhsuldar dilçi alim statusunu qazanmış professor Buludxan Xəlilovun zəngin elmi yaradıcılığının tutarlı bir qolunu yeni, orijinal fikirlərlə dolğun olan dilin qrammatik quruluşu təşkil edir. Onun qrammatikanın müstəqil, ilkin bölməsinə – sözlərin müəyyən qaydalar əsasında dəyişilməsi haqqında linqvistik təlimlə, yəni morfolojiya ilə bağlı I bölməsinə aid “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” I (Bakı -2007, 280 səh.) və II (Bakı, 2007, 354 səh.) adlı iki kitabı vardır. Ancaq iki hissə şəklində yazılmış bu kitabların müəllifi yalnız müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası məsələləri ilə qapanıb qalmamış, morfoloji məsələlərə geniş dairədən yanaşmış, canlı dil faktları üzərində yaradıcı nəzəri ümumiləşdirmələr apardığı, ümumi dilçiliyin dəyərli müddəalarından yetərincə bəhrələndiyi, morfoloji məsələlər haqqında düşünərkən və onların izahını verərkən dünya dillərinin morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə aldığı üçün uğurlu elmi nəticələr əldə edə bilmişdir.

Hər iki kitabda dilin qrammatik quruluşunun dərin təhlili verilmiş, yeni dilçilik ənənələrinin əsasını qoymağa ciddi təşəbbüs göstərilmiş, orijinal morfoloji təlimin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Buludxan Xəlilovun I hissədə qrammatika haqqında verdiyi məlumat heç bir dərslikdə və monoqrafiyada deyilənə bənzəmir. Buradakı məlumatlar genişliyi, mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkir. Müəllif dəyərli elmi bilgilərlə zəngin olan və iki hissəyə ayrılan sanballı morfolojiya kitabı yaratmışdır. Əsərdə (I hissə) “qrammatika” termininin ilk dəfə şərq aləmində Əflatun adı ilə tanınan Platonun (e.ə.427-348-ci illər) əsərində işlənməsi, ancaq həmin dövrdə filosof və ritoriklərin (“sofistlərin”) qrammatikasını oxumaq, yazmaq, savad mənasında işlətmələri, qədim də yaransa da, yalnız İskəndəriyyə dilçiliyi meydana çıxdıqdan sonra qrammatikanın müstəqil fənn sayılması, həm də qrammatikanın özündə fonetika, etimologiya, dialektologiya və s. bölmələri də birləşdirərək dilçilik elmi anlayışını bildirməsi göstərilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsinin qədim yunan alimlərinin adı ilə bağlanması, bu elmin təməlinin isə təqribən 2500 il bundan əvvəl qədim Yunanıstanda və Hindistanda qoyulması, qrammatikanın bizə nitqimizi düzgün qurmaq düşüncələrimizi səlis, aydın ifadə

etmək, sözləri cümlədə dəyişdirmək, işlətmək, onları bir-biri ilə əlaqələndirmək, ardıcılıqla düzmək qayda-qanunlarını öyrətməsi, Əflatun və Ərəstunun işlətdiyi “Qrammatika” terminini “şeyr və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübə bileyi adlandırması və s. Məsələlərin verilməsi kitabın elmi məlumatlarla dolğunluğunun göstəriciləridir.

Kitabda Şərq, o cümlədən ərəb dilçiliyi üçün Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin dəyəri, adları çəkilən qrammatika məktəblərinin elmi-nəzəri müddələrinin indi də öz əhəmiyyətini itirməməsi, o məktəblər arasında bir çox mübahisələri doğuran məsələlərin olması, XIX əsrdə tipoloji araşdırmaların morfoloji görüşləri genişləndirməsi, tipoloji tədqiqatların nəticəsində dünya dillərinin morfoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması, qrammatikanın keçdiyi inkişaf dövrünün iki mühüm mərhələyə – elməqədərki və elmi mərhələyə ayrılması və s. kitabın dəyərli məlumat mənbəyi olduğunu söyləməyə imkan verir.

İstedadlı dilçi Buludxan Xəlilovun əsərlərində yeniliyə meyil güclüdür. Elmi məlumat, informasiya zənginliyi onu dilçiliyə dair əsərlərinin başlıca xüsusiyyətidir.

Müəllifin 2006-cı ildə nəşr edilən “Türko-logiyaya giriş” (Bakı, “Nurlan”, 384) əsərində yer üzündə türkdilli xalqların sayca 250 mil-

yondan çox olması, müstəqil Dövlətlər birliyində yaşayan türkdilli xalqların sayı (s.4), “Müasir Azərbaycan dili” (Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 310 səh.) dərsliyində (s.4-5) dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların konkret sayları, “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (Bakı, “Adiloğlu”, 2004, 232 səh) dərs vəsaitində Türk sözü, əski türkcədən differensiallaşmanın səbəbləri, Az, Xəzər, Oğuz, Azəri, Tatar, Azərbaycan, Azərbaycanşünaslığın bəzi problemləri; “Dil mədəniyyəti” (Bakı-2006, 192 səh) kitabı Azərbaycan dilinin genetik kökləri, Azəri dili, Türk, Tatar, Azərbaycan dili istilahları, bunların dilimizin, xalqımızın, dövlətçiliyimizin tarixindən ayrılmazlığı və s. məsələləri əhatə etmişdir.

Buludxan Xəlilov türkoloji dilçilikdə həmişə öz aktuallığını qoruyan, yaddaşlarda silinməz izlər qoyan, bütün türkdilli xalqları düşündürən, böyük mübahisələr törədən problemlərin tədqiqinə girişir. O, zəngin, həm də çoxcəhətli elmi yaradıcılığı ilə tanınan, seçilən dilçilər sırasında dayanır. İstedadlı və zəhmətsevər dilçi alimin dərslik, dərs vəsaitləri və monoqrafiyalarında, eləcə də elmi məqalələrində öyrənilməsinə zəruri ehtiyac duyulan məsələlərə toxunulur. Filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Əziz oğlu Xəlilov daim düşünən və düşündürən alimdir. Güclü

məntiqə, inandırıcı dil faktlarına söykənərək öz düşüncələrini, fikirlərini irəli sürmək və nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq onun elmi yaradıcılığının başlıca əlamətləridir. Əsərlərində–dərslərlərində, monoqrafiyalarında və məqalələrində bu və ya digər məsələ ilə bağlı söylədiyi fikirlər, irəli sürdüyü mülahizələr yuxarıda dediklərimizi təsdiqləyir.

Ensiklopedik məzmunlu olmaları professor Buludxan Xəlilovun dərslək və monoqrafiyalarının başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. İnformasiya zənginliyi bu yaradıcılıq məhsullarının ən mühüm səciyyəvi cəhəti sayıla bilər. Həmin keyfiyyət onun müxtəlif adlarda çap edilmiş əsərləri arasında ümumi oxşarlığı, qırılmaz bağlılığı əks etdirir. Müəllifin gərgin axtarışlarının, böyük əməyinin uğurlu bəhrələri olan “Azərbaycan dili: dünən, bu gün” (“Adiloğlu” nəşriyyatı, Bakı-2004, 232 səh.), “Türkologiyaya giriş”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2006, 384 səh.), “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 310 səh.), “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” I (Bakı, “Nurlan” nəşriyyat, 2008, 310 səh.), “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” II (Bakı, “Nurlan” nəşriyyat, 2007, 354 səh.), “Türkologiyanın tarixi XX əsrin 20-30-cu illəri (Bakı, “Papyrus NP” 2016, 236 səh.), “Dil mədəniyyəti” (Bakı, “Papyrus NP”, 2016,

192 səh.) söylədiyinizə nümunə ola bilər. Buludxan Xəlilovun göstərilən yaradıcılığının mövzu və mündəricəsinə baxanda bu görkəmli dilçi alimin müxtəlif sahələrdə elmi axtarışlar apardığını aydın görə bilərik. Müəllifin adları göstərilən əsərlərinin hər birini formaca yığcam, məzmunca geniş mikroensiklopediya adlandırmaq mümkündür. Göstərilən əsərləri oxuyanda heyrətlənməyə bilmirsən. Bu əsərlər müəllifi gözlərimizdə ucaldır. İstər-istəməz ondakı istedad, zəhmətə, dözümə, təmkinə, səbirə qibtə edirsən. Yaradıcı əməyinin parlaq göstəriciləri olan əsərləri, elmi araşdırmalar aparmağı, tədris-metodiki işlər üzərində ürək-lə, ruh yüksəkliyi ilə çalışmağı, daim yeniliyə can atmağı, dilçiliyə dair çoxşaxəli yaradıcılığı haqqında geniş danışmağa, yazmağa yetərinə imkan verir.

Çoxcəhətli, mənalı yaradıcılıq yolu keçən filologiya üzrə elmlər doktoru Buludxan Xəlilov kimi görkəmli alimin güclü istedadı, talantı, tükənməz biliyə, böyük zəhmətə söykənən, arxalanan zəngin elmi-pedaqoji fəaliyyətinin insanı heyran etməsinə təbii baxılmalıdır.

Məlum anlayışlar fonunda yeni fikri söyləmək bacarığı professor Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılıq üslubunun başlıca fərqləndirici əlamətidir.

Böyük zəhmətin, gərgin axtarışların sevindirici nəticələrini görəndə

Professor Buludxan Xəlilovun elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilçiliyinin bütün sahələrinin tədqiqi başlıca yer tutur. O, fəaliyyəti dövründə Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinin öyrənilməsi sahəsində yorulmadan çalışır.

Kollektivlik ruhuna böyük hörmətlə yanaşmaq, bu dəyərli mənəvi sərvətə yiyələnməyin fəal təşəbbüskarı olmaq, həmişə yenilikçi adı ilə tanınmağa çalışmaq professor Buludxan Xəlilovun müsbət mənəvi keyfiyyətləridir.

Onu həm də elmin, təhsilin fədakar, bacarıqlı təşkilatçısı adlandırmaq mümkündür. Dilçilik elminin bütün sahələrini və şöbələrini yüksək elmi-metodik səviyyəli məqalələri, dərslikləri, monoqrafiyaları ilə zənginləşdirməsi, müasir tələblərə uyğun mühazirə, seminar məşğələləri aparması, pedaqoji, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında, yetişməsində diqqəti cəlb edən xidmətlər göstərməsi, xeyli müddətdən bəri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Filologiya fakültəsinin kollektivinə uğurla rəhbərlik etməsi professor Buludxan Xəlilov haqqında xoş, müsbət sözlər söyləməyə əsas

verir. O, öz məqsədyönlü elmi-təşkilati və pedaqoji fəaliyyəti ilə professor-müəllim, eləcə də tələbə kollektivinin dərin hörmətini qazana bilmişdir. Elmilik, fikir aydınlığı, nəzəri ümumiləşdirmə, güclü məntiqi ardıcılığın, müasirlik ruhunun gözlənilməsi, elmi müddəalara söykənilməsi onun əsərlərinin, yaradıcılıq üslubunun başlıca fərqləndirici xüsusiyyətləridir.

Buludxan Xəlilovun yaradıcılığı özündə elmlə şəxsiyyətin harmoniyasını əks etdirir. O, elmi-pedaqoji fəaliyyəti yetərinə dəyərləndirilən dilçi alimlər sırasındadır.

Böyük mütəfəkkirlərin, dahilərin yaradıcı şəxsiyyətlərin yüksəlmələrində, formalaşmalarında düşüncənin, ağılın əvəzsiz və ölçüyəgəlməz dərəcədə böyük rolu olmuşdur. Elə buna görə də ağıl haqqında hər bir insan üçün ol-duqca dəyərli olan fikirlər söylənilmişdir:

“Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində (bir-birinin ardınca gəlib-getməsində) ağıl sahibləri üçün (Allahın varlığını, qüdrətini, kamalını və əzəmətini sübut edən açıq) dəlillər vardır.

Qurani-Kərim

İnsanın mayası ağıldır. Ağıl olmayanın dini də olmaz.

Həzrəti Məhəmməd

İnsana arxadır onun kamalı,
Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.

Nizami Gəncəvi

Ağıllı düşməndən qorxma, ağılsız dostdan
qorx.

Azərbaycan atalar sözü

Sahibi ağıllı olan ev tez abad olar.

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar

Ağıl sonradan ah çəkmək üçün deyil,
Əvvəlcədən düşünüb tədbir görmək üçündür.

Cəlaləddin Rumi

Məncə, düşünməkcün yaranır o baş,
Ağıldır insana ən böyük sirdaş.

Səməd Vurğun

Buludxan Xəlilov öz həyatında ağıl hissini yox, hiss ağlın qulu olmalıdır prinsipinə-həqiqətə həmişə əməl etdiyi, ağıla qarşı çıxan yeganə qüvvənin hiss olduğunu bildiyi, başqalarının müdrikliyindən, təcrübəsindən öyrəndiyi, hətta özü haqqında dedi-qodulardan da bəhrələnməyi bacardığı üçün elmi və pedaqoji fəaliyyətində uğurlar qazanmışdır. O, düşünən və düşündürən ziyalıdır, xalqın böyüdüb yetiş-

dirdiyi, boya-başa çatdırdığı, qeyrətli, vətənpərvər, milli kökünə, milli ruhuna qırılmaz tellərlə bağlı övladlarındandır. Buludxan müəllim həmişə yeni elmi fikirlər söyləməyə can atan dilçi alimdir. Əsl alimə, müəllimə və ziyalıya məxsus müsbət mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin ləyaqətli daşıyıcısıdır.

Buludxan Xəlilov elmi yaradıcılığı çoxşaxəli olan dilçilərdəndir. O, həmişə axtarışlar apararı, ehkamlara düşmən münasibəti bəsləyən, yeniliyin qarçısı kimi tanınarı, elmi yaradıcılıqdan ilham alan, gənclik ehtirası ilə yazıb yaradan ziyalı dilçidir. Onun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (2017) dərsliyi fikrin maddi dil cildinə salınması qaydaları haqqında təlimə aid tutarlı bir kitabdır. Bu əsər professor Buludxan Xəlilovun elmi, həm də pedaqoji fəaliyyətini dolğun şəkildə əks etdirən orijinal yaradıcılıq nümunəsidir. O, dilimizin sintaktik quruluşunun linqvistik incəlikləri üzərində axtarışlar apararı, bu tərəkür gerçəkliyini əks etdirən dil materialını yorulmadan araşdırarı onun milli özünəməxsusluğundan estetik zövq alan, dilimizin sintaktik quruluşunda möhkəm qanunauyğunluqları olduğunu əsaslandırarı dilçidir.

Professor Buludxan Xəlilov sözlərin söz birlişməsi və cümlə şəklində əlaqələnməsi qaydalarının öyrənilməsinin yollarını, üsul və

vasitələrini, onların bir-birinin varlığını təmin etməsini, insanların qədim dövrlərdə bəsit, sadə qrammatik vasitələrdən istifadə etmələri, qrammatik vasitələrin yaranmasına, inkişafına qədər dilin özəyini yaradan, bütün qrammatik kateqoriyaların, vasitələrin formalaşmasında həlledici funksiyasını yerinə yetirən lüğət tərkibinin sadə, bəsit və kasad olması ilə bağlanması, lüğət tərkibinin zənginləşməsinin qrammatik kateqoriyaların, qrammatik vahidlərin təkmilləşməsinə səbəb olması ilə güclü məntiqə, dilçiliyin nəzəri ümumiləşdirmələrlə dolğun müddəalarına söykənən fikirlər söyləməsi dəyərləndirilməlidir. Müəllifin dilin lüğət tərkibinin zənginliyinin qrammatik vahidlərin, kateqoriyaların dolğunlaşmasında rolu barədə söylədiyi fikir və mülahizələri çox ağılabandır. Müəllifin qrammatik vasitələrin təkmilləşməsinin, ilk dövrlərdə onların – səslərin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bəzən adi, bəzən qısa, bəmdə, zildə tələffüz olunması hallarından istifadə olunmasının tədricən lüğət tərkibinin zənginləşməsi prosesi ilə bağlanması barədə düşüncələrini elmi yenilik kimi dəyərləndirə bilərik. Çünki, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna həsr olunmuş heç bir məqalə, dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyalarda sadaladığımız məsələlərdən danışıl-

mamış, onlara elmi münasibət bildirilməmişdir. Burada həm də dil vahidlərinin sistem xarakteri daşmasının mahiyyəti açılır, aydınlaşır. Belə ki, prof. Buludxan Xəlilovun səslərin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin cümlələrin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etməsi haqqında söylədikləri onun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyində verilmiş ilk elmi həqiqətlərdir. Elmi ictimaiyyət bunu dəyərləndirməlidir. Deyilənlər dərslik müəllifinin geniş linqvistik erudisiyasının parlaq göstəricisi adlandırılmalıdır. Professor Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyində ilk dəfə dilçi filoloqlarda belə bir aydın təsəvvür formalaşdırır ki, dilin digər laylarında, təbəqələrində təkmilləşmə, zənginləşmə prosesi birbaşa lüğət tərkibinin vəziyyətindən, durumundan asılıdır. Həm də qrammatik quruluşda, vasitələrdə təkmilləşmə, zənginləşmə və inkişaf prosesi birdən-birə yox, tədricən, zaman keçdikcə baş verir. O, qrammatik quruluşun ilk təşəkkül, formalaşma dövrlərində sözlərin sıralanması, bir-birinə yanaşması üsullarından (məsələn: yaşıl yarpaq, şirin çörək, dəmir qapı və s.) istifadə edildiyini, daha sonralar əlaqə üsullarının get-gedə təkmilləşdiyini, qoşulma (məsələn: sən kimi, dəmir tək və s.), uzlaşma (məsələn: sən igid-

sən, sən qəhrəmansan və s.) idarə (məsələn: qapını bağla, kitabı oxu və s.) əlaqələrinin meydana çıxdığını göstərir və belə bir linqvistik qanunauyğunluğu aşkara çıxarır: “Deməli, lüğət tərkibi zənginləşdikcə sözlər arasındakı qrammatik əlaqələnmə üsulları” da inkişaf etmişdir. Beləliklə, zəngin qrammatik əlaqələr sayəsində dildə müxtəlif və rəngarəng olan söz birləşmələri və cümlələr formalaşmışdır”. (s.4)

Azərbaycan dilinin sintaksisinə aid yazılmış heç bir dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiyada qrammatik vahidlərin, vasitələrin, yaranıb formalaşmasının, inkişafının dilin lüğət tərkibinin hansı səviyyədə, durumda olması ilə bağlılığı məsələsinə toxunulmamışdır.

İlk dəfə prof.Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (2017) dərsliyində insanların qədim dövrlərdə, yəni çox uzaq keçmişlərdə bəsit, sadə, qrammatik vasitələrdən istifadə etmələrinin səbəbi o zaman dilin lüğət tərkibinin sadə, bəsit, kasad olması ilə əlaqələndirilir. Dilin lüğət tərkibi zənginləşdikcə qrammatik vasitələrdə də təkmilləşmə, oyanma, canlanma prosesinin baş verməsi barədə oxuculara çatdırılan məlumat dərslikdə diqqətçəkən ən mühüm yenilikdir.

Qrammatik vasitələrin zaman keçdikcə inkişaf etməsi, təkmilləşməsi və zənginləşməsi,

ilk dövrlərdə sözlərin sıralanması, bir-birinə yanaşması üsullarının işlədilməsi, daha sonralar sintaktik əlaqə üsullarının təkmilləşməsi, qoşulma, uzlaşma və idarə əlaqələrinin meydana çıxması, qrammatik əlaqələrin zənginləşməsi nəticəsində dildə müxtəlif və rəngarəng söz birləşmələri və cümlələrin formalaşması ilə bağlı irəli sürülən fikirlər də dərslikdəki yeniliklər sırasına daxildir.

İlk dəfə prof.Buludxan Xəlilovun bu dərsliyində əski dövrlərdə bəsit qrammatik vasitə kimi səslərin, hecaların, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bəzən adi, bəzən qısa, bəzən bəmdə, bəzən zildə tələffüz edilməsi hallarından istifadə olunması haqqında məlumat verilir. Sintaksisə aid nəşr edilmiş heç bir dərslikdə bu məsələyə toxunulmamışdır.

Professor Buludxan Xəlilov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyi (Bakı-2017, 428 səh.) yeniliklərlə zəngin, geniş məzmunlu, dolğun və yüksək elmi-metodik səviyyəsi olan yaradıcılıq məhsuludur.

Dərsliyin başlanğıcından, ilk səhifələrindən yeniliyə meyilin güclü olduğunu hiss edirsən. Burada müəllifin Müasir Azərbaycan dili fənninin bəzi incəliklərini açması sahə, şəbə anlayışları ilə yanaşı, bizdə fənn anlayışı ilə bağlı dolğun və aydın təsəvvür formalaşdırma-

sı müsbət dəyərləndirilməlidir. Dilçi alimin yazdıqlarından bir sıra anlayışlar arasında üzvi əlaqənin olduğu üzə çıxır. Müəllif fənlərin yaranma, formalaşma mənbələrinin elmlər olduğunu unutmadığı üçün müxtəlif elmlərin sahələrindən, şöbələrindən danışıldığı kimi, onlara aid fənlərdən, fənlərlə bağlı dərsləklərdən də söhbət açmağı məqsədəuyğun saymışdır. Bu da prof.B.Xəlilovun dərslində əvvəllər nəşr edilmiş dərsləklərdə rast gəlmədiyimiz yenilikdir.

Müasir Azərbaycan dili fənni və Müasir Azərbaycan dilçiliyi terminləri müəyyən mənada sinonim sayıla bilər. Eləcə də Azərbaycan dili fənni, həmçinin Azərbaycan dilçiliyi terminlərinə də belə yanaşıla bilər. Deməli, həmin terminlər arasında mənə bağlılığı onları linqvistik ekvivalentlər adlandırmağa imkan verir. Elə buna görə də Müasir Azərbaycan dilinin, yaxud Azərbaycan dili fənninin fonetika, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya, qrammatika şöbələri təbii səsələnir. Morfologiya və sintaksis bölmələri qrammatika şöbəsinin bölmələri sayılsa da, artıq onların morfologiya, sintaksis şöbələri adlandırılması da, etiraz doğurmur.

Prof.Buludxan Xəlilovun “Sintaksisə giriş” başlığından əvvəl dərslək haqqında yazdığı yığcam, lakin məzmunca dolğun məlumat əv-

vəl yazılmış sintaksisə dair dərsləklərdə verilən məlumatlardan aydınlığı, dilçilik terminlərinə düzgün mövqedən yanaşılması, elmilik prinsipinin gözlənilməsi baxımından fərqlənir. Burada həm də yazılı nitq mədəniyyətinin tələblərinə də əməl edilmişdir.

Ələvsət Abdullayevin, Yusif Seyidovun, Ağamalı Həsənovun “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007 (424 səh.)” dərslində yazılmışdır: “Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş müasir Azərbaycan dili kursunun sintaksisi bölməsini əhatə edir”. (s. 4).

Bizcə, müasir Azərbaycan dili kursu terminindən Buludxan Xəlilovun Müasir Azərbaycan dili fənni (s.2) terminini işlətməsi daha düzgün və məqsədəuyğundur. Həm də Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair yazılmış dərsləklərdə Azərbaycan dili terminindən əvvəl “müasir” deyil, “Müasir (böyük hərflə)” yazılmalıydı. Buludxan Xəlilov isə düzgün olaraq Müasir Azərbaycan dili fənni terminini işlətməmişdir. “Müasir Azərbaycan dili. IV hissə -Sintaksis” kitabında ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün söz birləşməsinə işlətməyə ehtiyac yox idi. Çünki dərsləyin adı onun kimlər üçün nəzərdə tutulduğunu müəyyən edir. Həm də filologiya fakültələri deyil, filologiya

fakültəsi yazılmalıydı. Termin düzgün işlədilməmiş, nitq mədəniyyətinin tələbinə əməl edilməmişdir. Belə ki, “Müasir Azərbaycan dili kursunun sintaksisi bölməsi” yox, “Müasir Azərbaycan dili fənninin sintaksis bölməsi” olmalıydı.

Professor Buludxan Xəlilovun dərslində isə dilimizin qrammatik qayda-qanunları, yazılı nitq mədəniyyətinin tələbləri gözlənilmişdir. Dərsləyin başlanğıc hissəsində dərsləyin əhatə etdiyi sintaktik məsələlərin ardıcıl düzülüşü, kitabda hansı məsələlərdən danışılacağı haqqında məlumatlar bunun parlaq göstəriciləridir.

Kitabda sintaksisə giriş, sintaktik əlaqələr haqqında, söz birləşmələri, feili birləşmələr, cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlə üzvləri, mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, zərflik, əlavələr, xüsusiləşmələr, cüt-tərkibli və təktərkibli cümlələr, söz-cümlə, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və birləşmələr, mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümlələr, tabeli mürəkkəb cümlələr, mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zərflik budaq cümləsi, qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr, müasir Azərbaycan ədəbi dilində cümlə üzvlərinin sırası, mürəkkəb sintaktik butöv-mətn, vasitəli və vasitəsiz nitq, durğu

işarələri məsələlərinin sistemli tədqiqi və təhlili verilmiş, hər bir ümumi mövzuya aid istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı göstərilmişdir.

Buludxan Xəlilovun bu dərsləyinin yüksək elmi səviyyəsi olduğuna görə onun daha uzun-ömürlü olacağına şübhə yoxdur. Dərsləyin bir neçə dəfə çap ediləcəyinə inanırıq.

Sintaksisə aid yazılmış başqa dərslər və monoqrafiyalardan fərqli olaraq prof. Buludxan Xəlilov dərsləyin hər bir hissəsinin sonunda ədəbiyyat siyahısı və həmin ədəbiyyatlardan istifadə edilmiş səhifələri vermişdir. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair yazılmış başqa dərsləklərdə və monoqrafiyalarda bunu görmürük. Buna ardıcıl əməl edilməsi, eləcə də göstərilən ardıcılığın sistem xarakteri daşması dərsləyin mükəmməlliyini və elmi-metodik tələblərin tam şəkildə gözlənildiyini göstərir.

Prof. Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (Bakı, “Adiloğlu” 2017, 428 səh.) dərsləyi elmi, elmi-metodiki tələblərin layiqincə ödənilməsi əsəridir. “Giriş”də sintaksislə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər, qrammatikanın bu bölməsini bildirən adın yunan mənşəli “syntaxis” sözündən yarandığı, “qurulma, tərtibat, birləşmə” mənalarını ifadə etdiyi, bir sıra dilçilik terminləri ilə terminoloji məna baxımından oxşarlığı, yəni dilin sintaktik

quruluşu və dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənalarda işləndiyi diqqətə yönəldilmişdir.

Müəllifin fikrincə, sərbəst söz birləşmələrinin, eləcə də cümlələrin quruluşu sintaksis sözünün dilin sintaktik quruluşu mənasını ifadə etdiyini, son dövrlərdə mətnin də dilçiliyin tədqiqat obyektinə, predmetinə çevrilməsi, onun sintaksisdə öyrənilməsi sintaktik quruluşun əhatə dairəsini genişləndirmiş, mətnin quruluşu da sintaktik quruluşun tərkibinə daxil edilmişdir. Kitabda dilin sintaktik quruluşunun butöv bir sistem olduğu, sintaktik quruluşun da makro və mikro bölmələrə ayrılması, sintaktik quruluşun sərbəst söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşu ilə dar çərçivədə dərk edilmədiyi, sintaktik-semantik cəhətdən birləşən cümlələrin birliyinin də dilin sintaktik quruluşunun ayrılmaz bir hissəsi sayıldığı göstərilir.

Prof. Buludxan Xəlilovun sintaktik-semantik cəhətdən birləşən cümlələrin birliyini-mətni makro və mikro mətnlər olmaqla iki qrupa ayırmasında da müəyyən həqiqət vardır.

Buludxan Xəlilovun canlı faktlara söykənərək və onlar üzərində nəzəri ümumiləşdirmələr apararaq qrammatikanın sintaksis bölməsində sözlərin sərbəst söz birləşməsi, cümlə şəklində, mətnlərin isə cümlə formasında bir-

biri ilə əlaqələnməsi, bağlanması qayda-qanunları haqqında linqvistik təlimdir – fikrini söyləməsi elmi həqiqətin danılmazlığını təsdiqləməsidir.

Prof. Buludxan Xəlilov dərslikdə əksini tapmış məsələlərin bir-birini tamamlamasını, onlar arasındakı üzvü bağlılığı, həmin anlayışların sistem təşkil etməsini unutmadığı, bu məsələlərə dilçi həssaslığı ilə yanaşdığı üçün düzgün elmi-nəzəri müddəalar irəli sürməyi bacarmış, çoxlu konkret faktlara söykənərək, elmi-nəzəri tələblərə yetərincə cavab verə bilən ümumiləşdirmələr apara bilmişdir.

Dərslikdəki “Sintaktik əlaqələr” başlığına sözlər arasında məna əlaqələri: subyekt əlaqəsi, obyekt əlaqəsi, atributiv əlaqə, relyativ əlaqə daxildir. Söz birləşmələrində və cümlədə sözlərin bir-biri ilə iki cəhətdən bağlılığından, əlaqəsindən danışan müəllif məna (semantik), qrammatik, morfoloji və sintaktik əlaqələrin hər birini geniş şəkildə şərh etmiş, məna əlaqəsi dedikdə, obyektiv aləmdəki varlıqlarla onların müxtəlif xarakterik xüsusiyyətləri arasındakı əlaqənin nəzərdə tutulduğunu demiş, əşya ilə onun hərəkətinə (at qaçır), əşya ilə onun keyfiyyətinə (yaxşı at), əşya ilə onun kəmiyyətinə (beş at) aid söz birləşmələrini nümunə vermişdir.

Ancaq dilimizin sintaktik quruluşuna həsr olunmuş bu axırıncı (axarını) dərsləyin müəllifi prof. Buludxan Xəlilov söylənmiş məlum sintaktik məsələlərə orijinal mövqedən fərqli şəkildə yanaşmağı bacarmışdır. O, dərsləkdə normativliyə əməl edilməsinin vacibliyini nəzərə alıb sintaktik anlayışları yazılı nitqdə sadə, aydın və konkret şəkildə gerçəkləşdirməyə üstünlük vermişdir. Buna görə də normativlik prinsipinin ciddi şəkildə gözlənilməsi baxımından da prof. Buludxan Xəlilovun kitabı sintaksisə aid yazılmış başqa dərsləklərdən fərqlənir. Mürəkkəb məzmunlu məsələlərin suallar doğurmasına, mübahisələr yaratmasına yol verməmək üçün onları sadə, aydın və anlaşılıqlı şəkildə ali məktəb tələbələrinə çatdırmaq elmi-metodik və pedaqoji tələblərə uyğun iş aparmaq ən önəmli, düzgün və aparıcı elmi, pedaqoji üsuldur. Dərsləkdə bu tələblərə də yetərincə əməl edilmişdir.

Prof. Buludxan Xəlilovun bu dərsləyinin müsbət cəhətlərindən biri də budur ki, burada sintaksisə aid başqa dərsləklərdəki yaygınlıq, ardıcılığın gözlənilməməsi, sistemsizlik, mübahisə törədən cəhətlər yoxdur.

Dərsləyin “Sintaktik əlaqələr haqqında” başlığına aid hissədə verilən məlumatlarda nitq mədəniyyətinin tələblərinə yetərincə əməl edil-

məsini görürük. Müəllif söz birləşməsində və cümlədəki sözlərin iki cəhətdən bağlı, əlaqəli olduğunu diqqətə yetirir:

- 1) Məna (semantik) cəhətdən;
- 2) Qrammatik (morfoloji və sintaktik) cəhətdən.

Müəllifin hər bir dilçilik termininin nitqdə formalaşdırdığı, gerçəkləşdirdiyi anlayışların qarşılıqlı bağlılığı məsələsinə həssas münasibət göstərməsi, buna xüsusi diqqət yetirməsi, irəli sürdüyü fikir və mülahizələrlə bağlı seçdiyi xarakterik dil faktları, onlar üzərində apardığı nəzəri ümumiləşdirmələr müasir dilçilik elminin qrammatika şöbəsinin sintaksis bölməsində əldə edilən elmi yeniliklərdən xəbərdar olduğu, qrammatikanın həmin ali bölməsinə aid linqvistik incəlikləri yetərincə bildiyi barədə dolğun məlumat verməyə geniş imkan yaradır.

Bütün bunlar prof. Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (2017) dərsləyində aydın şəkildə gözə çarpan linqvistik özəlliklərdir. Onları əvvəllər çap olunmuş başqa dərsləklərdə görə bilmirik. Yeniliyə meyillilik, elmlilik prinsipinə əməl etmək, linqvistik həssaslıq haqqında söhbət açdığımız dilçi alimin yaradıcılıq üslubunun başlıca xüsusiyyətidir. Buludxan Xəlilovun sözlər arasında məna əlaqəsi və qrammatik əlaqələr barədə da-

nışması, mənə əlaqəsinin obyektiv aləmdəki əşyalarla-varlıqlarla, onların müxtəlif xüsusiyyətləri arasındakı əlaqəni bildirdiyini söyləməsi, qruplaşdırılan həmin əlaqələri dörd növə ayırmağın mümkün olduğunu qeyd etməsi (subyekt əlaqəsi, obyekt əlaqəsi, atubutiv əlaqə, relyativ əlaqə) və bu dörd mənə əlaqəsini konkret nümunələrlə aydınlaşdırması, onların yığcam şərhini verməsi onun sintaksisə aid əvvəl çapdan çıxmış dərsliklərdə öz əksini tapmış məlum məsələlərə yaradıcı münasibət bəslədiyini göstərir.

Müəllif sözlər arasındakı əlaqənin ikincisinin qrammatik əlaqə olduğunu, sözlərin morfoloji yolla dəyişməsinin, sintaktik yolla birləşməsi qayda-qanunlarının qrammatik əlaqəni formalaşdırdığını göstərmiş, dildə sintaktik yolla əlaqələnmənin bir sıra üsullarını diqqətə yönəlmiş, onların eyni xarakter daşmadığından sözlər arasındakı qrammatik əlaqənin iki yerə – tabeli və tabesiz əlaqələrinə ayrıldığını söyləmişdir.

Prof.Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərsliyi dilimizin sintaksisinə aid yazılaraq çap edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası”. II hissə (sintaksis). 1959; “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (Bakı,1959); Ə.Abdullayevin, Y.Seyidovun,

A.Həsənov. “Müasir Azərbaycan dili”, 1985 və Q.Ş.Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis”, 2000 kitablarından xeyli sonra yazılmış və çap olunmuşdur. Müəllifin adları qeyd olunan mənbələrdən, həmçinin XX əsrin II yarısından sonra qrammatikanın sintaksis bölməsi ilə bağlı aparılmış çoxlu tədqiqat işlərindən bəhrələnməsi, həmişə tələbələrlə canlı ünsiyyəti, dərslikdə verilən məsələlər barədə tələbələrin fikir və düşüncələrini öyrənməsi Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (2017) dərsliyini dilçiliyin müasir tələblərinə yetərincə cavab verən daha mükəmməl dərslik adlandırmağa imkan verir. Qrammatika şöbəsinin sintaksis bölməsinin son elmi-metodiki uğurları əsasında yazılmış bu dərsliyin sintaksisə dair özündən əvvəl nəşr edilmiş mənbələrdən nəzərə cərpacaq dərəcədə fərqlənməsi danılmaz həqiqətdir. Buna görə də həmin fərqli cəhətlərə təbii baxmaq lazımdır. Müəllifin tələbə auditoriyası ilə birbaşa bağlılığının, daha doğrusu, tələbələrlə sıx ünsiyyətinin, tədris prosesindən ayrılmadan dərsliyi yazmasının da onun əvvəlki mənbələrdən məzmun və formaca seçilməsində həlledici rol oynamışdır. Yəni, prof.Buludxan Xəlilovun dərsliyi sintaksisə giriş, sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə, cümlə üzvləri söz-cümlə,

mürəkkəb cümlə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlə, onların növləri, vasitəsiz nitq, durğu işarələri, cümlə üzvlərinin sırası və s. barədə verilən məlumatlarla, həmin məsələlərin elmi araşdırılması ilə tədris prosesinin, konkret sintaktik məsələlərinin qarşılıqlı əlaqələri fonunda yazılmışdır. Müəllifin bu dərslində müasir Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun ümumi mənzərəsi əks olunmuşdur.

Professor Buludxan Xəlilov Müasir Azərbaycan dilinin sintaksis məsələlərini sistemli şəkildə əks etdirən dərslində elmi şərhini verdiyi məsələlərlə onların tədrisinin daxili vəhdəti zəminində elmlə tədrisin harmoniyasını yaratmağı bacarmışdır*.

MÜNDƏRİCAT

“Türkologiyaya giriş” dərslisi	3
Orijinal və bənzərsiz dərslük haqqında lingvistik düşüncələr	12
Türkoloji dilçiliyin təməlinə dair əsər barədə lingvistik düşüncələr	27
Elm fədəisi	44
Yeni tipli dilçilik əsərləri	135
İstedadlı dilçinin yaradıcılıq axtarışları	195
Böyük zəhmətin, gərgin axtarışların sevindirici nəticələrini görəndə	210

* 525-ci qəzet. 21 noyabr 2017-ci il, s.4;
525-ci qəzet. 22 noyabr 2017-ci il, s.6

YUSİF YUSİFOV

BULUDXAN XƏLİLOV:
Elmin və şəxsiyyətin harmoniyası

Çapa imzalanmışdır: 25.04.2018

Kağız formatı: 84x108 1/32

Həcmi: 14,5 çap vərəqi

Sifariş: 152

Sayı: 500

«Adiloğlu Çap Evi»nin mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Ünvan. Bakı şəh., Ə.Salamzadə 9c